

T.C.
FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

NAHİV TERİMLERİNİN DOĞUŞU VE GELİŞİMİ
(HİCRÎ İLK İKİ ASIR)

Şaban ÖZTÜRK

140111010

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Ali BULUT

İstanbul – 2016

T.C.
FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

NAHİV TERİMLERİNİN DOĞUŞU VE GELİŞİMİ
(HİCRÎ İLK İKİ ASIR)

Şaban ÖZTÜRK

140111010

Düzeltilmiş Tez

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Ali BULUT

İstanbul – 2016

FSMVÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı tezli yüksek lisans programı 140111010 numaralı öğrencisi Şaban ÖZTÜRK'ün ilgili yönetmeliklerin belirlediği tüm şartları yerine getirdikten sonra hazırladığı “**Nahiv Terimlerinin Doğuşu ve Gelişimi (Hicrî İlk İki Asır)**” başlıklı tezi aşağıda imzaları olan jüri tarafından **18/08/2016** tarihinde oybirliğiyle kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Hasan AKAY
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Müdür

Prof. Dr. Ahmet Turan ARSLAN
(Jüri Başkanı)
Fatih Sultan Mehmet Vakıf
Üniversitesi

Prof. Dr. Ali BULUT
(Jüri Üyesi - Danışman)
Fatih Sultan Mehmet Vakıf
Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Ali BENLİ
(Jüri Üyesi)
Marmara Üniversitesi

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Şaban ÖZTÜRK

18 Ağustos 2016

Düzeltilme Açıklama Metni

1. Tezin konusu “Hicri İlk İki Asır” olarak değiştirilmiştir.
2. Teze üçüncü bölüm eklenmiştir.
3. Tezin bütünündeki yazım ve dilbilgisi hataları düzeltilmiştir.
4. Sonuç kısmı düzeltilip bilgiler eklenmiştir.
5. Bibliyografyaya yeni kaynaklar eklenmiştir.

ÖZET

Arapçanın nahiv terimlerini, Hicrî İlk İki Asır çerçevesinde doğuşunu ve gelişimini ele alan bu çalışma, giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşturulmuştur. Giriş bölümünde konunun amacı, önemi ve mahiyeti üzerinde durulmuştur. Ayrıca konuyla ilgili yapılan ilk çalışmalara yer verilmiştir.

Birinci bölümde, Sîbeveyh'ten önce Arapça nahiv terimlerinin ilk ortaya çıkışı, Kur'an âyetlerinin kıraâtı ile alakası, âyetlerin Ebü'l-Esved ed-Düelî tarafından noktalanması, Arap dilinin lahnden korunması için yapılan çalışmalara yer verilmiştir. Nahiv terimi kullanılmadan önce Arapça için kullanılan terimler anlatılmıştır. Ebü'l-Esved ed-Düelî ve talebelerine âit nahiv terimlerinin ortaya çıkışı, bu terimlerin gelişimine ve olgunlaşmasına yaptıkları katkılar açıklanmıştır. Her bir terim için Kur'an âyetlerinden ve Arap kelâmından misaller verilmiştir.

İkinci bölümde, Sîbeveyh'e ve hocası Halil b. Ahmed'e âit bazı nahiv terimlerine yer verilmiş ve misallerle açıklanmıştır. Halil b. Ahmed'e göre İsm'in halleri ve kelâmın kısımları açıklanmıştır. Sîbeveyh'e âit bazı nahiv terimleri misallerle anlatılmıştır. Ayrıca Basralı nahiv âlimlerinin Sîbeveyh'in terimleriyle ilgili görüşlerine yer verilmiştir.

Üçüncü bölümde, Kûfeli Ferrâ'nın Meâni'l-Kur'an'ında kullanılan nahiv terimleri Kur'an'dan âyetlerle ve Arap kelâmından misâller verilerek açıklanmıştır. Ferrâ'nın terimlerine karşı, Basralı nahiv âlimlerinin görüşlerine yer verilmiştir.

Sonuç bölümünde, nahiv terimlerinin doğuşundan, Sîbeveyh'in el-Kitâb'ının yazılmasına kadar geçen süreç özet olarak anlatılmıştır. Nahiv terimleri, Arapça yazıldıktan sonra, Türkçe olarak ifade edilmiştir.

ABSTRACT

Our thesis namely “Nahiv (Syntax) terms’ Origin and Development in Hijri First Two Century” consist of an introduction, three main parts and conclusion. In introduction part, general information about Arabian Language and also history of Arabian Language has been explained briefly. Then later on in first part, pre-Sibeveyh Nahiv terms’ origin and development has been explained. Like whether how Nahiv originated and whom gave name to it. Also Abu’l-Esved Ad-Düelî and his students’ contribution to Nahiv terms and how Arabian Language gained its vowel points is included in this part. At second part, Sibeveyh’s and his Mentor Halil b. Ahmed’s contribution to Nahiv terms has been included. Conclusion of this dispute and effect of this dispute on Nahiv terms is also explained respectively. At third part of our thesis, Kufa’s scholar namely Ferra’s disputes is included. Conclusion of this dispute and effect of this dispute on Nahiv terms’ is also explained respectively. At last in conclusion, from Origin of Nahiv terms to theirs stabilization time has been summarized. In this thesis, Nahiv terms only researched and explained for first three century of Hijri calendar. Nahiv terms is written in Turkish after written in Arabic.

ÖNSÖZ

Arapça gramerin karşılığı olan “Nahiv Terimlerinin Doğuşu ve Gelişimi” konulu tez çalışmamız hicrî ilk iki asırla sınırlı tutulmuştur. Arap toplumunun ve Kur’an’ın dili olan Arapça, İslamiyet’in Arap olmayan kavimler arasında yayılması ile dilde bozulmalar meydana gelmiştir. Bu bozulma hem mevali hem de Araplarda dil hataları (lahn) görülmeye başlamıştır. Özellikle Kur’an âyetlerinde okuma hataları yaygın olarak görülmüştür. Bu hataları ortadan kaldırmak için ilk çalışma Hz. Ali (ö.40/661) ve Ebü’l Esved ed-Düelî (ö.67/686) başta olmak üzere zamanın idarecilerinin telkini ile başlamıştır. Fesahat ve belagatın zirvesinde olan Kur’an-ı Kerim’in âyetleri, ifade ettiği manalara göre Ebü’l-Esved ed-Düelî tarafından kelimelerin son harfleri noktalama yapılarak ilk i’rab alametleri olan hareketler meydana çıkarılmıştır. Bu noktalama (hârekeleme) faâliyetinden Fetha, Zamme, Kesre terimleri ortaya çıkmıştır. Bu çalışma ile ilk önce kıraât hatalarını (lahn) düzeltmek hedeflenmiştir. Hz. Ali’nin Ebü’l-Esved ed-Düelî’ye bir sayfaya yazıp verdiği “Kelâmın hepsi İsim, Fiil ve Harftir. Fâil merfû’tur, Mef’ûl mensubtur, Muzafun ileyh mecrûrdur” sözlerini esas alan Ebü’l-Esved ed-Düelî yaptığı çalışma ile ilk nahiv terimlerini ortaya çıkarmıştır. İlerde açıklayacağımız gibi, Ebü’l-Esved ed-Düelî bu terimleri vasıf olarak anlatmış isimlendirme işi daha sora talebeleri tarafından yapılmıştır.

Nahiv terimlerinin ortaya çıkmasında Kur’an âyetlerinin kıraâtı ile yakın ilgisi vardır. Ayetlerdeki kelimelerinin son harflerinin altına üstüne önüne noktalama yapılırken, Kelimelerin cümle içerisindeki konumları göz önüne alınarak yapılmıştır. Fâil, Mef’ûl, Muzaf vs. oluşu düşünülerek noktalama işi yapılmıştır. Bu nedenle ilk nahiv âlimleri aynı zamanda iyi birer kurrâ idiler. Ebü’l-Esved ed-Düelî’den Halil b. Ahmed’e kadar geçen yüz yıllık zamanda, Hz. Ali ve Ebü’l-Esved ed-Düelî tarafından başlatılan ve onun talebeleri tarafından devam ettirilen çalışmalarla olgunlaşma safhası geçirmiştir. Halil b. Ahmed döneminde nahiv terimleri olgunlaşma evresini tamamlamış ve Sîbeveyh ile istikrar bulmuştur. Her ikisi de nahiv terimlerini yazılı hale getirerek günümüze ulaşmasını temin etmişlerdir. Sîbeveyh’in yazdığı el-Kitâb isimli eseri, döneminde ve günümüzde nahiv terimleri için otorite olarak kabul edilmiştir. Bununla beraber nahiv ilminin kurucusu olarak, Ebü’l-Esved ed-Düelî kabul edilmiştir. Kur’an-ı Kerim’i bugünkü hareketlerine kavuşturan ise nahvin ikinci kurucusu kabul edilen Halil b. Ahmed’tir. Dil hataları daha çok Basra’da görüldüğünden, nahiv terimleri ilk önce burada Basralı nahiv âlimleri tarafından ortaya çıkarılmıştır.

Tezimizin bölümlerini oluştururken Birinci Bölümde Sîbeveyh'in el-Kitab'ından önce kullanılan nahiv terimleri, İkinci Bölümde Sîbeveyh'in el-Kitâbında kullanılan nahiv terimleri diye isim verdik. Bunun sebebi Sîbeveyh öncesi yapılan nahiv çalışmalarının yazılı olarak günümüze intikal etmemiş olmasıdır. İlk defa Sîbeveyh'in el-Kitâb isimli eseri ile nahiv terimleri yazılı olarak günümüze ulaşmıştır.

Birinci bölümde Sîbeveyh öncesi nahiv âlimlerinin çalışmalarına yer verilmiştir. Ebü'l-Esved ed-Düelî ve talebelerinin Halil b. Ahmed'e kadar geçen yüz yıllık süreçte yaptıkları çalışmalar anlatılmıştır. İkinci bölümde Sîbeveyh'in yazılı hale getirdiği bazı terimleri ve hocası Halil b. Ahmed'e âit nahiv terimlerine yer verilmiştir. Üçüncü bölümde, Kûfeli Ferrâ'nın Meâni'l-Kur'an'ında kullanılan nahiv terimlerine yer verilmiştir. Ferrâ'nın kullandığı nahiv terimleri âyet ve Arapça metinlerden misaller verilerek açıklanmıştır.

Bu çalışmamızda "Nahiv terimlerinin Doğuşu ve Gelişimi" adlı tezimiz hicri ilk iki asırla sınırlı tutularak hazırlanmıştır. Arapça gramer üzerine ihtisas yapmaya beni teşvik eden çok değerli hocam nahiv âlimi Prof. Dr. Fahreddîn Kabâve'ye ve "Nahiv Terimlerinin Doğuşu ve Gelişimi" konulu tezi hazırlamama sebep olan Muhterem Dekanımız Prof. Dr. Ahmet Turan Arslan Bey'e çok teşekkür ediyorum. Ayrıca Dekan yardımcımız ve danışmanım Prof. Dr. Ali Bulut Bey'e, eserlerinden yararlandığım Yrd. Doç. Dr. Ali Benli Bey'e, ilminden ve derslerinden yararlandığım tüm hocalarıma sonsuz minnet ve şükranlarımı arz ediyorum.

Şaban ÖZTÜRK

İstanbul 2016

ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ	v
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	xii
GİRİŞ	
1. Konunun Önemi ve Amacı	2
2. Kapsam ve Konu İle İlgili Yapılan Çalışmalar	4
3. Nahiv İlminin Doğuşu ve Sîbeveyh'e Kadar Geçirdiği Süreç	5

BİRİNCİ BÖLÜM

SÎBEVEYH'İN EL-KİTÂB'INDAN ÖNCE KULLANILAN NAHİV TERİMLERİ

1.1.Nahiv ve Terim Kavramları	12
1.2. Ebü'l-Esved ed-Düelî'den Önce Kullanılan Nahiv Terimleri	14
1.3. Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin Kullandığı Nahiv Terimleri	20
1.3.1.Fâil ve Mef'ûl	27
1.3.2. İmâle	28
1.3.3.Levlâ ile Cer	29
1.3.4.Muzaf	30
1.3.5.Ref', Nasb, Cer ve Cezm Harfleri	30
1.3.6.Taaccüb	31
1.4.Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin Talebelerinin Kullandığı Nahiv Terimleri	32
1.4.1.el-Atf ale'l-Mahal	33
1.4.2.Bedel	34
1.4.3.Hâl	35
1.4.4. İzmâru'l-Fi'l	36
1.4.5. İzmâru'l-Harf	37
1.4.6. İstisnâ	37
1.4.7. İsmu'l-Fâil Ya'melu Amele Fi'lih	38

1.4.8. İştigâl	38
1.4.9. Lâ en-Nâfiye li'l-Cins	39
1.4.10. Mâ Yensarifu ve Mâ Lâ Yensarif	40
1.4.11. Masdar	41
1.4.12. Mecrûra Matuf İsmin Gizli Bir Fiil ile Nasbı	41
1.4.13. Naktu'l-İ'câm	42
1.4.14. en-Nasb ale'l-Medh evi'z-Zem	46
1.4.15. en-Nasb ale'z-Zarfiyye	46
1.4.16. Neseb	47
1.4.17. Ref' ve Nasb	47
1.4.18. Tahkîr	48
1.4.19. Te'nisu'l-Fi'l li'l-Fâil	48
1.4.20. Tenvin	49

İKİNCİ BÖLÜM

SİBEVEYH'İN EL-KİTÂB'INDA KULLANILAN NAHİV TERİMLERİ

2.1. Halil b. Ahmed'e Ait Nahiv Terimleri	55
2.1.1. Cezm	56
2.1.2. Harekeler	56
2.1.3. Haşv	57
2.1.4. Hafd	57
2.1.5. İmâle	57
2.1.6. İşmâm	58
2.1.7. Kesr	58
2.1.8. Nasb	58
2.1.9. Negr	59
2.1.10. Revm	59
2.1.11. Ref' – Nasb	59
2.1.12. Sukûn	60
2.1.13. Taz'if	63
2.1.14. Tenvin	64
2.1.15. Tevcîh	65
2.1.16. Tefhîm	66

2.1.17. Tevkîf	66
2.1.18. Vakf	66
2.2.Halil b. Ahmed'e Göre Kelâmın Kısımları	66
2.2.1. İsim	67
2.2.2. Fiil	72
2.2.3. Harf	75
2.3.Sîbeveyh'in Kullandığı Nahiv Terimleri	80
2.3.1. Âkıl ve Gayri Âkıl	82
2.3.2. Âlem	83
2.3.3. Atfu'l-Beyan	83
2.3.4. Atfu'n-Nesak	83
2.3.5. Bedel	83
2.3.6. Ef'âl	84
2.3.7. Efâlu'l-Medh ve'z-Zem	84
2.3.8. Esmâu'l-İşâre	85
2.3.9. Fâil	85
2.3.10. Fetha	85
2.3.11. Fiili Muzari' Yerine Gelen İsmi Fâil	85
2.3.12. Fi'lu'l-Lâzım ve'l-Muteaddî	85
2.3.13. el-Fi'lu'l-Mahzûf	86
2.3.14. Hâl	86
2.3.15. Haşv	87
2.3.16. Hemze	87
2.3.17. Hurûfu'l-İzâfe	87
2.3.18. el-Hurûfu'l-Muteharrike	87
2.3.19. İdrâb	87
2.3.20. İsmi Fâile Benzeyen Sıfat	87
2.3.21. İsmu'l-Âlet	88
2.3.22. İştigâl	88
2.3.23. Kelâmda Fiilin Gizlenmesi	89
2.3.24. Lâmu'l-Fârika	89
2.3.25. Maksûr	89
2.3.26. Mef'ûl'ü li'eclih	90
2.3.27. el-Mef'ûlu'l-Mutlak	91

2.3.28. Mef'ûlu Mutlakın Âmilinin Hazfî	91
2.3.29. Mekân Zarfları	92
2.3.30. Mücerred – Mezîd	92
2.3.31. Mürekkebi Mezcî	92
2.3.32. Muzâf ve Muzâfun İleyh	92
2.3.33. Nâibu'l-Fâil	93
2.3.34. Sıfat	93
2.3.35. Şebih bi'l-Muzâf	94
2.3.36. Tahzîr	94
2.3.37. Takrib	94
2.3.38. Tâu't-Te'nîs	96
2.3.39. Tevkîd (Te'kîd)	96
2.3.40. Zamir	96
2.3.41. Zarf	97
2.3.42. Zaman Zarfları	98
2.4.Sîbeveyh'e Ait Nahiv Terimlerinin Değerlendirilmesi	98

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

FERRÂ'NIN MEÂNİ'L-KUR'AN'INDA KULLANILAN NAHİV TERİMLERİ

3.1. Cahd – İkrar	105
3.2. Edevat	106
3.3. Elifu'l Hafîfe	107
3.4. Esmâu'l-Muzafe	107
3.5. Fiil	108
3.6. Fiili Dâim	109
3.7. Fi'lu'l-Vâki'	109
3.8. Hurûc	109
3.9. İmâd Zamiri	110
3.10. İ'râb	111
3.11. İ'râb Harekeleri	112
3.12. İrsal	112
3.13. İsmu'l-Mevdu'	112
3.14. İzmâr	112
3.15. Kat'	113

3.16. Lâmu'l-Emr	113
3.17. Lâmu "Key"	114
3.18. Ma lem Yusemme Fâiluh	114
3.19. Ma Yucrâ ve Ma La Yucrâ	114
3.20. Mahal	115
3.21. Masdar	115
3.22. Masmûd/Maksûd	116
3.23. Meârif	116
3.24. Mechûl Zamiri	116
3.25. Meknî	116
3.26. Muvakkat ve Gayri Muvakkat	117
3.27. Na't	117
3.28. Sarf	118
3.29. Sıfat	119
3.30. Sıla	120
3.31. Takrîb	121
3.32. Tebrie	121
3.33. Tefsîr	122
3.34. Tekrîr	123
3.35. Teşdîd	123
SONUÇ	125
KAYNAKÇA	128

KISALTMALAR

- a.g.e. : Adı geçen eser.
- a.g.m. : Adı geçen makale.
- b. : İbn.
- Bkz. : Bakınız
- c. : Cilt
- Böl. : Bölüm
- DİA : Diyanet İslam Ansiklopedisi.
- ef. : Efendi
- h. : Hicri.
- İst. : İstanbul.
- M .E. B. : Milli Eđitim Bakanlığı.
- No : Numara.
- Ktb. :Kütüphane.
- s. : Sayfa.
- ss. : sayfalar arası.
- TDK. : Türk Dil Kurumu.
- Thk. : Tahkik.
- Tkd. : Takdim.
- Trc. : Tercüme eden.
- T.y. : Tarih yok.
- Vb. : Ve Benzerleri.
- Vd. : Ve Diğerleri.
- Yay. : Yayınları.
- Y.y. : Yayın Yeri yok.

GİRİŞ

1.Konunun Önemi ve Amacı

Nahiv terimlerinin önemini kavramak için nahiv terimlerinin yazılı olarak ortaya çıkmadan önceki dilin durumunu gözden geçirmek gerekir. Bugün Dünya üzerinde konuşulan dilleri incelediğimizde Arapça, Latince, İngilizce ve Türkçe olmak üzere dört büyük dil grubunu görürüz. Bütün diller diğer dillerden etkilenerek gelişmiştir. Bugün yaygın dillerden her ne kadar en çok kullanılan dil İngilizce olsada bu dilin dahi %75'i yabancı kelimelerin karışımından meydana gelmiştir. Bu nedenle dillerin kelimeleri değil sesleri millidir. Bu hususta dikkati çeken dillerden Arapça, kelime bakımından dünyanın en zengin dilidir. Arapçaya başka dillerden alınan kelimelerin sayısında oldukça çoktur. Arapça başta İbranice olmak üzere Yunanca, Latince, Sanskritçe, Farsça ve daha birçok dilden kelime almış büyük bir dildir. Araplar başka dillerden aldıkları kelimelere “Muarrab - معرَّب” derlerdi. Bu kelimeler hangi dilden gelirse gelsin kendi dillerinin damgasını vurmada büyük ustalık göstermişlerdir. Arapçada, Arap coğrafyasından doğma bir ahenk sistemi olan aruz veznindeki “Tef’ile”lerinde esasını teşkil eden “فعل (feale) - fe, ayın, lam” harflerin meydana getirdiği kalıp sayesinde, diğer harflerle kısa ve uzun seslerle birleşmelerden meydana gelmiş birtakım bab, ses ve kelime kalıpları hatta bir nevi “Ma’na kalıpları” vardır. Tezimizde yeri geldiğinde belirtilecek “Mücerred ve Mezîd” terimleri işte bu kalıpların adlarıdır. Bugün sarf ilminde bildiğimiz üçlü asli bablar, dörtlü asli bablar ve bunlar üzerine ziyade kılınarak oluşan bablar Arapça kelimelerin mana kalıplarını oluşturan vezinlerdir. Yabancı kelimeler bu seslere ve kalıplara dökülünce, döküldüğü kabın şeklini alan su gibi Arap dilinin ahengini ve şeklini alırlar. Girdikleri kalıpların şekline göre yeni anlamlar kazanarak Arapça olurlar¹. Misal olarak, sülâsî mücerred kalıplarından فَعَلَ bu kalıba giren binlerce kelime harflerine göre farklı manayı ifade eder. كَتَبَ دَهَبَ جَلَسَ Bunların hepsi sülâsî mücerred ve fiil-i mâzî kalıbında olmakla harflerin değişikliği ile farklı manaları ifade etmiştir. Bu nedenle Araplar “Lafızlar Manaların Kalıplarıdır” - أَلْفَاظُ قَوَالِبِ الْمَعَانِي - derler. Önemli dil âlimlerinden Yahyâ b. Ya’mer (ö.129/746) “Sözünü en güzel surette ifade et. Çünkü sen ağzından çıkardığın sözden mes’ulsun” - وَأَلْفَاظُكَ أَعْرَبُهُ بِأَحْسَنِ مَنطِقٍ فَإِنَّكَ مَرهُونٌ بِمَا هُوَ لَا فِطْرٌ - diyerek, Kelimelerin i’râbının önemine işaret etmiştir². Tezimizde ele aldığımız nahiv terimleri incelendiğinde özellikle Arapça gramer kurallarını yazılı hale getiren Sîbeveyh, yukarıda belirttiğimiz İslam öncesi Arapların kullandıkları kalıplara bab ismini vererek bu kalıpların her birinin farklı manalara etki eden bir güç olduğunu ortaya çıkarmış ve ona âmil demiştir.

¹ Nihad Sami Banarlı, **Türkçenin Sırları**, Kubbealtı Neşriyat, 45. Baskı, İstanbul, 2014, s. 32-33.

² Fahreddin Kabâve, **Menhecîyyetu’t-Tahfîli’n-Nahvî li’n-Nusûsi’l-Edebiyye**, Mektebet-i Lübnan, Beyrut, 2012, s. 28.

Fiillerin âmil olduğunu ve kalıplarının çeşitlerini ortaya koymuştur. Sîbeveyh nahiv terimlerini oluştururken, Araplardan duyduğu üzere amel etmiştir. Bununla beraber kıyası da kullanmıştır.

Arapça, Milâdî 6. Asırda Arabî lisan üzere indirilen Kur'an ile muhteşem bir beyan gücüne sahip olmuştur. Kur'an Arap dilini dünyanın en fasih ve belîğ dili haline getirmiştir. Arapçanın harfleri, insan yaratılışına uygun kolayca telaffuz edilebilen harflerdir. Arapça harflerin her biri için bir çıkış mahalli vardır. Dünyada yaygın olarak kullanılan önemli dillerden olan Arapçanın en fasih dil olma özelliğine sahip olmasını, fonetik ve morfolojik imkânlarına borçludur. Arapça harflerin kabul ettiği hareketleri Dünyada başka hiçbir dilde tatbik etmek mümkün değildir. Araplar, yabancı kelimeleri Arapçanın gramerine ve fonetiğine adapte ederek arapçalaştırmada çok mahirdirler.

Nahiv ilminin önemi, bünyesinde sahip olduğu bu kalıplardan kaynaklanmaktadır. Birgivi'nin izhar isimli eserinde ve şerhi *Eyyubî*'de yer verdiği "Her Fiil Ref" eder ve Nasb eder - وَيَنْصِبُ - "كُلُّ فِعْلٍ يَرْفَعُ وَيَنْصِبُ" genel bir kıyasi kâidedir³. Bu kalıplara giren yeni lafızlar yeni manaları ortaya çıkarır. Bu kalıpların Mevzu'u hudutsuzdur. Bu kâide Nahiv ilmi için muhteşem bir güçtür.

Nahiv ilminin amacı hiç şüphesiz dili hatadan korumaktır. Bu durum başta Hz. Peygamber sağlığında sahabeden kelâmında lahn yapanı gördüğünde; "Bu kardeşiniz hata etti onu irşad edin"⁴ buyurması; Dilin doğru kullanımına ne kadar ehemmiyet verdiğini göstermektedir. Tâbiîn döneminde Kur'an ayetlerinin hareketlerinin yanlış okunması üzerine Hz. Ali ve onun öncülüğünde Ebü'l Esved ed-Düelî tarafından ilk nahiv terimleri isimlendirme yapılmadan vasıf olarak anlatılmaya başlanmıştır. Onun talebelerinin yaptığı çalışmalarla gelişme sağlanmıştır. Halil b. Ahmed ve Sîbeveyh döneminde nahiv terimleri istikrar bulmuştur. İlk defa Sîbeveyh tarafından Nahiv terimleri yazılı olarak kitâp haline getirilmiştir. Tezimizin bölümlerinde görüleceği üzere, Ebü'l-Esved ed-Düelî ile başlayan Sîbeveyh'te istikrar bulan bu çalışmanın hedefi; Kur'anı kerim ve Arap dilinde meydana gelen lahn ve i'rab hatalarını ortadan kaldırmak olmuştur. Nahiv terimleri sayesinde Arap olmayan milletler Müslüman olduktan sonra bu terimleri öğrenerek Kur'an âyetlerini ve

³ Abdullah b. Salih b. İsmail, *Şerhu'l-İzhar li-Abdullahi'l-Eyyûbî*, Maarif, Nezaret-i Celile, İstanbul-1309/1931, s. 59

⁴ Abulvahid b. Ali el-Halebî, Ebü't-Tayyib el-Lugavi, *Meratibu'n-Nahviyyin*, Thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Kahire, T.y., s. 5.

Arapça eserleri hata etmeden okuyup anlamaya muvaffak olmuşlardır. Her ne kadar bazı arap kabilelerinin lehçeleri farklı olsada bu kurallar sayesinde dil birliği korunmuştur⁵.

Arapça Müslümanların, Kutsal kitabı Kur'an'ın dili olduğundan Müslüman Türk Milleti nahiv ilminin tedrisatına büyük önem vermişlerdir. Bu nedenle Türkler tarihleri boyunca medreselerde Arapça eğitime ağırlık vermişlerdir. Günümüz Müslüman Türk gençliğinin Arapçayı daha kolay öğrenmesi için, Türkçe olarak ilk defa nahiv terimlerinin doğuşu ve gelişimi adlı tezin hazırlanması düşünüldü. Bu çalışmamızla Türk gençlerinin, Yaygın olarak kullanılan dillerin en güzeli olan Arapçanın kolayca öğrenilmesi hedeflenmiştir. Arapça Gramer'e ait Nahiv terimleri başlangıçta basit ve mahdut idi. Daha sonra derinleşme ve çoğalma meydana gelmiştir. Bu nedenle çalışmamızı hicri ilk iki asırla sınırlı tutarak ilk dönem nahiv terimleri ele alınarak hazırlanmıştır. İlk ortaya çıkan asıl nahiv terimleri öğrenildiği zaman nahiv ilmi de kolayca kavranılacaktır.

2. Kapsam ve Konu İle İlgili Yapılan Çalışmalar

Araştırmamızda, Nahve dâir ilk olarak Hz. Ali (ö.40/661)'nin söylediği sözlere yer verilecektir. İkinci olarak Nahiv ilminin kurucusu kabul edilen Ebü'l-Esved ed-Düelî (ö.67/686)'nin başlattığı ve yüz yıllık zamana yayılan dönemde şifahî ve yazılı olarak yapılan nahiv terimleri çalışmalarına yer verilecektir. Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin talebeleri ile başlayan, Nasr b. Âsım (ö.90/708), Abdullah b. Ebî İshak (ö.117/734), Yahyâ b. Ya'mer (ö.129/746), İsa b. Ömer es-Sakafî (ö.149/766), Ebû Âmr b. Alâ (ö.154/771), ile devam eden nahiv çalışmalarının değerlendirilmesi yapılacaktır. Ayrıca Arapça Nahiv terimlerinde çok önemli yeri olan iki şahsiyet: Halil b. Ahmed (ö.175/791) ve Sîbeveyh (ö.180/796) döneminde Yapılan çalışmalar ve istikrar bulan hususlar açıklanacaktır. Ebü'l-Esved ed-Düelî'den Sîbeveyh'e kadar geçen dönemde nahiv terimlerinin gelişimi ve olgunlaşma safhaları anlatılacaktır. Bu dönemde yazılan eserler sonraki dönemlere intikal etmediğinden yüz yıllık bu döneme kayıp (mefkû) halka diye isim verilmiştir⁶. Sîbeveyh, hocası Halil b. Ahmed'ten kendine intikal eden yazılı belgelerle kendi gayretini birleştirerek bin sahifelik "el-Kitâb" isimli eserini meydana getirmiştir. Bu sayede Nahiv terimleri Sîbeveyh ile istikrar bulduğu kabul edilir. Günümüze intikal eden nahiv terimleri ile ilgili yazılı tek eser Sîbeveyh'in el-Kitab'ıdır.

⁵ Ali Bulut, **Sîbeveyh'in el-Kitab'ında Ele Aldığı Bazı Nahiv Konuları, İşleme Yöntemi ve Koyduğu Kurallar**, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 2003, s. 7.

⁶ Fahreddin Kabâve, **Cuzûru Tahlili'n-Nahviyy**, Daru'l-Gavsani, Dimeşk, 2007, s. 6.

Nahiv Terimlerinin Doğuşu ve Gelişimi adlı çalışmamız, Sîbeveyh'in Bulak Baskı II ciltlik “*Kitâb'u Sîbeveyh*” adlı eseri, Ahmed İvaz el-Kavzî'nin “*el-Mustalahü'n-Nahv Neş'etühü ve Tatavvuruğu Hatta Evahiri'l-Karni's-Sâlisi'l-Hicrî*” adlı eseri esas alınmıştır. Ferrâ nin üç ciltlik Meâni'l-Kur'an adlı eseri ile Yuhannâ Mirzâ' nın iki ciltlik “*Mevsu'atu'l-Mustalahi'n-Nahvî mine'n-Neş'eti ila'l-İstikrar*” adlı eserlerinden yararlanılmıştır. Ali Bulut'un “*Sîbeveyh'in el-Kitâb'ında Ele Aldığı Bazı Nahiv Konuları İşleme Yöntemi ve Koyduğu Kurallar*” adlı doktora tezi ile Ahmet Turan Arslan, Şahabettin Ergüven ve Ali Benli' nin konu ile ilgili yayımlanmış tez ve makâlelerinden ayrıca kaynakçada belirttiğimiz eserlerden istifade ederek hazırlanmıştır. Yöntem olarak bu kaynaklarda geçen terimler olduğu gibi aktarılmıştır. Bu hususta Türk Dil Kurumu yayınlarının dil bilgisi kitâpları ve sözlüklerinden yararlanılmıştır.

Yardımcı kaynak olarak; Ebü'l-Berekât, Abdurrahman b. Muhammed b. Ebî Sâid, İbnu'l-Enbarî' nin (ö.577/1181), “*el-İnsâf fi Mesâili'l-Hilâf Beyne'n-Nahviyyîn el-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*”⁷ isimli eserinden ve Fahreddin Kabâve'nin, *Kitâbu'l-Cümel fi'n-Nahv*⁸ ve *Cüzürü't-Tahlili'n-Nahvî* isimli eserlerinden yararlanılmıştır. Ayrıca Corc Mitrî Abdu'l-Mesih/Hânî, Corc Taberî'nin yazdığı; “*el-Halil Mu'cemü'l-Mustelahati'n-Nahvi'l-Arabî*” isimli eseri ile Şevki Dayf'e âit “*el-Medârisu'n-Nahviyye*”⁹ adlı eserlerden istifade edilmiştir.

3. Nahiv İliminin Doğuşu ve Sîbeveyh'e Kadar Geçirdiği Süreç

Tezimizin konusu olan “Nahiv terimlerinin doğuşu ve gelişimi”nin hangi olaylar üzerine ilk olarak nasıl ortaya çıktığına dâir değişik rivayetlere temas edilmiştir. Nahiv terimlerinin asıllarını oluşturan Hz. Ali'nin “Kelâmın tamamı İsim, Fiil, Harftir” sözü ile Nahiv terimlerinin ana omurgası açıklanmıştır. Yine Hz. Ali'nin “İsim müsemmâdan haber veren, Fiil musemmânın harekesinden haber veren, Harf, ne isim ne de fiil olmayan bir manadan haber verendir” sözlerine yer verilmiştir. Ayrıca Hz. Ali'nin, Kur'an âyetlerinin harekelerinin yanlış okunmasına şahit olduğunda dediği, “Fâil merfû'tur, Mef'ûl mensûbtur, Muzafun ileyh mecrûrdur” - أَلْفَاعِلُ مَرْفُوعٌ وَالْمَفْعُولُ مَنْصُوبٌ وَالْمُضَافُ إِلَيْهِ مَجْرُورٌ - sözleri ile temel terimler ortaya konmuştur¹⁰. Bu esas üzerine Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin yaptığı çalışmalar terimlerin isimlerinden daha ziyade vasıfları konuşulduğu tespit edilmiştir. Bu çalışmamızda

⁷ Ebü'l-Berekât Abdurrahman b. Muhammed b. Ebi Said İbnu'l-Enbarî, *el-İnsaf fi Mesâili'l-Hilaf Beyne'n-Nahviyyin el-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyin*, Daru'l-İhyai't-Türasi'l-Arabî, Beyrut, 1. Baskı, 1433/2012.

⁸ Fahreddin Kabâve, *Kitâbu'l-Cumel fi'n-Nahv*, Tasnif el-Halil b. Ahmed el-Ferâhidî, 6. Baskı, Daru'l-Fikr, Dimeşk, 2009.

⁹ Şevki Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, Daru'l-Maârif, 7. Baskı, Kahire, 1968.

¹⁰ Kabâve, *Menheciiyetu Tahlili'n-Nahv li'n-Nusûsi'l-Edebiyye*, s. 29.

konu ettiğimiz Ebü'l-Esved ed-Düelî' ye ait ilk nahiv terimlerinin isimleri, Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin talebeleri tarafından ortaya çıkarılarak ona nisbet edilmiştir. Nahiv isminin verilmesi, Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin yaptığı çalışmaları, Hz. Ali'ye yazılı olarak arz ettiğinde beğenilip takdir gördüğünden, Hz. Ali' nin “Bu yola yönel devam et” anlamına gelen” - انحر - هذا النحو - sözünden alınmıştır. Zira nahiv kelimesi lügat olarak yön, yol, kastetmek, manalarına gelmektedir. Nahvin değişik manalarını bir arada ifade eden şu beyti burada zikretmekte fayda görüyoruz. - نَحُونَا نَحْوَ دَارِ يَا حَبِيبِي لَقِينَا نَحْوَ أَلْفٍ مِنْ رَقِيبٍ وَجَدْنَاهُمْ جِياعًا نَحْوَ كَلْبٍ تَمَنَّوْا - .¹¹ Bu şiirde birinci nahv kelimesi yönelme, kastetme manasındadır. İkinci nahv kelimesi taraf, üçüncü nahv kelimesi ise miktar anlamındadır. Dördüncü nahv kelimesi benzerlik (misil) manasına gelmiştir. Beşinci nahiv kelimesi nev'i manasına kullanılmıştır. Terim olarak ise nahiv, Arapça terkiplerde mu'reblik ve mebnilik cihetinden birtakım kâideleri inceleyen ilimdir. Cümlenin omurgasını meydana getirir. Fiil, Fâil, Mef'ûl ve bunların alacağı hareketleri ortaya çıkararak etkenleri içerir.

İlk devirlerde nahiv ilmi sarf (morfoloji) ilmini de içine almıştır. Ancak Hicrî üçüncü asırdan sonra sarf ilmi müstakil bir ilim haline getirilmiştir. Nahiv ilmi de gramerin yalnızca cümle yapısı için kullanılmaya başlanmıştır. Bugün de Arap dilcileri, gramerdeki bu taksimatı aynen devam ettirmektedirler. Bu iki alandan biri, Fiil kökleri ve çekimlerini, isim ve sıfatların yapılaşlarını, bunların müzekker, müennes ve çoğullarının yapılaşını içeren ve tek tek kelimelerin şekilleri ile meşgul olan şekil bilgisi, ilmu's-Sarf veya tasrif, diğeri ise cümlenin yapısını inceleyen İlmü'n-Nahv'dir¹².

Nahiv terimlerinin doğuşu ve Sîbeveyh'e kadar geçirdiği sûreç göz önüne alındığında, Nahiv terimlerinin ortaya çıkışının nedeni olarak yaygın bir şekilde görülen lahn/gramer hataları olduğu konusunda ilim adamları ittifak etmişlerdir. Lahn, kelime ve cümleleri ifade ederken yapılan yanlışlardır. Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Raşidin döneminden itibaren, lahnın varlığından söz edilmiştir. Hz. Peygamber'in lahn ile ilgili olarak “Ben Arabın en fasih olanıyım. Kureyşte doğdum ve Sa'd b. Bekrin yurdunda yetiştim. Ben nasıl lahn yaparım” buyurmuştur¹³. Ayrıca ikinci Halife Hz. Ömer'in, Basra valisi Ebû Musa'dan gelen bir mektup'ta “مِنْ أَبِي مُوسَى” yazılması gerekirken “مِنْ أَبُو مُوسَى” diye hatalı yazıldığını görünce, Hz. Ömer Ebû Musa'dan kâtibini cezalandırmasını ister¹⁴. Bazı araştırmacılara göre bunlar

¹¹ Ali Bulut, **Nahiv Terimlerinin Ortaya Çıkış Süreci**, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, VIII (2008), sayı 2, s. 98.; Halil Es'ad, **Hulasatu's-Şuruh**, s. 11.

¹² Bulut, **Sîbeveyh'in el-Kitâb'ında Ele Aldığı Bazı Nahiv Konuları**, s. 6.

¹³ Ebü't-Tayyib el-Lugavî, **a.g.e.**, s. 6.

¹⁴ Ebü't-Tayyib el-Lugavî, **a.g.e.**, s. 19.

nâdiren görülen durumlardı. Ancak Emeviler ve Abbasiler döneminde yapılan fetihler sayesinde Müslüman Arapların farklı dil, din ve kültürlere mensup milletlerle karışması ve bunlardan birçoklarının Müslüman olup Kur'an okuma ve Arapça konuşma gayreti içinde olmaları sebebiyle dildeki bozulmalar giderek artmaya başlamıştır.

Fetihler neticesinde yaygınlaşan dil yanlışları, sadece diğer milletlerle sınırlı kalmamıştır, Araplara da sirayet etmiştir¹⁵. İbn Haldun (ö.808/1406) bu durumu “Mevâlî'nin yanlış telaffuzlarını işite işite Araplarda meydana gelen dil melekesinin bozulması” olarak açıklamıştır¹⁶. Konuşma dilinin yanında, Kur'an okurken dahi yanlış okumalar ortaya çıkmıştır. Bu durum sadece halkta gözükmez, Halkın önderlerinden olan, el- Haccac b. Yusuf (ö.96/714), el-Hasan el-Basrî (ö.110/728) gibi hitâbet ve fesâhatları ile meşhûr olan şahıslarda da görüldüğü rivayet edilmiştir. Hatta bir zamanlar fasih Arapçanın öğrenilmesi için yolculuklar yapılan çöllerde dahi dil yanlışlarına rastlanmıştır. İşte bu kötü gidişatın önünü almak için ilk olarak, Ebü'l-Esved ed-Düelî (ö.67/686) tarafından, Kur'an âyetlerinin okunmasını kolaylaştırmak ve hatalı okuyuşu ortadan kaldırmak için i'rab alametleri olan hareke mahiyetindeki noktalama işini yapmıştır. Bu faaliyeti bazı raviler nahiv terimlerinin doğuşu olarak gösterirken bazı raviler de nahiv terimlerinin doğuşu ile Kur'an âyetlerinin harekelenmesi işinin ayrı ayrı şeyler olduğunu kabul etmişlerdir. Fakat ekseri nahiv âlimi tarafından kabul edilen, nahiv terimlerinin ilk ortaya çıkışının direkt Kur'an ile irtibatlı olduğu görüşü şöhret kazanmıştır. Bu meşhûr rivayete göre Basra valisi Ziyâd b. Ebîhi (53/653), dil yanlışlarının yayıldığını görünce Ebü'l-Esved ed-Düelî'den insanların Kur'an okumalarını kolaylaştırıp hata yapmalarını önlemek için âyetlerin harfleri üzerine işaretler koymasını ister. Ebü'l-Esved ed-Düelî ilk önce bu işi yapmaktan çekinir. Ancak daha sonra âhalîden birinin “رَسُولُهُ” âyetindeki “رَسُولُهُ” nun zammesini رَسُولِهِ diye kesre okuyarak; “Allah müşriklerden ve Resûl'ünden de uzaktır” manasına gelen şekliyle yanlış okuduğunu görünce hemen Basra valisi Ziyâd'a giderek benden istediğin âyetleri işaretleme işini yapacağım diyerek, kendisine bir kâtib vermesini söyler. Vali Ziyâd'ın gönderdiği otuz kişi arasından Abde'l-Kays kabilesinden birini kâtib olarak seçer. Ona renkli mürekkeple fetha yerine harfın üzerine bir nokta, kesre yerine altına bir nokta, zamme yerine önüne bir nokta, tenvin yerine de ikişer nokta koymasını söyler¹⁷.

Bazı rivayetlerde nahiv terimlerinin ortaya çıkışı Kur'an âyetlerinin harekelerine işaret eden noktalama işinin yapılması ile başladığını, bazı rivayetlerde ise arapça gramerin

¹⁵ Bulut, *Sîbeveyh'in el-Kitâb'ında Ele Aldığı Bazı Nahiv Konuları*, s.7.

¹⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, Kahire, Ty., s. 522-523.

¹⁷ Şevki Dayf, *a.g.e.*, s. 16.

bozulması sonucu ortaya çıktığı söylenmiştir. Bu bozulma ile ilgili meşhur rivayetlerden Ebü'l-Esved ed-Düelî kızıyla beraberken kızı ona “Babacığım sema ne güzel - يَا أَبِي مَا أَحْسَنُ - ” dediği babasının نُجُومُهَا “kızım semanın yıldızları mı ?” diye sorunca; “Yok babacığım onları kasd etmiyorum. Ben Semânın güzelliğine taaccüb ettim” diye cevap verince, Bunun üzerine babası “Öyle ise - مَا أَحْسَنَ السَّمَاءَ - diye hem “Ahsene” hem de “Semâe” kelimelerinin son harflerini nasb Fetha okuyacaksın” der¹⁸. Bu hadise üzerine nahiv kuralları ile ilgili bir kitâb yazdığı söylenir. Her ne kadar Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin nahiv kuralları ile ilgili yazdığı kitâb günümüze ulaşmamışsada nahiv terimlerinin doğuşu yukarıda anlatılan olayların üzerine Ebü'l-Esved ed-Düelî tarafından başlatıldığı ekseri nahiv âlimleri tarafından kabul edilen bir gerçektir.

Ebü'l-Esved ed-Düelî, Hz. Ali'nin yanına giderek “Araplar ile acemler birbirine karıştığı için Arapça bozulmaya başlamıştır, eğer böyle devam ederse Arapça yok olacaktır” dediğinde, Hz. Ali sebebini sorar. O da hadiseyi anlatır. Bunun üzerine, Hz. Ali ondan bir sahife getirmesini ister ve getirdiği sahifeye “Kelâm yalnızca İsim, Fiil ve Harf”ten ibarettir” cümlesini yazar. Bazı kaynaklarda bu rivayetin devamı olarak “İsim müsemmanın kendisinden, Fiil müsemmanın hareketlerinden haber veren şeydir. Harf ise isim ve fiil olmayan bir manadan haber verendir” dediği, Ebü'l-Esved ed-Düelî'den bunlara başka bilgiler ilave etmesini istediği nakledilmiştir¹⁹.

Ebü'l-Esved ed-Düelî ile başlayan bu çalışma Nasr b. Âsım (ö.90/708), Yahyâ b. Ya'mer (ö.129/746) gibi şahsiyetlerle devam etmiştir. Bu yöndeki çalışmalar Halil b. Ahmed (ö.175/791) ile olgunluğa erişmiştir. Çünkü O Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin koyduğu yuvarlak noktalardan ibaret olan ilk işaretler yerine, yatık yarım elif (◌ِ), yatık vav (◌ِ) ve uzatılmış ya (◌ِ) harflerinin küçük şekillerinden bugünkü fetha, zamme ve kesreyi bulmuştur. Tenvin, hemze, şedde, revm ve işmam gibi imlâ işaretleri içinde ilk defa olarak yine küçük ve kısaltılmış harfleri kullanmıştır²⁰.

İşte bütün bu çalışmalarını ilk nahiv ilmi ile meşgûl olanların Kur'an üzerinde yaptıkları filolojik faaliyetler olarak görmek mümkündür. Nahiv terimlerinin ortaya çıkmasının en önemli sebeplerinden biri, Kur'an âyetleri üzerinde yapılan bu çalışmalardır. Bu çalışma sayesinde hem âyetlerin yanlış okunması hem de Arap dilinin bozulmasının önüne geçilmiştir. Kur'an-ı Kerim ve Arapça gramere 'ait nahiv terimleri Arapları tek bir dil üzerine toplamış

¹⁸ Ahmet İvaz el-Kavzî, **el-Mustalahü'n-Nahvî Neş'etuhu ve Tatavvuruhu Hatta Evahiri'l-Karni's-Salisi'l-Hicri**, İmadetü Şu'uni'l-Mektebat, Cami'â Riyad, Riyad, 1981, s. 35.

¹⁹ Bulut, **Sîbeveyh'in el-Kitab'ında Ele Aldığı Bazı Nahiv Konuları**, s. 8-9.

²⁰ Hasan b. Kasım el-Muradî, **el-Cene'd-Dani fi Hurûfi'l-Meânî**, Thk. Taha Muhsin, Bağdat, s. 6-7.

olmasaydı, ayrı ayrı yerlerde yaşayan Araplar, Latince de olduğu gibi zamanla birbirlerinin dillerini anlamayacak hale gelecek ve her bir lehçe zamanla ayrı bir dil halini almış olacaktı. Bu durumu inkâr etmek mümkün değildir. Bugün Fransızca, İtalyanca, İspanyolca ve diğer batı dilleri aslında Latincenin birer lehçesi iken zamanla birer mustakil dil halini almışlardır²¹.

Nahiv terimlerinin doğuşundan Sîbeveyh'e kadar geçen yüz yılı aşkın bir zamanda yapılan çalışmalar yazılı olarak bize intikal etmediği için bu zaman dilimine kayıp halka diye isim verilmiştir. Nahiv terimleri ilk defa yazılı olarak Sîbeveyh'in *el-Kitab*'ı ile günümüze intikal ettiği için tezimizin bölümlerini oluştururken birinci bölümde Sîbeveyh'in el-Kitâb'ından önce kullanılan nahiv terimleri, ikinci bölümünde Sîbeveyh'in el-Kitâb'ında kullanılan bazı nahiv terimleri diye isim verilmiştir. Sîbeveyh nahiv ilminin yazılı kurucusu olarak kabul edilmiştir. Bu hususta yazdığı "el-Kitâb" isimli eseri, döneminde ve günümüzde otorite olarak kabul edilmiştir. Sîbeveyh'in "*el-Kitâb*" isimli eseri onun en şiddetli muhaliflerinden olan Kisâî ve Ferrâ tarafından da takdir görmüştür. Kisâî, Ahfeş'ten bizzat kendisi gizlice *el-Kitâb*'ı okuyarak istifade etmiştir. Ferrâ ise, öldüğü zaman yastığının altında Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ının bulunduğu rivayet edilmiştir²².

Tezimiz bu çerçevede ele alınarak, Hicrî ilk iki asırla sınırlı tutulmuştur. İlk dönem nahiv terimlerinin doğuşu, olgunlaşması, yazılı hale gelmesi, terimler üzerine yapılan yüz yıllık çalışma ilgili kaynaklardan incelenip tezimize aktarılmıştır. Birinci bölümde Sîbeveyh öncesi nahiv terimlerinin doğuşuna ve Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin çalışmalarına yer verilecektir. İkinci bölümde ise Sîbeveyh'in bazı nahiv terimleri adı altında önce Hocası Halil b. Ahmed'e âit nahiv terimlerine sonrada kendine âit bazı nahiv terimlerine yer verilecektir. Üçüncü bölümde Kûfeli Ferrâ'nın *Meâni'l-Kur'an*'ında kullanılan nahiv terimlerine yer verilecektir. Hicri ilk iki asırda ortaya çıkan ve kullanılan nahiv terimlerini tertib üzere tezimize aktarmak için gayret ettik. Çalışmamızın faydalı olmasını Allah tan niyaz ederim.

---

²¹ Banarlı, a.g.e., s. 11.

²² Bulut, *Sîbeveyh'in el-Kitab'ında Ele Aldığı Bazı Nahiv Konuları*, s. 2.

BİRİNCİ BÖLÜM
SİBEVEYH'İN EL-KİTÂB'INDAN ÖNCE KULLANILAN
NAHİV TERİMLERİ

1. SÎBEVEYH'İN EL-KÎTÂB'INDAN ÖNCE KULLANILAN NAHÎV TERİMLERİ

Nahiv terimleri, Arapça gramerin temelini oluşturur. Hem kelimenin yapısını hem de kelâmın i'rabının nasıl olacağına dâir hususları içine alır. Bu nedenle başlangıçta Sarf ilmi de Nahiv ilminin içinde değerlendirilmiştir. Hicri üçüncü asırdan sonra Sarf ilmi, Nahiv ilminden ayrılarak mustakîl bir ilim haline gelmiştir. Arapça, Harflerinin incelik ve kalınlıkları itibarıyla şedde ve harekenin değişmesiyle manaları da değişen bir dil olma özelliğine sahip Kur'an dilidir. İslam âleminin rehberi ve hidayet kaynağı olan Kur'an'ı Kerim'den, Murad-ı ilâhiyi anlamak için Arapçanın gramerini oluşturan, nahiv terimlerini bilmeye şiddetle ihtiyacımız vardır.

Vahiy olarak indirilen Kur'an âyetlerini Hz. Cebrâil'in tebliğ ettiği şekliyle ashabına okuyan Hz. Peygamber, zamanla ashab arasında değişik lehçeleri kullanan kabilelerde, Kur'an âyetlerinin lafız ve i'rabında hatalı okumalar görülmeye başlamıştır. Sahabe zamanında nâdir görülen bu durum Hz. Peygamber'in vefatından sonra, özellikle İslamiyetin değişik beldelere yayılması sonucu, Arap olmayan toplulukların Müslüman olması, evliliklerin meydana gelmesi gibi nedenlerden dolayı kıraât hataları daha da artmaya başlamıştır²³. Basra, ticaret yolu üzerinde olması nedeni ile kıraât hatalarına, dilde meydana gelen bozukluğa en çok basrada yaşayanlar arasında görülmüştür. Arap dilinde meydana gelen kıraât hatalarını düzeltmek ve nahiv kâidelerini öğretmek için, Hz. Ömer Basra valisi Ebû Musa el-Eş'ari'ye emir vermiştir. Basra Valisi de orada bulunan Ebü'l-Esved ed-Düelî'ye Halifenin emrini tebliğ etmiştir. Ebü'l-Esved ed-Düeli de Hz. Ali'nin bir sayfaya yazıp kendisine teslim ettiği nahiv ilminin esaslarını oluşturan sözleri, geliştirip, nahiv terimlerinin asıllarını yazarak muhtasar hale getirmiştir. Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin bu eseri günümüze intikal etmemiştir. Daha sonra Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin talebeleri nahiv terimlerinin gelişimi üzerine yaptıkları çalışmaları Hicrî ikinci asrın ortalarına kadar devam ettirmişlerdir. Halil b. Ahmed yapılan bu yüz yıllık nahiv çalışmalarının meyvelerini almıştır. Halil b. Ahmed'ten önce nahiv ilmi Kur'an ilmi ile beraber okunurken ilk defa onun döneminde nahiv ilmi müstakil ders olarak okutulmaya başlanmıştır²⁴.

Nahiv terimlerinin doğuşu Kur'an âyetlerinin Ebü'l-Esved ed-Düelî tarafından noktalama işleminin yapılması ile başlamıştır. Kur'an-ı Kerim âyetleri Hz. Ebu Bekir

²³ Şevki Dayf, a.g.e., s. 12.

²⁴ el-Kavzî, a.g.e., s. 122.

döneminde bir araya getirilerek cem edilmiştir. Hz. Osman zamanında yedi nüsha yazdırılarak Mushaf haline getirilmiştir. Mushaflardan biri Medine’de bırakılırken diğerleri İslam merkezlerine dağıtılmıştır. Bu Mushaflardan biride Basrada bulunuyordu. Hz. Osman’ın yazdırdığı Mushaflarda âyetlerinin harekesi yoktu. Yeni Müslümanların âyetleri harekesiz olduğundan okuma hataları meydana geliyordu. Müslümanların, kıraât hatalarını gidermeleri için âyetlerin harekelenmesi gerekiyordu. Bugüne kadar kimsenin yapmaya cesaret etmediği Kur’an ayetlerinin harekeleme işini, Ebü’l- Esved ed-Düelî kelimelerin son harflerin üzerine, önüne ve altına noktalar koymak suretiyle yapmıştır. Bu noktalama işi rastgele yapılmamıştır. Kelimenin ahirinin harekesi neyi icap ediyorsa ona göre nokta koydurmuştur. Bir nevi Fâil, Mef’ûl ve İzafet konumunda olan kelimelerin hangi harekeyi alması gerekiyorsa ona göre nokta koydurmuştur. Bu şekilde Kur’an âyetlerinin noktalama işi yapılmıştır. Bugün bildiğimiz Kur’an’da mevcut harekeleme işi ise Halil b. Ahmed tarafından her bir harfin üzerine hareke koymak suretiyle yapılmıştır.

1.1. NAHİV ve TERİM KAVRAMLARI

Nahiv terimlerine başlamadan önce, Nahiv ve Terim kavramlarının - النحو والمصطلح - lugavî ve istilahî manaları üzerine duracağız.

Nahiv kelimesi lügatta Kasd, Yol, Benzerlik, Yönelme manalarına gelir. İstilahi olarak: Arapça kelimelerin mu’reblik ve mebnilik cihetinden ahvali kendisi ile bilinen ilimdir. Nahiv terimi kullanılmadan önce Araplar nahve dâir kelimeler olan; İ’rab, Ref’, Nasb, Cer terimlerinin ilk anlamlarını biliyorlardı. Araplar açıklamak anlamında i’rab’i, yükseltmek anlamında ref’i, birleştirmek anlamında dammeyi, açmak anlamında fethayı, dikmek anlamında nasbi, deveyi çekmek anlamında ceri, rüzgâr, yağmur ve öfkenin dinmesi anlamında sükûnu, benzemek anlamında muzârî’i günlük konuşmalarında kullanıyorlardı. Ancak daha sonra nahiv âlimleri tarafından bunlar kullanılmak suretiyle asıl anlamlarının yanında terim olarak yeni anlamlar kazanmışlardır²⁵.

“Mustalah مصطلح” (Terim) kelimesi "افتعال" Babından İsm-i Mef’ûl’dur. "اصطلاح" den gelir. Sülasî mücerredî "صلح" Sulh masdarından gelen“صلح” Salaha vezinde fiil-i mâzidir. Sulh Lügatta barış manasınadır. Salah fesadın zıddı demektir. İslah ise ifsadın zıddıdır.²⁶. Terim manasına gelen (İstilah) İfti’al "افتعال" Babından geldiği için bu vezin üzere gelen

²⁵ Bulut, “Nahiv Terimlerinin Ortaya Çıkış Süreci”, s. 93.

²⁶ el-Ezherî, a.g.e., c. 4, s. 243.

fiillerde (mutavaât) kabullenme manası vardır. *جَمَعْتُ التَّلَامِيذَ فَاجْتَمَعَ تِلْكَ التَّلَامِيذُ* Ben talebeleri topladım. Onlar da toplandılar. Burada - *فَاجْتَمَعَ* - fiil’inde mutavaât kabullenme manası vardır.

İstilahî manada Terim: Bir topluluğun hususi bir emir üzerine ittifak etmesi demektir. Bu ittifak muhaddisler arasında olursa, Hadis terimi, Fukaha arasında olursa, Fıkıh terimi, Nahiv âlimleri arasında meydana gelirse, Nahiv terimi denir.

Mustalah kelimesi mustakil bir mana üzerine ittifak olunmuş demektir. Bu çalışmamızda konumuz olan nahiv terimleri; Nahiv âlimleri arasında nahve dâir mana ve fikirleri ifade etmek için vaz’ edilen muayyen lafızların kullanılması üzerine ittifak etmesidir²⁷. Bir nevi bu terimlerde mutavaât (kabullenme) manası vardır. Her terimde yüklü olan anlam kendiliğinden herkesçe kabul edilmiş demektir.

Terimler, Kelimelere lügat manalarının dışında yeni manalarda kazandırır. Misal olarak “Seyyare - سيارَة” Kelimesi lügatta kabile manasına gelirken, Astronomi bilginlerinin istilahında ise, Güneş’in etrafında dolaşan gezegenlere verilen isimdir. Günümüz istilahında ise otomobile verilen isim olarak kullanılmaktadır.

Terimler irticalen vaz’ edilmez. Her terim için lügat cihetinden delalet ettiği mana ile istilah cihetinden delalet ettiği mana arasında büyük-küçük bir benzerlik ve ortaklığın olması icap eder. Terimlerin ifade ettiği mana bir kişi veya topluluğun görüşü ile değiştirilmesi de mümkün değildir. Değişiklik ancak icmâ’ ile veya icmâ’ makamına kâim o sahada meşgul olan bir heyetin kararı ile olur²⁸.

Nahiv teriminin izahına geçmeden önce “Nahiv (نحو)” kelimesinin nasıl ortaya çıktığını ve ne anlama geldiğini açıklayacağız.

Nahiv kelimesi İslamiyet’ten önce ve sonra Araplar arasında kullanılmıyordu. Hz. Ali’nin Ebü’l-Esved ed-Düelî’ye arabîyenin kâidelerini ortaya çıkarmak için bir sahifeye yazıp verdiği bazı kelimeler üzerine Ebü’l-Esved ed-Düelî’nin yaptığı çalışmaları yazılı olarak Hz. Ali’ye takdim ettiğinde, Hz. Ali’nin “Unhu - أُنْحُ” kelimesini söylemesiyle nahiv kelimesi Araplar arasında kullanılmaya başlanmıştır²⁹.

Nahiv kelimesi ile lügat kelimesi arasındaki munasebete baktığımızda. Bu hususta İbn Cinnî, Lügat: “Her kavmin kendi maksatlarını onunla ifade etmek için kullandığı sestir”

²⁷ el-Kavzî, a.g.e., s. 23.

²⁸ Hasan Abbas, *el-Lugatu ve’n-Nahvu Beyne’l-Kâdim ve’l-Hâdis*, s. 294

²⁹ Şevki Dayf, a.g.e., s.15.

demıştır³⁰. Bu sebeple her topluluğun sesini duyurduğu bir dili (lügatı) vardır. Lügat, yazılan veya konuşulan kelâm için vaz' edilen cins isimdir. Nahiv ise, hususi birtakım kâidelerle ortaya çıkarılan bir ilimdir. Her ikisi de birbirine dayanır. Nahivsiz lügat, lügatsiz nahiv olmaz diyebiliriz³¹.

Lügat ve nahiv kelimeleri arasında iştikak ve asıl bakımındanda fark vardır³². Lügat lafzı “leğa” لَغَى “ dan gelir. İnsan konuştuğu zaman ona “leğa” لَغَى denir. Nahiv -نحو- lafzının aslı “نَحَا، يَنْحُ” den benzerlik, kasıt, yön ve yol manasıdır. Kişi bir şeyi kasd ettiğinde ona yöneldiği zaman söylenir³³.

Araştırmacılar asıl ve iştikak itibariyle nahiv kelimesini arabî olarak görürken, lügat kelimesinin Yunancadan Arapçaya intikal ettiğini kabul ederler. “Logos” lisan anlamında kullanılmaktadır³⁴. Kur'an-ı Kerim'de nahiv ve lügat kelimelerinin zikri geçmemektedir. Bunların yerine “Arabîyye ve Lisan” ta'birlerinin zikri geçmektedir.

1.2. EBÜ'L-ESVED ED-DÜELÎ'DEN ÖNCE KULLANILAN NAHİV TERİMLERİ

Nahiv kelimesi Araplar arasında kullanılmadan önce şu kelimelerle ifade edilmiştir.

a- el-Arabîyye - الْعَرَبِيَّةُ : Hz. Ömer'in lisanı kastederek “Arabîyyeyi öğreniniz o akli geliştirir ve görüşleri güçlendirir” buyurmuştur³⁵. Bu sözleriyle Kur'an dili olan Arapçayı kastetmiştir. Sîbeveyh de *el-Kitâb* isimli eserinde, Nahiv ilmi için “Bu Arabîyyeden, kelime ve kelâmı anlamak ilmidir” demıştır. Esîruddin Ebû Hayyân da “ Arabîyye ile nahiv ilimleri birbirine benzeyen lafızlardır” demıştır³⁶.

b- el-Kelâm - الْكَلَامُ : Nahiv ilmi için kullanılan ilk istilahlardandır. Ebü'l-Esved ed-Düelî mevâli den bazılarının kelâmında (lahn) kıraât hatası işittiğinde “Bunlar İslam'a rağbet edip giren ve bize kardeş olanlardır. Biz onlara kelâmı öğretmezsek³⁷” sözünden mananın talimi değil, ifade etmede Arap dilinin kaidelerinin öğretilmesini kastetmiştir.

³⁰ İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osman, **el-Hasâis**, Thk. Muhammed Ali en-Neccar, Daru'l-Kutubi'l-Arabîyyi, Beyrut, 1331/1913, c.1. s.33.

³¹ İbn Cinnî, **a.g.e.**, c. 1, s. 33.

³² el-Kavzî, **a.g.e.**, s. 5.

³³ İbn Cinnî, **a.g.e.**, c.1, s. 34.

³⁴ Hasan Tefvik Zaza, **el-Lisan ve'l-İnsan**, Beyrut, 1391/1971, s. 132.

³⁵ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan el-Endülüsi ez-Zübeydî, **Tabakatu'n-Nahviyyîn ve'l-Lugaviyyîn**, Thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim, Kahire, 1.Baskı, 1373/1954, s. 13.

³⁶ el-Kavzî, **a.g.e.**, s. 9

³⁷ Ebû Sa'id el-Hasan b. Abdullah es-Sirafî, **Ahbaru'n-Nahviyyin el-Basriyyîn**, Thk. F. Frenkow, Beyrut, 1936, s. 18.

c- el-Lahn - اللَّحْنُ : Lahn kelimesi istilahta, dilde hata anlamında kullanılmadan önce lügatta başka anlamları ifade etmek için kullanılmıştır. Bu terimi Hz. Ömer'in sözünde kullandığını görüyoruz. Hz. Ömer'in "Kur'an'ı öğrendiğiniz gibi lahnı, sünneti ve ferâizi de öğreniniz - تَعَلَّمُوا أَفْرَائِضَ وَالسُّنَّةَ وَاللَّحْنَ كَمَا تَتَعَلَّمُونَ الْقُرْآنَ" ³⁸ sözünde geçen lahn kelimesinden istilahî manada dildeki hatalar kastedilmiştir. Ebû Bekir el-Enbarî "Buradaki lahinden murat nahivdir" demiştir ³⁹. İbnü'l-Esîr ise "Bu sözden murat Arap lügatını i'rabı ile öğreniniz demektir" diyor ⁴⁰. Diğer raviler ise "Kur'an kureyş lahnı üzere nazil olmuştur. Kureyş'in lehçesi üzerine öğrenin" demişlerdir. Hûzeyfe b. Yemânî'den rivayet edilen hadisi şerifte Hz. Peygamber "Kur'an'ı Arap lahnı ve sesi üzerine okuyunuz. Sizi fisk ehli ve kitâp ehlinin lahnlere üzere okumaktan sakındırırım ⁴¹ - إِفْرَأُوا الْقُرْآنَ بِلُحُونِ الْعَرَبِ وَأَصْوَاتِهَا وَإِيَّاكُمْ وَلُحُونَ أَهْلِ الْفِسْقِ - وَأَهْلِ الْكِتَابِ" buyurmuştur. Burada Arap lahnından maksat kelâmîde imâle, işmâm ve buna benzer Arapça kelâmın kıraât yolları kastedilmiştir.

Hz. Peygamber'in bu sözünden; Lahnın, kıvrak zekâ ve fesahâtle ifade etme manalarına geldiği de görülmektedir. Yine Hz. Peygamber'in "Sizden biriniz diğerinden daha düzgün fasih bir ifade ile delil getirmiş olabilir. Kendini daha iyi savunan kişiye kardeşinin hakkından bir şey hükmetmişsem bilsin ki ona cehennem ateşinden bir parça kestim... ⁴² - لَعَلَّ... أَحَدَكُمْ أَنْ يَكُونَ الْحَنُّ بِحُجَّتِهِ مِنَ الْآخِرِ فَمَنْ قَضَيْتُ بِشَيْءٍ مِنْ حَقِّ أَخِيهِ... "Elhane - ألحن" kelimesi ile ifade etme i'rab manası kastedilmiştir. Lahnın ifade tarzı manasına geldiğine misâl. Kur'an'ı Kerim'de "Sen onları sözlerin söyleyiş tarzından (lahn) tanırın ⁴³ - وَلَتَعْرِفَنَّهُمْ فِي لَحْنِ الْقَوْلِ" Bu âyetteki "Lahn" Lafzından, ifade etme tarzı, i'rab manasına geldiğini anlıyoruz.

Lahn için muhtelif manalar vardır. Araplar o manaları çok eskiden beri kullanmışlardır. Muhammed b. Kasım el-Enbârî, lahnı hem hata hem de sevap manasına kullanmıştır. Kelimenin binasında kullanıldığı zaman, "Kast manası ile mahdud ve muayyen bir manayı açıklar" demiştir ⁴⁴.

Lahn kelimesinin ayrıca remz ve işâret manalarında kullanıldığını görüyoruz. Hz. Peygamber'in, Hendek savaşında Sa'd b. Muâz ve Sa'd b. Ubâde'yi yanlarında Abdullah b.

³⁸ ez-Zübeydî, a.g.e., s. 13.

³⁹ İbn Enbarî, Ebu Muhammed b. Kasım b. Beşar, **İzahu'l-vakfı ve'l-İbtida fi Kitabillah**, Thk. Muhiddin Abdurrahman, Dimeşk, 1390/1971, a.g.e., c.1, s. 15-16.

⁴⁰ İbnü'l-Esîr, **en-Nihaye fi garibi'l-Hadis**, c.1, s. 56.

⁴¹ el-Kavzî, a.g.e., s.9.; Suyutî, el-İtkan, c. 1, s. 107.

⁴² İbn Hacer, **Fethu'l-Bârî**, c. 5, s. 183.

⁴³ Muhammed Sûresi, 47/30.

⁴⁴ el-Ezherî, Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed, **Tehzibu'l-Luga**, Thk. Abdusselam Muhammed Harun, Daru'l-Mısriyye, Kahire, 1384/1964, c. 5, s. 160.

Revahâ ve Havvât b. Cübeyr olduğu halde Medinede daha önce anlaşma yaptığı Yahudi kabilesi Kurayza oğullarına gönderirken peygamberimizin onlara söylediği şu sözlerden anlaşılmaktadır. Peygamberimiz bu heyete “Gidin bakın ahitlerini bozup bozmadıklarını öğrenin açığa çıkarın - لِحْنًا أَعْرِفُهُ -⁴⁵. Onlar verdikleri sözlerinde hak üzere ise, durumu açık bir lahn (ifade) ile bana bildirin ben onu anlayayım” Burada, Lahnın düzgün ifade etme anlamında kullanıldığını görüyoruz.

Ebü'l-Esved ed-Düelî, Lahn için “Vucutta etin kemiği kapsadığı gibi kapsayıcı manalar vardır” demiştir⁴⁶. Zira Hz. Peygamber’in “Ben Arapların en düzgün konuşanıyım, Kureyş kabilesinde doğdum, Sa’d b. Bekr’in yurdunda yetiştim, lahn bende nasıl bulunur - لَنَا - أَعْرَبُ الْعَرَبِ وَلَدْتَنِي قُرَيْشٌ وَنَشَأْتُ فِي بَيْتِ سَعْدِ بْنِ بَكْرٍ فَأَيُّ يَأْتِي اللَّحْنَ ” sözünde geçen lahnden, hata manası kastedildiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle Hz. Peygamber değişik zamanlarda ve değişik yerlerde farklı manaları kasd ettiğine göre lahn, muhataba bir manayı aktarmak için değişik manalarda kullanılmıştır. Lahn sadece i’rabtaki hata manasına gelseydi Hz. Peygamber bu şekilde kullanmazdı⁴⁷.

Konuyla alakalı olarak Ebân b. Osman b. Affân Lahn için şu tespitte bulunmuştur. “Önde gelen insanların konuşmalarında lahn yapmak yeni bir elbisede yırtık gibidir” demiştir. İbn Şibrime ise “Lahn yapmak İnsanın üzerine giydiği, aşağılık yapan bir elbise gibidir” demiştir⁴⁸. İbn Sellam, Yunus b. Habib’ten duyduğu şu hadiseyi anlatır. Haccâc b. Yusuf ulemâ arasına girerek suâl sorardı. Bir defasında Haccâc b. Yusuf, Yahyâ b. Ya’mer’e “Benden lahn işitiyor musun?” diye sordu. O da Kur’an’ da bir harfte lahn yaptığını söyledi. Bu durum Haccâc’ın hoşuna gitmedi. Hangi âyette deyince, Tevbe sûresinin “ قُلْ إِنْ كَانَ آبَاؤُكُمْ ”⁴⁹ âyetinde geçen, “أَحَبُّ” ismini “أَحَبُّ” diye ref okuduğunu kânenin haberi olmakla nasb olması gerektiğini söyledi. Bunun üzerine Haccâc’ın “Bundan sonra benden lahn işitmezsin” deyip Yahyâ b. Ya’mer’i Horasan’a sürgün ettiğini anlatmıştır⁵⁰.

Lügat cihetinden Lahn altı manaya geldiği söylenmiştir. 1- Nağme ve şarkı: Nefesi alçaltıp yükseltmek suretiyle kelamı dalgalandırmak, terennüm etmek. 2- Tevriye İmalı konuşma: Söylenen sözün sadece istenilen kişi tarafından anlaşılması, başka insanlara kapalı

⁴⁵ el-Kavzî, a.g.e., s. 12.

⁴⁶ ez-Zübeydî, a.g.e., s. 22; İbnu'l-Enbarî, a.g.e., c.1, s. 32.

⁴⁷ el-Kavzî, a.g.e., s. 13.

⁴⁸ ez-Zübeydî, a.g.e., s. 13.

⁴⁹ Tevbe sûresi, 9/24.

⁵⁰ Muhammed b. Sellâm el-Cumahî, **Tabakatu Fuhuli’ş-Şu’ara**, Thk. Muhammed Muhammed Şakir, Daru’l-Medeni, Cidde, T.y., s. 13.

olması. 3- Özel lehçe, şive. 4- Zekâ ve kavrayış. 5- Anlam, muhteva: lahn kelimesinin bu anlama geldiğine şahid, Muhammed sûresinde - ⁵¹ - *وَلْتَعْرِفَنَّهُمْ فِي لَحْنِ الْقَوْلِ* . “ Ant olsun ki sen, onları sözlerinin muhtevasından da tanırsın” âyetinden anlaşılmaktadır. 6- Dilde hata: Bununla i’rab hatası kastedilmiştir. Sarf ve nahiv ilimlerinde lahn; harflerin telaffuzunda, kelimelerin anlam ve kullanımlarında hata etmektir ⁵².

Bu konuda, Zemaşerî (ö.538/1143) şöyle demektedir. “Konuşmasında i’rabtan ayrılıp hataya sarparsa, konuşmasında lahne düştü.” denilir⁵³.

d- İ’rab - الإعراب : Hicrî birinci asırda yaygın olan nahiv terimlerinden biridir. Suyûti’nin Hz. Ömer’den rivayet ettiği, onun i’rab kelimesini nahiv anlamında kullandığı yönündedir. Hz. Ömer’in Basra’da bulunan Ebü’l-Esved ed-Düelî’ye gönderdiği talimatta “Ebü’l-Esved Basra ehline i’rabı öğretsin - *وَلْيُعَلِّمُوا أَهْلَ الْبَصْرَةِ الْإِعْرَابَ* ” diyerek Arapça kelâm’ın yollarını, konuşmada meydana gelen hataları ve Arapça Gramer’i öğretmesini kastedmiştir.

Mâlik b. Enes, “İ’rab lisanın süsüdür. Lisanınızı süsünden mahrum etmeyin” demiştir⁵⁴. Yine Hz. Ömer “Kur’an’ın hıfzını öğrendiğiniz gibi, Kur’an’ın i’rabında öğreniniz *تَعَلَّمُوا إِعْرَابَ الْقُرْآنِ كَمَا تَتَعَلَّمُونَ حِفْظَهُ* - ” buyurmuştur⁵⁵.

Hz. Ömer’in Kur’an’ın i’rabından maksadı, bizim bugün bildiğimiz kelimelerin sonunda meydana gelen hareketler değildir. Hz. Ömer, Harflerin mahrelerine teâlluk eden hususlar, kelimelerin i’rabının incelenmesi ve düzgün bir şekilde ifade edilmesini kastedmiştir⁵⁶. İmam Sûyûtî de Hz. Ömer’in, İ’rab kelimesini kullanmasından nahiv manasının kastedtiğini, Ebü’l-Esved ed-Düelî’nin Basra halkına Arapçanın kâidelerini öğretmesini istediğini açıklamıştır. Çünkü Kur’an Arapçadır. Zuhruf sûresinde *إِنَّا جَعَلْنَاهُ قُرْآنًا* - *عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ* - Biz onu akıl edersiniz diye Arapça bir Kur’an kıldık⁵⁷. âyetinde Arabiyyeye âit Kur’an ta’birinden bunu anlıyoruz. Hz. Ömer bir gün *لَيْسَ جِنَّةٌ حَتَّىٰ جِينٍ*⁵⁸ âyetini “عَتَىٰ جِينٍ” şeklinde “Hattâ” yerine “Attâ” diye okuyan birine rastlıyor. (“Ha”yı “Ayn” okuyor) O kişiye “Sana kim bu şekilde okudu” diye sordu. O da İbn Mes’ud cevabını verdi. Bunun üzerine Hz. Ömer İbn Mes’ud’a bir mektup gönderiyor. Mektup’ta “Allah, Kur’an’ı

⁵¹ Muhammed Sûresi, 47/30.

⁵² Ergüven, **Arap Dilinde Lahn’ın Ortaya Çıkışı ve İlk Görüntüleri**, Hitit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. 6, sayı 11, 2007, s. 158-160.

⁵³ Zemaşerî, **Esasu’l-Belağa**, Daru’l-Fikr, Beyrut, 1989, lahn maddesi.

⁵⁴ ez-Zübeydî, **a.g.e.**, s. 23.

⁵⁵ Ebü Muhammed b. Kasım b. Beşar İbn Enbarî, **a.g.e.**, c. 1, s. 35.

⁵⁶ el-Kavzî, **a.g.e.**, s. 14.

⁵⁷ Zuhruf Sûresi, 43/3.

⁵⁸ Yusuf Sûresi, 12/35.

apaçık Arabî lisan olan Kureyş'in lehçesi üzerine indirmiştir. Sana yazım geldikten sonra insanlara Kur'an âyetlerini Kureyş'in lehçesi üzerine oku. Hûzeyl lehçesine göre okuma" diye ikaz etmiştir⁵⁹.

Şeyh Ebû Mehâsin'e göre; İ'rab için üç mana vardır.

- 1- İbâne, Açık ifade etme manasınadır. Arapların - أَعْرَبَ الرَّجُلُ عَنْ حُجَّتِهِ - Kelâmından alınmıştır. Bir kişi meramını delil ile ifade ettiğinde kullanılır. Hz. Peygamber'in "Dul kadının evlilik kararında lisanı açık beyandır - أَلْتَيْبُ مُعْرَبٌ عَنْهَا لِسَانُهَا - Hadisinde bu manayı ifade etmiştir⁶⁰.
- 2- Tağyir, Bozma manasınadır. - عَرَبْتُ مَعْدَةَ الْفَصْلِ - Mîsâlinde fesad manasına kullanılmıştır. İ'rabın fesad manasına kullanıldığını Arapların - أَعْرَبْتُ الْكَلَامَ - sözünde görürüz. "Kelâm dan hatayı giderdim" derken - أَفْعَلُ - fiilinin hemzesi birtakım manaya gelir (Ta'dîyet, Sayrûret, Haynûnet, İzâle ve Duhul) Burada bu manalardan izale için geldiğinden, "Kelâmdan hatayı giderdim" manası verilmiştir.
- 3- Tahbib, Sevdirmek manasınadır. Arapların, Kadın kocasına karşı sevimli ve tutkun olduğu zaman söylenen "إِمْرَأَةٌ عُرُوبٌ" Sözüden ve Kur'anda "Onlar eşlerine karşı sevgi ile tutkundurlar. - عُرُبًا أَثْرَابًا"⁶¹ âyetindeki "Uruben"lafzı buna mîsaldır.

e- Mecâz- الْمَجَازُ : İlk istilahlarda nahiv manasına kullanılmıştır. Bununla Arapça yolu manası kastedilmiştir. Mecâz, mütekellimin muhataba ifadesinde şumulluluk olan bir istilaktır. Yoksa kelimenin ahirinde bina ve i'rab ciheti üzerine durmaz. Söz söyleme yollarına dâir hususları içerir. Cümledeki kelimelerin durumunu ve cümlenin diğer cümlelerle olan nizamını açıklar. Mütekellimden sâmi'e birtakım manaları iletmeye yarar⁶². Nahiv âlimi İbrahim Mustafa; Önceleri Arapçada ta'bir yolu olarak kullanılan "Mecâz kelimesi bugün belagât ilmi istilahında kullanılan bir terimdir" der.⁶³ İlk dönem nahiv ilmi ile meşgul olanlar bu beş istilahı, Arabiyye, Kelâm, Lahn, İ'rab ve Mecâzi birbirlerinin yerine kullanmışlardır. Bu dönemde Ebu'l-Esved ed-Düelî (ö.67/686), Nasr b. Asım (ö.87/706), Yahyâ b. Ya'mer el-Advânî (ö.127/745), Meymun el-Ekran, Anbestu'l-Fîl, Abdurrahman b. Hurmüz (ö.117/735)'un nahiv istilahını kullanmamış olmaları normal bir durumdur. Çünkü nahiv ilmi fitrî olarak ortaya çıkmıştır. İlk nahiv terimi, Hicrî (117/735), de vefat eden Abdullah b. Ebî

⁵⁹ İbnu'l-Enbarî, a.g.e., c.1, s.13.

⁶⁰ Sünenü İbn Mâce, c. 1, s.577.; İbn Cinnî, a.g.e., c.1, s.36.

⁶¹ Vakiâ Sûresi, 56/37.

⁶² el-Ezherî, a.g.e., s. 148

⁶³ el-Kavzî, a.g.e., s. 16.

İshak tarafından kullanılmaya başlanmıştır⁶⁴. Nahv kelimesini Arap şiirinde ilk defa kullanan Şâir Ferezdek (ö.114/732) tir. Abdullah b. Ebî İshak'ı hicv ettiği beytinde şöyle der. **والله لأهجوئك ببئيت يكون شاهداً على السنة النحويين أبداً** “Vallahi seni öyle bir beyitle hicv ederim ki Nahivcilerin dilinde ebediyen şahid olarak kalır” der⁶⁵. Ferezdek'ten önce nahv masdarı araplar arasında yaygın olarak kullanılmıştır⁶⁶. Bugün misallerden önce kullandığımız benzer manasına gelen - نحو - kelimesi islam öncesi arapların günübürlük konuşmalarında kullandıkları bilinmektedir. Sîbeveyh'in *el-Kitab*'ında nahviyyun kelimesi 21 yerde geçmektedir. Sîbeveyh bu terimle geçmiş nahiv âlimlerini kastetmiştir⁶⁷.

Yunus b. Habîb (ö.182/798), Abdullah b. Ebî İshak'a “سويق” ile Buğday, arpa ve hurmadan yapılan bir çeşit ezme olan yiyecek maddesini kastederek “هل يقول احد الصويق” Sin, “هل يقول احد الصويق” harfi yerine “Sâd ص”ı kullanarak hiç böyle söyleyen var mı?” diye sorduğunda “Evet, Amr b. Temim kabilesi böyle söylüyor” demiştir. Yunus b. Habîb Sen bununla neyi murad ediyorsun diye sorduğunda; Abdullah b. Ebî İshâk; “Senin için, sıralı ve düzenli örnekleri olan, Kıyasa uygun nahiv meseleleri ile ilgilenmek vardır - عَالِيكَ بِبَابِ مِنَ النَّحْوِ يَطْرُدُ وَ يُنْقَاسُ -” diyerek cevap vermiştir⁶⁸. Bu sözü ile Şaz meseleler ile ilgilenmemeyi murat etmiştir.

İbnu'l-Enbarî “Biliniz ki nahivde kıyası reddetmek düşünülemez, Çünkü nahvin tamamı kıyastır” demiştir. Nahiv kâidelerinin bazıları zorunlu olarak kendiliğinden ortaya çıkmıştır. Bazıları ise çalışarak elde edilmiştir. Bu sebeple Nahiv ilmi: “Arap dilinin taranması sonucunda delillerden çıkarılarak elde edilen kıyas ilmidir - النَّحْوُ عِلْمٌ بِالْمَقَائِسِ الْمُسْتَنْبَطَةِ -” diye tarif etmişlerdir. İbnu'l-Enbarî, “Kim kıyası inkâr ederse nahvi inkâr etmiş olur - فَمَنْ أَنْكَرَ الْقِيَاسَ فَقَدْ أَنْكَرَ النَّحْوَ -” demiştir⁶⁹.

Nahiv terimlerinin hepsi kısa kelimelerle ifade edilmiştir. Her biri bir veya iki kelimedenden oluşur. Bir kelime ile ifade edilen nahiv terimleri; Fiil, İsim, Harf, Fâil, Mübteda, Haber, İştigal, Tenazu've muzaf gibi terimlerdir. İki kelime ile ifade edilen terimler Nâib Fâil, İsm-i Fâil, İsm-i Mef'ûl, Sıfat-ı Müşebbehe, Mef'ûlu bih, Mef'ûlu mutlak gibi terimlerdir. Nahiv terimleri daha çok kısa kelimelerle ifade edilmiştir⁷⁰.

Nahiv terimi isminin ilk ortaya çıkışı: Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin arapça ile ilgili geliştirdiği kâideleri Hz. Ali'ye arz etmesi ile başlar. Hz. Ali'nin “Senin yönelttiğin bu

⁶⁴ ez-Zubeydî, **a.g.e.**, s. 33; el-Cumahî, **a.g.e.**, c.1,s. 14.

⁶⁵ Ebü't-Tayyib el-Lugavi, **a.g.e.**, s.12-13.

⁶⁶ Bulut, **Nahiv Terimlerinin Ortaya Çıkış Süreci**, s. 98.

⁶⁷ Benli, **Sîbeveyh'in el-Kitab'ı Çerçevesinde Dil Çalışmalarının Doğuşu**, s. 94.

⁶⁸ el-Cumahî, **a.g.e.**, c.1, s. 14.

⁶⁹ el-Kavzî, **a.g.e.**, s. 17.

⁷⁰ el-Kavzî, **a.g.e.**, s. 24.

misâller ne güzel oldu - مَا أَحْسَنَ هَذَا النَّحْوِ الَّذِي قَدْ نَحَوْتُ -” sözünde geçen “nahiv - نحو” kelimesini kullanmasından nahiv âlimleride bu ismi tercih etmiştir. Hz. Ali nahiv kelimesi ile lügavî manalarından birini murat ettiği halde aralarındaki münasebette gayet açıktır⁷¹. Kur’an-ı Kerim’de Arabiyye, Lahn ve Lisan kelimelerinin zikri geçtiği halde, zikri geçmeyen nahiv kelimesinin kullanılmasına karar verilerek “Mustalahu’n-Nahv - مصطلح النحو” Nahiv Terimi Ta’biri ortaya çıkmıştır.

1.3. EBÜ’L-ESVED ED-DÜELÎ’NİN KULLANDIĞI NAHİV TERİMLERİ

Nahiv terimlerinin aslını oluşturan Hz. Ali’nin bu ilme dair söylediği sözleri ele alarak bu çerçevede nahiv terimlerini zikretmeye çalışacağız.

Hız. Ali’nin “Kelâmın aslı üçtür: İsim, Fiil, Harf” sözü ve yine onun: “Fâil merfû’tur, Mef’ûl mensubtur, Muzafu ileyh mecrûdur - أَلْفَاعِلُ مَرْفُوعٌ وَالْمَفْعُولُ مَنْصُوبٌ وَالْمُضَافُ إِلَيْهِ مَجْرُورٌ -” sözleri nahiv terimlerinin üç bölüm üzere olduğunu göstermiştir. Etki eden, etkilenen ve etkinin doğurduğu şey (i’rab) yani bugün bildiğimiz Amil, Mamûl, İ’rab terimleri Arapça gramerin ana omurgasını oluşturmuştur.

Kur’an’ı Kerim’de “وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا”⁷² “Ve Âdeme isimlerin hepsini öğretti.” âyetinde, İsim zikredildiğinden ve tek başına müstakil bir mana ifade ettiği için, kelâmın taksimatında isim önce zikredilmiştir. İsmi değişik anlam ve şekle sokan fiil olduğundan ikinci olarak fiil zikredilmiştir. Harf ise tek başına bir mana ifade etmeyen ancak fiil ve ismin anlaşılmasına yardımcı olan bir alet olduğundan üçüncü olarak zikredilmiştir.

Hız. Ali’nin söylediği Ebü’l-Esved ed-Düelî’nin bunlar üzerine çalışma yaparak geliştirdiği asıl terimler şunlardır. İsim, Fiil, Harf, Fâil, Mef’ûl, Muzâf, Muzâfu ileyh, Âmil, Mamûl, İ’rab, Mu’reb ve Mebnî’dir.

Sîbeveyh’ten önce Ebü’l-Esved ed-Düelî’nin “el-Muhtasar” isimli kitabında kullandığı ilk nahiv babları (terimleri) de şu şekildedir; 1- Fâil, 2- Mef’ûl, 3- Muzâf, 4- Hurûfu cer, 5- Raf’, 6- Cezm, 7- Taaccub, 8- İstifham, 9- Na’t, 10- İmâle⁷³. Daha sonra Ebü’l-Esved ed-Düelî’nin talebeleri nahiv terimlerini geliştirme çalışmalarına devam etmişlerdir.

⁷¹ Muhammed et-Tantavî, **Neş’etu’n-Nahvi ve Tarihu Eşhuru’n-Nuhat**, Talik Abdul-Azîm eş-Şeravî Muhammed Abdurrahman el-Kurdî, 2. Baskı, Kahire, 1389/1969, s. 24.

⁷² Bakara Suresi, 2/31

⁷³ Kabâve, **Cuzûru Tahlili’n-Nahvî**, s. 31.

Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin nahiv terimlerini izaha başlamadan önce nahiv terimlerinin ortaya çıkışındaki merhaleler ve sebepler ele alınarak anlatılacaktır. Birincisi, nahiv terimi ne zaman ve kimler tarafından ilk ortaya çıkarılmıştır. İkincisi, ilk nahiv terimlerinin ortaya çıkmasına sebep olan nedenler nelerdir. Üçüncü olarak da ilk nahiv terimlerinin neler olduğudur.

Nahiv terimini ilk kimin ortaya çıkardığı hususunda İbn Sellâm “Arabiyye’i ilk tesis eden, kapısını açan, yollarını gösteren, tatbikatını ortaya koyan Ebü'l-Esved ed-Düelî’dir” demektedir. Ayrıca İbn Kuteybe de “Arabiyye’yi ilk vaz’ eden Ebü'l-Esved ed-Düelî’dir.” der⁷⁴. Bunun yanında Ebû't-Tayyib el-Lugavi “*Meratibu'n-Nahviyyin*” isimli eserinde Ebü'l-Esved ed-Düelî’den sonra zihinlere Arap dili terimlerinin yerleştiği ve ilk nahiv terimlerini onun resm ettiğini ortaya çıkardığını söylemektedir⁷⁵.

Ebü Sâid es-Sîrafî bu hususta insanların zihinsel karışıklık içinde olduğunu, bazılarına göre ilk nahvi ortaya çıkarmanın Ebü'l-Esved ed-Düelî olduğunu bazılarına göre ise bunun Abdurrahman b. Hürmüz olduğunu söylemektedir. Ancak insanların çoğu ilk nahvi ortaya çıkarmanın Ebü'l-Esved ed-Düelî olduğunu kabul etmektedir⁷⁶.

Ebü Ubeyde Ma'mer b. el-Müsenna ise Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin Ali b. Ebi Talib'ten Nahiv ilmini aldığını söyler. Mahbub el-Bekrî'nin Halid el-Hezâî'den rivayet ettiğine göre de Nasr b. Âsım'ın, nahiv ilmini ilk vaz’ eden kişi olduğunu söylemektedir. el-Kıffî ise “Nahvi ilk vaz’ eden Emir’el-Müminîn Ali b. Ebî Talib’tir.” der. Bu görüşünü de Mısır’da talebelik yaptığı yıllarda kitapçıların ellerinde nahiv bablarının bir kısmını içine alan sayfeleri gördüğünü ve bunların Ali b. Ebî Talib’in Ebü'l-Esved ed-Düelî’ye verdiği sayfeler olduğunu anlatır⁷⁷.

Rivayete göre Hz. Ali, Ebü'l-Esved ed-Düelî’ye “Kelâmın hepsi üç kısımdır. İsim, Fiil, Harf - وَفَعْلٌ وَحَرْفٌ -” sözünü yazarak ona teslim etmiş⁷⁸ ve bunun üzerini sen tamamla demiştir.

Yukarıda anlattığımız görüşlerin ışığında, nahiv teriminin ortaya çıkışında üç görüş vardır. Birinci görüşü, Nahiv terimlerinin ilk ortaya çıkışını Ali b. Ebî Talib’e isnad edenler temsil eder. Bu görüşü benimseyenlerin önde gelenleri şunlardır. Sîrafî, Zübeydî, İbnu'l-

⁷⁴ el-Kavzî, **a.g.e.**, s.26.

⁷⁵ Ebû't-Tayyib el-Lugavi, **a.g.e.**, s. 24.

⁷⁶ es-Sîrafî, **a.g.e.**, s. 13.

⁷⁷ el-Kavzî, **a.g.e.**, s. 27

⁷⁸ ez-Zubeydî, **a.g.e.**, s. 21.

Enbârî, Kuffî, Yakut ve İbn Hallikân gibi nahiv âlimleridir. İkinci görüşü ise Ebü'l-Esved ed-Düelî'ye isnad edenler oluşturur. Bu görüşü de İbn Sellâm ve İbn Kuteybe destekler. Üçüncü görüşü de, Bazen Ebü'l-Esved ed-Düelî'ye, bazen de Nasr b. Âsım'a, bazen de Abdurrahman b. Hurmüz'e isnad edenler temsil etmektedir. Ebû Tayyib el-Lugavî bu görüşlere ilave olarak "Ebü'l-Esved ed-Düelî'den sonra ilk nahiv ilmini vaz' eden Yahyâ b. Ya'mer'dir." der⁷⁹.

Ebü'l-Esved ed-Düelî'ye nahiv ilmini vaz' etmesini söyleyenlerin kimler olduğu hususunda değişik görüşler vardır. Bir görüşe göre Ömer b. Hattâb' tır. Diğer görüşe göre Ali b. Ebi Talib'tir. Hz. Ali' nin nahiv kaidelerinin esasını oluşturan ana terimleri Ebü'l-Esved ed-Düelî'ye yazarak vermiş ve ondan geliştirmesini istemiştir. Diğer bir görüş ise Ebü'l-Esved ed-Düelî başlatmıştır. Bu fikrini Vali Ziyad b. Ebîhî' ye arz ettiğinde geri çevirdiği, sonra Vali Ziyad'ın ehâlden işittiği kıraât hataları üzerine, Ebü'l-Esved ed-Düelî'yi huzuruna çağırıp "Daha önce nehy ettiğim şeyi insanlara yap." dediği şeklindedir⁸⁰.

Nahiv kâidelerinin vaz' edilmesini doğuran sebepleri araştırdığımızda bunun sebeplerini iki maddede toplayabiliriz. Birincisi, lahnın Arap diline girişi, Arapların yabancılarla karışması, sosyal hayatlarında yeni yollar ve meslekler edinme, evlilikler yapma gibi nedenlerdir. Bu karışıklık en çok Basra şehrinde yaşanmıştır. Çünkü ticaret yolu üzerinde bulunmakta idi. İkincisi, yabancıların Müslüman olması ile İslam devletine sığınmaları ve İslam medeniyetini oluşturmak için Arapça'yı ta'lim etme ve anlama çalışmaları esnasında görülmüştür⁸¹.

İlk nahiv terimleri ve bablarının ortaya çıkması, Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin bu hususta ilk adımı atmasına, Kur'an ayetlerinin harekelerinde meydana gelen hatalı okumalar sebep olmuştur. Ebü'l-Esved ed-Düelî bu olaylar üzerine Mushafın noktalama işlemini yapmıştır. Ebü'l-Abbâs el-Müberred'in "İsâbet" isimli eserinde, "Arabiyyeyi ilk vaz' eden ve mushafı ilk noktalayan Ebü'l-Esved ed-Düelî'dir - *أَوَّلَ مَنْ وَضَعَ الْعَرَبِيَّةَ وَنَقَطَ الْمُصْحَفَ أَبُو الْأَسْوَدِ* - "الدُّوَلِي" diye açıklamıştır⁸².

Kur'an'ı noktalama işi Basra Valisi Ziyad b. Ebîhî zamanında olmuştur. Rivayete göre önce Vali, Ebü'l-Esved ed-Düelî'ye haber gönderdi. "Sahasında önder olacağın bir şeyi yap. Onunla Allah'ın Kelâmını doğru okuyalım." dedi. Ebü'l-Esved ed-Düelî bu işi yapmaktan kaçındı ve affını talep etti. Sonra Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin insanlar arasında Kur'an okuyan

⁷⁹ Ebü't-Tayyib el-Lugavî, **a.g.e.**, s. 132.

⁸⁰ İbn Enbarî, **a.g.e.** c.1, s.40.; es-Sırafî, **a.g.e.**, s.16.

⁸¹ Hasan Abbas, **a.g.e.**, s. 209

⁸² el-Kavzî, **a.g.e.**, s. 30.

bir kişiden “أَنَّ اللَّهَ بَرِيٌّ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ”⁸³ âyetini “Resülühü” okunması gerekirken”Resülihi” diye cer okuduğunu görünce insanları mana değişikliğine sebep olan bu kıraât hatalarından kurtarmak için kendisi vali ye giderek “Ben Emîr’in istediğini yapmaya hazırım. Bana anlayışlı bir kâtip lazım.” dedi ve bunun üzerine Vali Abdulkays kabilesinden bir kâtip gönderdi. Ebû'l-Esved ed-Düeli onu beğenmedi. Onun yerine başka bir kâtip gönderdi. Ebû'l-Esved ed-Düeli ikinci gelen kâtibe “ Beni ağzımı bir harf ile açtığımı gördüğün zaman, o harf üzerine bir nokta koy. Ağzımı (dudaklarımı) öne doğru götürdüğüm zaman, o harfin üstünün yukarisına bir nokta koy. Ağzımı aşağı kırdığım zaman harfin altına bir nokta koy. Bunlardan bir tanesini gunne ile okuduğum zaman bir nokta yerine iki nokta koy.”⁸⁴ diyerek ilk defa Kur'an âyetlerini harekeleme işini başlattı. Bugünkü Kur'an harekeleri fetha, zamme, kesre, iki üstün, iki ötre ve iki esre Ebû'l-Esved ed-Düeli'nin yaptığı ilk noktalamaya dayanmaktadır. Nahiv terimi olarak kullandığımız ref', nasb ve cer terimleri de bu noktalama çalışmasından çıkmıştır.

Ebû'l-Esved ed-Düelî'nin Kur'an âyetlerini noktalama işini kendiliğinden yapmamıştır. Dönemin idarecilerinin talimatı ve kendini endişelendiren birtakım olaylar üzerine bu işe başlamıştır. Bu hadiseler, Kur'an kıraâtında lahnın yaygın hale gelmesi, Yabancıların lahinlerinin Müslümanlar arasında yayılması gibi tehlikeli durumlardı. Ebû'l-Esved ed-Düelî bu tehlikeyi ortadan kaldırmak istiyordu. Bu iş de ancak Emir'in izniyle olabilirdi. Zira daha önce âyetlerin bir araya toplanması ve Mushaf haline getirilmesi halifenin izni ile olmuştu. Bütün Müslümanlar bu sayede tek bir Mushaf üzerine toplanmıştı. İslamın yayılmasıyla Arap olmayan Müslümanların kıraât hatalarının ortadan kalkması için Kur'an âyetlerini harekelemeye ihtiyaç vardı. Ebû'l-Esved ed-Düelî dönemin Basra Valisi Ziyad b. Ebîhî'nin talimatı ile nahiv terimlerinin de doğuşunu ortaya çıkaran noktalama (harekeleme) işlemini yapmıştır. Böylece Arap dilinin bozulmasının önüne geçilmiştir. Bu çalışma nahiv terimlerinde ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Ebû'l-Esved ed-Düelî'nin ilk attığı adım, i'rab alametleridir. “İ'rab alametleri, Feth, Nasb, Kesr ve Gunne - عِلَامَاتُ الْإِعْرَابِ الْفَتْحُ وَالنَّصْبُ وَالْكَسْرُ وَالْغُنَّةُ -” diye belirtmiştir. İ'rab alametleri olarak, Ref', Nasb, Cer ve Cezm ilk sembollerdir. Zira Ebû'l-Esved ed-Düelî Kur'an'ı noktalama işini yaparken kâtibine, “Ağzımı açtığımı gördüğünde o harfin üzerine bir nokta koy. (fetha, fetahtu kelimesinden türemiştir) Ağzımı öne doğru topladığım zaman harfin üstünün daha yukarisına bir nokta koy. (zamme, zamemtu kelimesinden türemiştir) Ağzımı

⁸³ Tevbe Sûresi, 9/3

⁸⁴ İbnu'l-Enbârî, a.g.e., s. 41.; es-Sirafî, a.g.e., s. 16.

aşağı kırdığım zaman o harfin altına bir nokta koy (kesre, kesertu kelimesinden türemiştir). Eğer bu hareketlerimden birine gunne (genizden ses getirme) yaparsam o harfe iki nokta koy.” demiştir. İki nokta ile de tenvini kastetmiştir. Ebü'l-Esved ed-Düelî bu şekilde harekeleme işlemini vasıflandırarak yaptı. O gün nahiv kaidesi olarak zikredilmeyen bu durum, gelişim kanunu gereği zamanla bugün bildiğimiz; Ref', Nasb, Cer, Cezm gibi nahiv terimlerinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Ebü'l-Esved ed-Düelî i'rab üzerine çok düşünerek bu terimleri vaz' etmiştir. O gün vasıflandırdığı şeylere nahiv terimi olarak isim vermemiştir. Terimlerin vasıflarını hisleri ile ortaya çıkarmıştır. Kelimelerin üzerine konan noktalara; Fetha, Zamme, Kesre, Tenvin, Ref', Nasb, Cer, Vakf ve sukûn gibi isimler vermeden i'rab alametlerinin vasıflarını anlatmıştır. Terim ta'birini kullanmamıştır. Daha sonra talebeleri onun kullandığı vasıfları zikretmeyip terim ismi vererek, Fetha, Zamme, Kesre, Gunne terimlerini kullanmaya başladılar⁸⁵. Bu amellerine de “Arabiyye ilmi - علم العربية” diye isim verdiler. Bu fazileti kendilerinden önce nahiv terimlerinin temelini atan Ebü'l-Esved ed-Düelî'ye nisbet ettiler. Bu hususta nahiv âlimi İbrahim Mustafa: “Kur'an âyetlerinin sonlarına i'rab alameti olarak nokta koyma işini Ebü'l-Esved ed-Düelî yapmıştır.” der. Fetha için harfin üstüne, kesre için altına, zamme için harfin önüne nokta koydurmuştur⁸⁶.

Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin noktaladığı Mushaf bugün Mısır'da Amr b. Âs Camii'nde mevcuttur. Bu mashafta Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin noktaları, kırmızı çizgi ile belirtilmiştir. Ebü'l-Esved ed-Düelî'den sonra noktalama işini yapan Nasr b. Âsım da siyah çizgi ile işaretlemiştir⁸⁷. Nasr b. Âsım, Haccâc b. Yusuf zamanında yeniden noktalama işini yaparken eski Mushaflarda mevcut olan noktaların i'rab noktası mı, i'cam (kelimelerdeki harflerin) noktası mı olduğu anlaşılmayınca müşkilat meydana gelmiştir. Bunun üzerine bu müşkilatı gidermek için Halil b. Ahmed nokta yerine bugün kullandığımız hareke işaretlerini koymuştur. Böylece i'rab noktası mı, i'cam noktası mı ihtilafı ortadan kaldırılmıştır. Çünkü Halil b. Ahmed biliyordu ki fetha elif'ten, kesre ye'den, zammede vav'dan doğmuştur⁸⁸.

İbn Cinnî, “Harekeler, yumuşak harflerin bir parçasıdır.” demiştir. Bunlar da “Vav, Ye, Elif - و، ا، ي” dir. Nasıl ki bu harfler üç ise harekeler de “Fetha, Kesre, Zamme” olmak üzere üçtür. Fetha “Elif” in, Kesre “Ye”nin, Zamme ise “Vav”ın bir parçasıdır. İlk nahiv âlimleri Fethaya küçük “elif” Kesreye küçük “ye” zammeye küçük “vav” diye isim vermişlerdir. İlk zamanlarda Ebü'l-Esved ed-Düelî nahiv terimlerine isim vermedi. Nahiv

⁸⁵ el-Kavzî, a.g.e., s. 32.

⁸⁶ el-Kavzî, a.g.e., s. 33.

⁸⁷ Hasan Abbas, a.g.e., s. 236.

⁸⁸ Sîbeveyh, a.g.e., c. 2, s. 315; ayrıca bkz: Hamîşde Sîrafinin Görüşü.

terimlerinin vasıflarını anlatarak bu hususta ilk adımları atmıştır. Ebü'l-Esved ed-Düelî ile beraber talebeleri ve diğer nahiv âlimleri Arap dilini hatadan (lahnden) kurtarmak için büyük gayret sarf etmişlerdir. İşittikleri lahinleri düzeltmeye çalışmışlardır. Bu hususta birtakım kaideler ortaya çıkarmışlardır. Bir birine benzeyen ve yakın olanları yan yana getirerek bunlara bab ismi verdiler. İşte bu Bablardan Ebü'l-Esved ed-Düelî'ye nisbet edilen nahiv terimleri şunlardır: 1-Babu't-Taaccüb. 2- Babu'l-Fâil ve'l-Mef'ûl. 3- Babu'l-Muzâf. 4- Babu Hurufi'r-Ref' ve'n-Nasb ve'l-Cer ve'l-Cezm. 5- İmâle babı. 6- Levlâ ile cer.

İvaz Hamdi el-Kavzî, “*Mustalah'un-Nahv*” adlı eserinde Ebü'l-Esved ed-Düelî'ye âit nahiv terimlerinden ilk önce taaccüb babını getirmiştir. Kanaatimize göre günümüzde nahiv ilmini öğrenmek isteyenlerin öncelikle, Nahivde en geniş bab konumunda olan Hz. Ali'nin Ebü'l-Esved ed-Düelî'ye bir sahifeye yazarak verdiği “Kelâmın tamamı İsim, Fiil, Harftir - *الْكَلَامُ كُلُّهُ إِسْمٌ وَفِعْلٌ وَحَرْفٌ*” sözü nahiv ilminin omurgasını oluşturduğundan, Bu sözleri nahiv terimlerini anlatmaya başlamadan önce açıklamayı daha uygun gördük. Tezimizde aradığımız terimlerin kolay bulunması için her bölümde yer verdiğimiz terimleri alfabetik sıraya göre tanzim ettik. Nahiv terimlerinin başı sayılan Hz. Ali' nin nahve dâir sözlerinin ortaya çıkışında değişik rivayetler vardır.

Bir rivayete göre, Nahiv ilminin esaslarını oluşturan terimleri, Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin bir dirheme satın aldığı sahifeyi Hz. Ali'ye vererek, ona yazdığı. Diğer bir rivayete göre Hz. Ali' nin kendisi bir sahifeye yazıp, Ebü'l-Esved ed-Düelî'ye teslim edip sen bunun üzerini tamamla dediği rivayet edilmiştir⁸⁹.

Hz. Ali'nin yazdırdığı “Nahiv ilminde bir terimden daha geniş olan” sözleri şunlardır;

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ الْكَلَامُ كُلُّهُ إِسْمٌ وَفِعْلٌ وَحَرْفٌ فَالْإِسْمُ مَا أَنْبَأَ عَنِ الْمُسَمَّى وَالْفِعْلُ مَا أَنْبَأَ عَنِ حَرَكَةِ الْمُسَمَّى “*وَالْحَرْفُ مَا أَنْبَأَ مِنْ مَعْنَى لَيْسَ بِإِسْمٍ وَلَا فِعْلٍ*”⁹⁰

“Bismillahirrahmanirrahim, dedikten sonra kelâmın tamamı İsim, Fiil, Harftir. İsim müsemmadan haber verendir. Fiil müsemmanın hareketinden haber verendir. Harf ise ne isim ne de fiil olan bir manadan haber verendir.” dedikten sonra “Ey Ebü'l-Esved bundan sonrasını sen devam et kendinden vaki' olanları ziyadeleştir. Bilki eşya üçtür; Zahir, Muzmer, birde ne zahir nede muzmer olan şeydir.” demiştir. Nahiv âlimleri ne muzmer nede zahir olmayan şey

⁸⁹ Yuhanna, *Mevsu'atu Mustalahü'n-Nahv Mine'n-Neşeti ila'l-İstikrar*, c.1,s. 53.

⁹⁰ Kabâve, *Menhecîyetü Tahlili'n-Nahvi*, s.29.

için aralarında tartıştılar. İbnu'l-Enbarî “Bununla ismi mübhemin murat edildiğini” bildirmiştir⁹¹.

Kur'an-ı Kerim Bakara suresinde “وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ” – “Ve Âdem'e bütün isimleri öğretti⁹²” âyetinde isim kelimesi geçiyor. Bu nedenle Hz. Ali ilk önce ismi zikretmiştir. Ayrıca İsim için, “Vaz' edildiği müsemmanın manasından haber verendir.” diye tarif etmiştir. Misal olarak “Kalem” ismi, yazı yazmada kullanılan bir alet manasını zihinlere getiriyor. “Alleme - عَلَّمَ” Fiili, müsemmanın yani ismin hareketinden haber veriyor. Burada zimnen fiilin âmil olduğunu anlıyoruz. عَلَّمَ derken ismin nasb okunmasını عَلَّمَ fiili gerektirmiştir isme olan etkisi açık bir şekilde görülmektedir. Amil terimi konuşulmasada vasıf olarak varlığını anlıyoruz. Ayrıca bu ayette “vav - واو” atf harfini görüyoruz. Ne isim nede fiildir. Ancak bağlaç vazifesi görmek suretiyle başka bir mananın ortaya çıkmasına yardımcı olmuştur.

Nahiv terimlerinin ana omurgasının ortaya çıkışında hiç şüphesiz Hz. Ali'nin ilk ortaya koyduğu “Kelâmın tamamı İsim, Fiil, Harftir.” sözü esas kabul edilmiştir⁹³. Hz. Ali bunların her birini tarif etmiştir. Ancak nahiv kaidelerini yazılı olarak bize ulaştıran Sîbeveyh'te aynı tertip üzere kelâmın üç kısım olduğunu kabul etmiştir. Ancak kelâmın kısımlarını anlatırken maksadını canlı misallerle ifade etmeyi tercih etmiştir. Sîbeveyh isim deyince İnsan, At, Duvar gibi varlıkları zikretmiştir. Buna karşılık Hz. Ali ise “İsim, müsemmasından haber verendir” diyerek İsmi efradını cami' ağyarını mani' olarak tam tarif etmiştir. Sîbeveyh, Fiili masdardan alınan diye tarif ederken bu tarifin bazı fiillere şâmil olmadığını görüyoruz. Misal olarak, sigaya çekilmeyen fiillerden olan - لَيْسَ نِعْمَ عَسَى - gibi fiilleri içine almıyor. Sonra Sîbeveyh harf için bir tarif yapmazken Hz. Ali bu hususta harf için “Fiil ve isim olmayan bir manaya delalet eden.” diye tarif etmiştir⁹⁴.

Bu taksimatlar yakınlaştırılıp incelendiğinde, batılı araştırmacıların iddia ettiği gibi nahiv terimlerinin yunan dilinden esinlenerek ortaya çıktığı görüşü doğru değildir. Kur'an dili olan Arapça, Samî diller ailesindedir. Hz. Nuh'un oğullarından olan Sam, Yemen'e yerleşerek fasih Arapça konuşan Curhum'un kızı ile evlenmek suretiyle Arapçayı korudukları görülmüştür⁹⁵. Peygamberimizin soyunun dayandığı Hz. İsmail de ilk defa babasının dilini terk ederek Arapçayı kullandığı bilinmektedir. Arapça Hz. Peygamber'e ve ondan sonra günümüze kadar kullanılmaya devam etmiştir. Eflatun ve Aristo'nun ortaya çıkardığı

⁹¹ İbnu'l-Enbarî, *Nuzhetu'l-Elibbâ fi Tabakatı'l-Udeba*, c.4, s.5.

⁹² Bakara Sûresi, 2/31.

⁹³ Kabâve, *Menhecîyetü Tahlîli'n-Nahvî*, s. 29.

⁹⁴ İbnu'l-Enbarî, *Nüzhetü'l-Elibbâ fi tabakatı'l-Udeba*, s. 4-6.; Kabâve, *Menhecîyetü Tahlîli'n-Nahvî*, s. 29

⁹⁵ Kabâve, *Menhecîyetü Tahlîli'n-Nahvî*, s. 18.

cümlenin yapısı her ne kadar aynı tertip üzere isim, fiil, harf diye taksim etseler dahi, Araplar isim, fiil, harfin, adlarını bilmeden günübürlük konuşmalarında selîka olarak cümlenin yapısında bunları kullanıyorlardı. İsim, Fiil, Harf Arapça cümlenin esasını teşkil eden bir gerçektir. Yunan bilginlerinin taksimatı ile Hz. Ali'nin taksimatı arasında her ne kadar benzerlik olsa da, bu iddia doğru değildir. Aristo mantığının arapçaya çevrilerek okutulması Sibeveyh'in vefatından sonra Basra medreselerinde başlatılmıştır. Eflatun; Mevcudat-i Zevât, Ahdas ve Alakat diye üçe ayırmıştır. Kelimelerde Yunan lügatında üçe ayrılmıştır. “İsimler, Zatlar üzerine delalet eden, Fiiller, Hadiseler üzerine delalet eden, Alakat, Zatlar ve Hadiseler arasındaki ilişkiler üzerine delalet eden.” diye tarif etmişlerdir. Yunan lügatındaki bu taksimat Sibeveyh indinde bilinmemektedir. Zira Sibeveyh, Yunan lügatı ve Aristo mantığı ortaya çıkmadan önce vefat etmiştir⁹⁶. Yunan lügatındaki bu taksimatın, Hz. Ali'nin “Kelâmın tamamı üçtür. İsim, Fiil, Harf” sözünden istifade edilmiş olabileceği düşünülmektedir.

Bu çalışmamızda nahiv terimlerini bulma noktasında kolaylık olsun diye tezimizi oluşturan her üç bab da alfabetik sıraya göre tanzim edilmiştir. Birinci bölümde Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin terimleri; 1- Fâil-Mef'ûl, 2- İmâle, 3- Muzâf, 4- Levla ile cer, 5- Ref'-Nasb-Cer ve Cezm harfleri, 6-Taaccüb sırasına göre açıklanmıştır.

1.3.1. Fâil ve Mef'ûl - الْفَاعِلُ وَالْمَفْعُولُ

Bazı nahiv âlimleri tarafından Fâil ve Mef'ûl terimlerinin vaz'î her ne kadar Ebü'l-Esved ed-Düelî'den sonra ortaya çıktığı söylene de, Ebü'l-Esved ed-Düelî için i'rab ile alakası yoktur demişlerdir. Ebü'l-Esved ed-Düelî zamanında Arapların kendi lisanlarında i'rab ve tashifte meydana gelen lahnden duydukları endişeyi Arap olmayan yeni Müslüman olanların dillerinde meydana gelen lahnden o kadar endişe duymuyorlardı. Misal olarak, Ebü'l-Esved ed-Düelî Farslı Sa'd isminde birinin “ إِنَّ فَرَسِي ظَالِعٌ ” “ Atım topallıyor” yerine “ ضَالِعٌ ” eğriliyor” ifadesini kullanmalarından rahatsız olmazlardı. Bir rivayete göre de bu durum üzerine Ebü'l-Esved ed-Düelî “Bu Mevâlî, İslam'a girip bizlerle kardeş oldular. Onların yanlış konuşmaları için bir şey yapsak” der ve Fâil ve Mef'ûl bablarını yazdığı söylenir⁹⁷.

Taaccüb babında zikrettiğimiz, Ebü'l-Esved ed-Düelî, kızının “مَا أَحْسَنَ السَّمَاءِ” Sözüden, Semâ'nın yıldızlarının güzelliği değil, yıldızların meydana getirdiği güzelliği, beğeniyi ifade etmek istediğini anladığında “سَّمَاءٌ” kelimesinin son harfinin zammesini “سَمَاءٌ” diye fetha/nasb okutmuştur. Yani ref' (fâil) konumundan nasb (mef'ûl) konumuna

⁹⁶ Ali Ebü'l-Mekarim, *Tarihu'n-Nahvi'l-Arabi Hatta Evahuru'l-Karni's-Sani el-Hicri*, 1.Baskı, Kahire, 1391/1971, s.76-79.

⁹⁷ ez-Zubeydî, *a.g.e.*, s. 22.; Bulut, *Nahiv Terimlerinin Ortaya Çıkış Süreci*, s. 96.; es-Sirafî, *a.g.e.*, s. 18.

getirtmiştir⁹⁸. Burdan da anlaşılıyor ki Araplar indinde i'rab hatalarından derin kaygı duyulmuştur. Bu hususun onlar için çok büyük ehemmiyeti vardır. Fâil ve mef'ûl babları Ebü'l-Esved ed-Düelî'ye ait değildir diyenlere cevaben deriz ki şayet öyle olmuş olsaydı, Kur'an âyetlerindeki kelimelerin son harflerine farklı nokta işaretleri koydurmazdı. Değişik noktalama yapılması ref', nasb, cer ve tenvin (gunne) alameti olarak konmuştur. Madem ref' ve nasb biliyor öyleyse Fâili ve Mef'ûl'ü da biliyor demektir. Her ne kadar fâil ve mef'ûl babı diye isimlendirme, Ebü'l-Esved ed-Düelî'den sonra talebeleri tarafından yapılsa da ref' ve nasb alametlerini ilk vaz' eden, Ebü'l-Esved ed-Düelî olduğu için bu terimler ona nisbet edilmiştir. Nahiv âlimleri bazı ref' çeşitlerine Fâil, bazı nasb çeşitlerine de Mef'ûl ismini verdiklerinde, bu terim isimlerini ona nisbet ederek Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin vaz' ettiğini söylemişlerdir.

Ebü'l-Esved ed-Düelî'ye fâil ve mef'ûl babını isnad etmeyenlerin “O dönemde i'rab yoktu. Sese âit hatalar üzerine duruluyordu. Harflerin telaffuzları ve yabancı harflerin karışımı ile konuşmaların düzeltilmesi çalışmaları yapılıyordu.” iddialarından kaçınmaları gerekir. Şayet nahiv kaideleri sadece lahnın zahirini düzeltmek için neşet etmiş olsaydı Ebü'l-Esved ed-Düelî kızının i'rab hatasını düzeltmezdi.

Yine Yahyâ b. Ya'mer'in kendisine iki hasım gelip ikisinden biri “إِنَّ هَذَا بَاعِنِي عَبْدًا أَبَا” dediğinde, Yahyâ b. Ya'mer “أَبُو” diye nasb olarak düzelterek okutturuyor. “عَبْدًا” i “أَبُو” den sıfat yapıyor. İ'rab hataları hem Hz. Peygamber zamanında hem de Hulefâ-i Raşidîn döneminde meydana gelmiştir. Onlardan sonra tâbiîn döneminde daha çok görülmeye başlamıştır. Irak Valisi Haccâc b. Yusuf'un dahi, Tevbe sûresinde geçen “أَحَبُّ” kelimesini “أَكْبُ” diye ref' okuduğu Yahyâ b. Ya'mer tarafından rivayet edilmiştir.

1.3.2. İmâle - الإِمَالَة

İmâle Araplar arasında kabilelerin şivelerini belli eden konuşma tarzıdır. Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin yazdığı imâle babı Hz. Ali'ye nisbet edilir. Esed oğullarından birinin Hz. Muâviye'nin yanına girdiğinde söylediği “إِنَّ أَبِي مَاتَ وَتَرَكَ مَالًا” sözünü “مَالٌ” diye uzatarak söylediğinde, Hz. Muâviye'nin bu ifadeyi çirkin gördüğünü⁹⁹ Hz. Ali'ye ilettiklerinde, imâle terimini Ebü'l-Esved'e yazdırdığı, onunda Hz. Ali'ye nisbet ettiği rivayet edilmiştir. Hz. Ali O kişinin “مَالٌ” kelimesindeki elifi çekerek söylemesinin lahn olmadığını, imâlenin Araplar arasında maruf olduğu ve hatta bazı kabilelerin yaptıkları imâle ile tanıdıklarını

⁹⁸ ez-Zubeydî, a.g.e., s. 29.; es-Sirafî, a.g.e., s. 19.

⁹⁹ el-Kavzî, a.g.e., s. 39

söylemiştir¹⁰⁰. Kays, Esed ve Temim kabilelerinin imâleli konuşmaları lehçelerinden sayılırdı. Hûzeyl kabilesinden birinin Kur'an-ı Kerim'deki "لَيْسُجُنَّتْهُ حَتَّىٰ حِينٍ" ayetini "ح", "ع", "ح" yerine "ع" harfi ile okuduğu bilinen bir gerçektir. Bununla beraber Kur'an-ı Kerim'de harf hatası oluşturmayan İmâle ile kıraât de mevcuttur. Buna Mîsal olarak "بِسْمِ اللَّهِ مَجْرِبَهَا وَمُرْسِيهَا"¹⁰¹ âyeti gösterilebilir.

Esed oğullarının imâle ile fiil-i muzâri olan "تَعْلَمُونَ - Ta'lemûne - Ti'lemûne" diye kesre okumuşlardır. Temim kabilesi Kur'an âyetlerini bastırarak, hemzeli okurken Kureyş hemze yapmadan okurdu. Başka bir kabile "واذا قيل وقيل" zamme ve kesreyi işmam ederek okurdu¹⁰². Bu her insanın güç getireceği bir şey değildir. İmâle ile okumak Kur'an ayetlerinde olursa, kabilelerin arasında imâlenin varlığını nasıl inkâr edilebiliriz. Hele sıradan konuşmalarda imâlenin meydana gelmesi gayet normaldir. İmâle babının Hz. Ali'ye nisbeti diğer bablardaki bazı kâidelerin nisbeti gibi şüyu' bulmuştur. İmâlenin Arap kabileleri arasında günlük dilde yaygın olarak kullanıldığı da bir gerçektir.

1.3.3. Levlâ ile Cer - أَلَجْرُ بِلَوْلَا

Bu mevzuda Ebü'l-Esved ed-Düelî isimlendirme yapmadı. Araplardan "لَوْلَا لَكَ كَذَا" şeklinde söyleyenlerin olduğunu demekle iktifa etti. Bu hususta kendisi misâl getirmemiştir. Ancak kendisine "لَوْلَا أَنْتُمْ لَكُنَّا مُؤْمِنِينَ"¹⁰³ "Eğer sizler olmasaydınız gerçekten bizler müminlerden olurduk." âyetindeki "لَوْلَا" den sonra gelen أَنْتُمْ zamiri bitişik gelmemiştir. Arapların kelimelerinde mecrûr ve muttasil geldiğinden bu âyet çerçevesinde nahiv âlimleri arasında "لَوْلَا" dan sonra gelen isim, zamir olarak gelirse cer olur "لَوْلَاكَ، لَوْلَايَ" gibi. muzhar olarak gelirse ref' olur. "لَوْلَا أَنْتُمْ" gibi hususlarda ihtilaf olmuştur¹⁰⁴.

Levla ile cer olan terim üzerine biraz durup incelediğimizde, Sîbeveyh bunun için hususî bir bab vaz' ettiğini görürüz. Sîbeveyh bu baba "هَذَا بَابُ مَا يَكُونُ مُضْمَرًا فِيهِ الْأِسْمُ مُتَحَوَّلًا" "عَنْ حَالِهِ إِذَا أَظْهَرَ بَعْدَهُ الْأِسْمُ" diye isim vermiştir. Levla'dan sonra gelen isim, zamir olarak gelirse cer okunur. İsmi zahir olarak gelirse ref' okunur. Zamir alameti kıyas üzerine geldiğinde "لَوْلَا أَنْتُمْ لَكُنَّا مُؤْمِنِينَ" âyetinde "لَوْلَا أَنْتُمْ" diye söylenir. Cenab-ı Hakk'ın buyurduğu "لَوْلَا أَنْتُمْ لَكُنَّا مُؤْمِنِينَ" âyetinde zamir alâmeti kıyas üzerine gelmiştir. Lakin Araplar, zamiri mecrûr olarak getiriyorlar. Onlara göre "ك ve ي" harflerinden zamiri merfû' alameti olmaz diyorlar ve Şâir Yezid b. el-

¹⁰⁰ Sîbeveyh, a.g.e., c. 2, s. 263.

¹⁰¹ Neml Sûresi, 27/30.

¹⁰² İbn Cinnî, a.g.e., c. 2, s. 10-12.; el-Kavzî, a.g.e., s. 40.

¹⁰³ Sebe Sûresi, 34/31.

¹⁰⁴ el-Kavzî, a.g.e., s. 40.

Hâkem'in “ وَكَمْ مَوْطِنٍ لَوْلَايَ طِطْتَ كَمَا هَوَى بِأَجْرَامِهِ مِنْ قَلَّةِ النَّبِيقِ مُنْهَوَى ” Şiirini delil gösteriyorlar¹⁰⁵. Burada “لَوْلَايَ”deki, zamir Sîbeveyh'e göre mecrûrdur.

Ebü'l-Abbas Muhammed b. Yezîd el-Müberred, Levlâ'dan sonra geleni bitişik olarak kullanmaktan kaçınmıştır. Kur'an-ı Kerim'de de “لَوْلَا أَنْتُمْ لَكُنَّا مُؤْمِنِينَ” âyetinde ayrı olarak geldiğini delil olarak göstermiştir¹⁰⁶.

1.3.4. Muzâf - الْمُضَافُ

1.3.5. Ref', Nasb, Cer ve Cezm Harfleri - حُرُوفُ الرَّفْعِ، وَالتَّصْبِيبِ، وَالْجَرِّ، وَالْجَزْمِ

Muzaf, Ref', Nasb, Cer ve cezım terimlerini Ebü'l-Esved ed-Düeli ortaya koymuştur. Bu iki babın Ebü'l-Esved ed-Düeli'nin çalışmaları sonucu olduğunu kabul etmeyenlere, Kur'an âyetlerini neye göre noktalama yaptı diye sormak gerekir. Ebü'l-Esved ed-Düeli Kur'an, Allah'ın kelimadır diye ona kendiliğinden bir ilave yapmaktan hep kaçınmıştır. Ancak zaruret karşısında ilk i'rab alımeti olan hareketler yerine geçen noktalama işi rastgele yapılmamıştır. Harflerin üstüne, altına ve önüne konan bir veya ikişer noktalar Ebü'l-Esved ed-Düeli'nin zihninde bildiği halde o gün isimlerini talaffuz etmediği Muzaf, Ref', Nasb, Cer ve Cezim'in gerektiği şekilde basrada bulunan mushafın âyetlerinin noktalama işlemini yapmıştır. Terim olarak isimlendirmesini daha sonra talebeleri yapmış ve ona nisbet etmişlerdir.

Ebü'l-Esved ed-Düelî kâtibine “ Ben ağzımı açtığım zaman, ağzımı öne doğru götürdüğüm zaman, ağzımı aşağı doğru kırdığım zaman” şeklinde fetha, zamme ve kesrenin vasıflarını söylemiştir. İsimlendirme yapmamıştır. Ebü'l-Esved ed-Düelî; Fetha, Zamme, Kesre, Ref', Cer, Cezm, Nasb terimlerini kullanmadı. Bu tabirler, İ'rab hareketlerini tefrik etmek için Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin zamanından sonra gelen nahiv âlimleri tarafından kullanılmıştır. Halil b. Ahmed, Ebü'l-Esved'ten yüz yıl sonra, bugün Kur'an'da mevcut harekeleme işini yapmıştır. Yine Halil b. Ahmed “İ'cazu'l-Kelim” isimli eserinde Zammeyi tenvinsiz “يَفْعَلُ” şeklinde, Nasbı tenvinli olarak “زَيْدًا” diye, fethayı tenvinsiz olarak “ضَرَبَ” fiilinde olduğu gibi kullanmıştır. Kesreyi tenvinsiz “الْجَمَلِ”in “lamı” gibi ve meczûm fiillerin sonunda, Vasıl elifini karşılamada kullanmıştır. “لَمْ يَذْهَبِ الرَّجُلُ” Misâlinde olduğu gibi. Burada aslında meczûm olan ب harfinin geçiş halinde “الرجل”deki elifi karşılamak için kesre olarak harekelenmiştir¹⁰⁷. Bu hareketlerin hepsinin Halil b. Ahmed'e ait olduğunu söylemek de doğru

¹⁰⁵ Sîbeveyh, a.g.e., c.1, s. 388.

¹⁰⁶ Abdullah b. Yusuf b. Abdullah b. Ahmed İbn Hişâm, Muğni'l-Lebib 'an Kutubi'l-E'arîb, c. 1, Thk. ve Talîk Berekat Yusuf Hebbûd, Şirketi Darı'l-Erkem b. Ebi'l-Erkem, Beyrut, 1.Baskı, 1419/1999, s. 274.

¹⁰⁷ Sibeveyh, a.g.e., c. 11, s. 2.; el-Kavzî, a.g.e., s. 37

değildir. Çünkü Basralı nahiv âlimleri zamme, kesre, fetha ve sukûnu bina (mebnî) alameti olarak kullanıyorlardı.

Bu iki Babı Ebü'l-Esved ed-Düelî'ye isnad etmenin sebebi bu işi ilk yapan kişi olmasındandır. Fetha, Zamme, Kesre, Ref', Nasb, Cer ve Cezm gibi terim ifadeleri hiç şüphesiz yazılı olarak Sîbeveyh'in "el-Kitâb" ı ile günümüze ulaşmıştır. O kitabında "Mecâri evahiri'l-Kelim" babında bunlara yer vermiştir. Hiç şüphesiz nahiv terimlerinin gelişimi uzun zamana yayılmıştır. Nahiv terimlerinin ilk işaretlerini ortaya koyan ve esaslarını vaz' edenler bu çalışmanın yolunu açmışlardır. Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin muzafı kullandığı ref', nasb, cer ve cezm harflerini vasıflandırdığı, ancak bu yüz sene zarfında babların oluşmadığı da bir gerçektir. Ebü'l-Esved ed-Düelî "إِنَّ" ve kardeşlerini yazıp Hz. Ali'ye takdim ettiğinde "لَكِنَّ" nin olmadığını gören Hz. Ali, niçin bunu yazmadın diye sorduğunda, "Onun bunlardan olduğunu sanmıyorum." deyince cevaben Hz. Ali "Aksine لَكِنَّ bunlardandır onu da bunlara ekle" demiştir¹⁰⁸. (إِنَّ، أَنْ، كَأَنَّ، لَكِنَّ، لَيْتَ، لَعَلَّ، إِلَّا، لَا). Bugün ismini Nasb haberini Ref' eden harfler olarak bildiğimiz bu Amiller on üç asır evvel Ebü'l-Esved ed-Düelî tarafından ortaya konmuştur.

Halefu'l-Ahmer (ö.180/796) kendisine nisbet edilen "el-Mukaddimetu fi'n-Nahv" isimli eserinde, Ref' ile kasd ettiği şeyler "Kendisinden sonra gelen ismi re'f eden harflerin babı - بَابُ الْحُرُوفِ الَّتِي تَرْفَعُ كُلَّ اسْمٍ بَعْدَهَا - diye bahsetmiştir. Kur'an'da mevcut olan "إِنَّمَا، كَأَنَّ، هَلْ، بَلْ، هُوَ، أَيَّنْ، حَيْثُ، مَتَى، حَتَّى، أَنْ، لَكِنَّ، أَوْ، حَبَدًا، نَعَمْ، بئسَ، كَمْ، لَنْ، نَحْنُ" gibi kelimeleri zikretmiştir¹⁰⁹. Bu harflerden bazıları kendinden sonra gelen isim veya fiillerden bir kısmını ref', bir kısmını nasb, bir kısmını da cezm eder. Bu tafsilatlı ayırım, Sîbeveyh öncesi dönemde yapılmamıştır.

1.3.6. Taaccüb - التَّعَجُّبُ

Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin oğlu Harp, babasının ilk nahiv terimi olarak ortaya çıkardığı taaccüb babı olduğunu rivayet etmiştir. Sîrafi de bu hususta bu babla ilgili kıssasını şöyle anlatır; Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin kızı bir gün babasına "Babacığım semâ ne güzel (dir) - يَا أَبِي - مَا أَحْسَنُ السَّمَاءِ" dedi. Babası - نُجُومُهَا - Ey kızım yıldızları mı?" diye sordu. Kızı cevaben " Hayır babacığım ben yıldızların güzelliğini kastetmedim. Ben yıldızların semadaki oluşturduğu güzelliğe taaccüb ettim" dedi. Bunun üzerine babası öyleyse "Semâ ne güzel (dir) - مَا أَحْسَنَ

¹⁰⁸ İbnu'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-Elibbâ fi Tabakatı'l-Udebâ*, s. 5.; Bulut, *Nahiv Terimlerinin Ortaya Çıkış Süreci*, s. 96.

¹⁰⁹ Halef el-Ahmer, *Mukaddimetu'n fi'n-Nahv*, Thk. İzzuddin et-Tennühi, Dimeşk, 1961, s.36.

السَّمَاء” diye söyle dedi. O anda bunu yazarak taaccüb terimini vaz’ etti¹¹⁰. Başka bir rivayete göre kızının “مَا أَشَدُّ الْحَرُّ” dediği ve aynı şekilde babasının cevap verdiği söylenir. Ebü’l-Esved ed-Düelî kızına taaccüb fiili hakkında hiç bir şey söylemedi. Normal bir konuşmanın ötesinde taaccüb hakkında başka bilgisi de yoktu. Kızı babası ile beraber ondan duyduklarını söylüyor. Kızının bilgisi, babasının bilgisi gibi lafzın lügat manasını geçmiyordu. Babası ile beraber hem soru hem de taaccüb ifade eden misalleri geliştirdiler. Eğer ihtiyaç; şart, sıla ve nefi ifade etmek olursa “ma - ما”nın inşa ve ihbar manaları üzerine isti’mal edilirdi. Kızı “ما” harfini kullanarak söylediği zaman istifham mı, taaccub mu, şart mı olduğunu, asıl meramını babasına “Ben sana ancak haber verdim. Senden bir şey sormadım. - وَلَمْ أَسْأَلْكَ - ” diyerek ifade etmiştir. İşte bu uygulamalar, Arap dilinde meydana gelen lahnleri ve yabancıların karışımı ile selîkası bozulmuş Arapçayı düzeltecek terimlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Ebü’l-Esved ed-Düelî’den o zamanda bundan daha fazla bir şey beklenemezdi. “ما” Kelâmında zâid midir değil midir, “إِنِّ” Amil midir değil midir gibi tafsilatlı açıklamaları beklemek mümkün değildi¹¹¹.

1.4. EBÜ’L-ESVED ED-DÜELÎ’NİN TALEBELERİNİN KULLANDIĞI NAHİV TERİMLERİ

Şüphesiz Ebü’l-Esved ed-Düelî’den Arapçanın kaidelerini (nahiv terimlerini) öğrenip ondan sonraki nesillere aktaran talebeleri vardı. Onlardan Yahyâ b. Ya’mer, Anbese b. Me’den, Meymune’l-Ekran, Nasr b. Âsım, Abdurrahman b. Hürmüz, el-Hür b. Abdurrahman ve daha isimleri unutulmuş birçok nahiv âlimlerinin Arapça uğruna verdikleri emek ve gayretleri bilinmektedir. Ebü’l-Esved ed-Düelî’den sonra gelen nahiv âlimleri nahiv ilminin usullerini ortaya koymuşlardır. Ref’, Nasb, Cer ve Cezmi gerektiren âmilleri ortaya çıkardılar. Bunların her birinin nahiv ilmi için sözlü ve yazılı birçok çalışmaları oldu. Bu çalışmalar: Manaları incelemek, delilleri ortaya koymak, illetleri açıklamak gibi konuları kapsamaktaydı¹¹². Ne zaman ki bu nahiv âlimleri arasında bir sınıflandırma yapıldı, Ebü’l-Esved ed-Düelî ve Abdurrahman b. Hürmüz birinci sıraya kondu. Nasr b. Âsım ve Yahyâ b. Ya’mer ile Anbesetu’l-Fil, Meymune’l-Ekran ve onları takip edenler ise ikinci sırayı oluşturdular. Kaynaklar bu ilmin kökünün, Ebü’l-Esved ed-Düelî olduğunda şüphe etmemektedir. Onun birinci sırada talebelerinin ve diğer tabakayı oluşturan nahiv âlimlerinin hepsinin açıkça kabul ettikleri gerçek de, bu ilmin aslını Ebü’l-Esved ed-Düelî’nin vaz’

¹¹⁰ es-Sirâfî, a.g.e., s. 19.

¹¹¹ el-Kavzî, a.g.e.. s. 35.; el-Muradî, el-Cene’d-Dânî fi Hurufi’l-Meâni, s. 325.

¹¹² ez-Zubeydî, a.g.e., s. 11-12.

ettiğidir. Talebeleri ise bu ilme dâir kâideleri geliştirip olgunlaştırmışlardır¹¹³. Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin talebelerinin kullandığı bazı nahiv terimleri alfabetik sıra üzere tanzim edilmiştir. el-Atf ale'l-Mahal, Bedel, Hal, İzmaru'l-Fiil, İzmaru'l-harf, İstisna, İsmu'l-fâil Ya'melu Amele Fiilih, İştigal, La en-Nafiye li'l-Cins, Ma yensarifu ve Ma La yensarif, Masdar, Mecrûra Matuf İsmiin Gizli bir Fiil ile Nasbi, en-Nasb ale'l-Medh evi'z-Zem, en-Nasb ale'z-Zarfiyye, Neseb, Nakt'l-İ'cam, Ref' ve Nasb, Tahkîr, Te'nisu'l-Fiili li'l-Fâil, Tenvîn.

1.4.1. el-Atf ale'l-Mahal - أَلْعَطْفُ عَلَى الْمَحَلِّ

İbn Sellâm'ın rivayet ettiğine göre Ebü Amr b. Âlâ ve İsa b. Ömer “ يَا جِبَالَ أَوْبَى مَعَهُ ” Ey dağlar onunla beraber tesbih edin”dedik.(bunu) kuşlara da (buyurduk)¹¹⁴. âyetindeki الطَّيْرَ 'yi nasb okumuşlardır. Burada - الطير - nin ref'/nasb okunuşunda ihtilaf vardır. İsa b. Ömer nidâ üzerine münadâyı ref' okumuştur “يا زيد والحارثُ” diye, ikinciye الحارثُ 'yu Tabi' olmakla birinci munâda üzerine atıfla, onu ref' olarak okumuştur. Çünkü “يا زيد يا الحارثُ”diyerek nida harfini tekrar ederek söylemenin imkânı yoktur. Ebü Amr b. Âlâ' ya göre - الحارثُ - Şayet nidâ harfi kullanılarak gelirse ref' olur. Ancak burada gizli bir fiil üzere gelmiştir. “وَسَخَّرْنَا الطَّيْرَ” takdirindedir diyor ve nasb olarak okuyor. Delil olarak da “وَلِئَلَّيْمَانَ” âyetini gösteriyor. Burada “الرَّيْحَ” gizli “سَخَّرْنَا” fiili ile nasb olmuştur¹¹⁵. İşte onların bu ayetleri farklı okumalarından bizler; Nidâ, Münâda ve İzmâr terimlerini öğreniyoruz. Bu terimler Sîbeveyh ile istikrar bulmuş nahiv terimleridir. Nahiv âlimleri arasında münaza'alar meydana gelmiştir. İsa b. Ömer kendine ulaşmada en yakın olan ile amel etmiştir. “يا جِبَالَ أَوْبَى” diye “معه الطيرُ” diye “الطيْرُ”yu Münâda olan “جبالُ”nun mahalli üzerine atf ederek ref' okumuştur. İsa b. Ömer ise kendine âit usul ile amel etmiştir. O “Nidâ harfi olan “يا” ile lamı tarif olan “ال” beraber nidâ olmaz. Yine elif-lam ile gelen bir isim “يا” ile nida edilmez” görüşündedir. Halil b. Ahmed de bu görüştedir¹¹⁶. Kûfeli nahivci Kisâî de aynı görüşü tercih etmiştir¹¹⁷.

Kisâî'nin talebesi, Ferrâ ise iki kıraâti de câiz görmüştür. “وَالطَّيْرَ” diye nasb okunmasını “وَلَقَدْ آتَيْنَا دَاوُدَ مِنَّا فَضْلًا” Yemin olsun, biz Davud'a tarafımızdan bir fazilet verdik,¹¹⁸ âyetinde “دَاوُدَ” nasbtır. “فَضْلًا” de nasbtır ve ikinci mef'ûl olarak gelmiştir. “وَسَخَّرْنَا لَهُ الطَّيْرَ” takdirindedir der. Şu misâlde olduğu gibi “أَطْعَمْتُهُ طَعَامًا وَمَاءً” - Et'amtuhu ta'amen ve maen” denildiğinde “سَقَيْتُهُ مَاءً” murat edilmiştir. Bu şekilde caiz olur. İkinci kıraate göre ref' okunur.

¹¹³ el-Kavzî, a.g.e., s. 43.

¹¹⁴ Sebe Sûresi, 34/10.

¹¹⁵ el-Cumahî, a.g.e., c. 1, s. 20-21.

¹¹⁶ Sîbeveyh, el-Kitab li'Sîbeveyh, c. 1, s. 305.

¹¹⁷ İbn Hayyân, et-Tefsiru'l-Kebir (el-Bahru'l-Muhî), Mektebetu'n-Nasri'l-Hadîs, c. 7, s. 263.

¹¹⁸ Sebe Sûresi, 34/10.

Nida ile “اُوْبِيْ اَنْتَ وَالطَّيْرُ” takdiri ile câiz olur görüşündedir¹¹⁹. İsa b. Ömer burada kendine ait kıyasî bir metotla Arabî nahiv terimlerinde geniş bir adım atmıştır. Mebnî olan münâdanın harekesi düşmez. Ondandır zengin değildir, harekesini alır der. Bugün kullandığımız müfred münâda raf olduğu üzere mebnîdir kaidelerini ortaya koymuştur. Bu görüş nahiv âlimlerinin nidâ ve münâdanın hakikatını görünceye kadar devam etti. Ne zaman ki “ya - يَا” harfî nidanın - اَدْعُوْ - اُنَادِيْ، - manasına fiil mahalline gelidiğini, nidâ harfinden sonra gelenin mef’ûlun bih olduğunu anladılar, o zaman her ne kadar lafzen zamme üzerine mebni olsa da mahallen mensubtur dediler. Bu sebeple nasbı tercih edenler mahallen mef’ûlu bih olarak nasb etmişlerdir. Lafzın zahirini dikkate almamışlardır¹²⁰.

Yine nidâyâ âit meselelerden Ebû Amr b. Alâ’nın muzaf münâdayı Arapların kelâmında “يَا اَخَانَا زَيْدًا اَقْبِلْ” şeklinde kullandığı Halil b. Ahmed’in mensûb üzere atfettiği ve nasb okuduğunu bunun da asıl olduğunu söylemiştir. Çünkü nasb mevzi’inde mensubtur. Diğer bir topluluğun “يَا اَخَانَا زَيْدُ” diye ref’ okuduğu, Yunus b. Habîb ve Ebû Amr b. Alâ’nın bu şekilde kiraâtın Medine ehline âit olduğunu zannetmiştir. Bu görüş “يَا زَيْدُ” menziline olduğunu savunur. “يَا زَيْدُ اَخَا نَا” söylendiğinde “يَا اَخَانَا” menziline iken olduğu gibidir. Muzafın vasfı münâda müfred olduğunda onun menziline olur der¹²¹. Ebû Amr b. Alâ; Nidâ halinde münâda zamire muzaf olarak geldiğinde hem geçiş hem de duruş halinde “يا” hazf edilmeyeceği görüşündedir. Buna delil olarak “يَا عِبَادِ فَاتَّقُونِ” Ey kullarım! O halde benden korkun!¹²². âyetini delil getiriyor. Halbuki Araplar ekseri kelâmında, Münâda izafet ile geldiği zaman zamiri hazf etmişlerdir.¹²³

1.4.2. Bedel - اَلْبَدَلُ :

Bedel terimi Sîbeveyh’in İsa b. Ömer’ den rivayet ettiği “اُدْخُلُوا الْاَوَّلَ فَاْلَاوَّلَ” misalinde el-evvelü zamirden bedel olarak ref’ okunmuştur. Çünkü bunun manası “لِيَدْخُلَ” dur. Müberred “Ben bunu ancak câiz gördüm” demiştir. Bu misâlde “لِيَدْخُلَ، اُدْخُلْ” manasınadır demiştir¹²⁴. Sîbeveyh ise Hâl olmak üzere اَلْاَوَّلَ diye nasb okumuştur. Bunu da Müberred uygun görmüştür. Çünkü Müberred’e göre muhataptan (emir sîgasından) bedel olmaz görüşünü savunmuştur¹²⁵.

¹¹⁹ el-Ferrâ, **Meâni'l-Kur'an**, c. 2, s. 355.

¹²⁰ el-Kavzî, **a.g.e.**, s. 54.

¹²¹ Sîbeveyh, **a.g.e.**, c.1, s. 304.

¹²² Zümer Sûresi, 39/16.

¹²³ Sîbeveyh, **a.g.e.**, c. 1, s. 317-360; el-Kavzî, **a.g.e.**, s. 55

¹²⁴ el-Müberred, **el-Muktadab**, s. 272

¹²⁵ el-Kavzî, **a.g.e.**, s. 67.

1.4.3. Hal - الْحَال

İbn Sellâm'ın rivayet ettiğine göre İsa b. Ömer “هَآؤُلَآءِ بِنَاتِي هُنَّ أَطْهَرُ لَكُمْ” Ey kavmim! İşte kızlarım! Onlar sizin için daha temizdir¹²⁶. âyetinde geçen “أَطْهَرَ” ismini hal yaparak nasb okuduğunu gören Ebû Amr b. Alâ “هَآؤُلَآءِ بِنَاتِي هُنَّ أَطْهَرُ لَكُمْ” şeklinde okuyarak “Bu nedir” diye sordu. İsa b. Ömer “عِشْرِينَ رَجُلًا” diye cevap vermiştir. Ebû Amr b. Alâ bunun câiz olmadığını söylemiştir. Daha birçok nahiv âlimi “أَطْهَرَ” diye nasb okumuşlardır. Muhammed b. Mervân essedî, nasb okuduğu zaman, Sîbeveyh “Bu lahdır” dedi. Ebû Amr b. Alâ, İbni Mervâna “Bu lahnin de beni sevindirdi” dedi¹²⁷. Zübeydî diğer bütün nahiv âlimlerine muhalif olarak nasb okumuştur¹²⁸. Bu takdirde nasb veya ref' okuyanların delilleri nelerdir. Ayette geçen أَطْهَرَ yu nasb okumaya gerek yoktur, ancak hâl yaparak nasb okunur. İsa b. Ömer bu misali nasb okuduğunda Ebû Amr b. Alâ'nın, “هن” zamirinin imad (şan) ve fasıl zamiri için geldiğini söylediği ve Halil b. Ahmed ve Sîbeveyh indinde İ'mâd zamirinin kendinden sonrası ile tamam olan kelâmıda bulunacağını söylemiştir. “كَانَ زَيْدٌ هُوَ أَحَاكُ” Misâlinde olduğu gibi. Burada أَخْ kelimesinin na't olmadığına delalet etmesi için “هو” zamiri fasıl olarak gelmiştir. Diğer bir ifadede fasıl zamiri ancak cümlelerin iki cüz'ü arasında olur. Hâl ile zilhâl arasına girmez. “هَآؤُلَآءِ بِنَاتِي هُنَّ أَطْهَرُ لَكُمْ” iki ayrı cümledir. Kur'an-ı Kerim'de “هُنَّ أَطْهَرُ” diye ref' olarak gelmiştir. (هُنَّ) İ'mâd zamiri değildir. Bununla beraber nahiv terimlerinin hazırlık aşaması çalışmalarının yapıldığı dönemde bazı nahiv âlimlerinin buna cevaz verdiği, Ahfeş'in, Fasıl zamirinin Hâl ile Zilhâl arasına dahil olacağını haber verdiği görülmüştür. “جَاءَنِي زَيْدٌ هُوَ أَحَاكُ” Misâlinde olduğu gibi. Diğer bir nahiv âlimi Akberî ise “Nasb kıraâtı şazdır” der. Bize düşen İsa b. Ömer'e nasb kıraâtine kanaat getirmiş midir, hâl terimi ile nasb okunuşunu açıklamış mıdır? diye sormaktır. Kanaat edilir ki o günlerde İsa b. Ömer hâl terimini bilmiyordu. Şayet bilseydi Ebû Amr b. Alâ onu inkâr ettiğinde ona cevap verirdi. Nasb okuduğunun gerekçelerini ona anlatırdı. Ebû Amr b. Alâ'nın bu husustaki görüşü (هن) zamirini mübteda, maba'dini haber yaparak ref' okumuştur. Ebû Amr b. Alâ şöyle misâl getiriyor: “إِنْ كَانَ لَهُوَ الْعَاقِلُ” “هُوَ” den sonra gelen “العَاقِلُ” haber olmakla ref'dir. Sîbeveyh'in (هو) ve kardeşlerinden birinin fasıl zamiri olabilmesi için kendinden sonra gelenin marife olması gerekir dediği rivayet edilmiştir¹²⁹. İsa b. Ömer “أَطْهَرَ” diye nasb okumasına delil olarak vâkiâ sûresinde ref' olduğu halde “خَافِضَةً رَافِعَةً” O indirici, bindiricidir. (kimini cehenneme yuvarlar, kimini cennete gönderir)¹³⁰. âyetinde hal yaparak nasb okumuştur. el-Yezîdî ve

¹²⁶ Hûd Sûresi, 11/78

¹²⁷ İbn Hayyân, a.g.e., c. 5, s. 247.

¹²⁸ ez-Zubeydî, a.g.e., s. 41.

¹²⁹ Sîbeveyh, a.g.e., c. 1, s. 396.

¹³⁰ Vâkiâ Sûresi, 56/3.

diğerleri de İsa b. Ömer'e tabi olmuşlardır. Cumhuûrî'l- ulemâ هِىَ zamirini takdir ederek ref' okumuşlardır. Yedi kurrâdan biri olan Kisâî nasb okuduğu halde el-Yezîdîy'e olan düşmanlığından bu görüşünden dönmüş ve ref' okuyarak cumhur'a tabi' olmuştur. Cumhûra rağmen şaz olarak ibn Hâlûye fiil takdir ederek nasb okumuştur. “إِذَا وَقَعَتِ الْوَاقِعَةُ لَيْسَ لَوْفَعَتِهَا كَازِبَةٌ” (وقعت) خَافِضَةً رَافِعَةً şeklinde takdir edilen - وَقَعَتْ - fiilinin zamiri zülhâl olur, ne olduğu halde vaki' oldu. - خَافِضَةً رَافِعَةً - Hâl yapılarak nasb te'viline gidilmiştir¹³¹.

1.4.4. İzmâru'l-Fii'li - (الْإِعْرَاءُ وَالتَّحْذِيرُ) اضممار الفعل

Bu terim Ebû Amr b. Alâ tarafından ortaya çıkarılmıştır. Fiilin izmârının câiz olduğu bazı mevziler, “إِعْرَاءُ وَالتَّحْذِيرُ – إِغْرَاءُ وَالتَّحْذِيرُ” dir. İsa b. Ömer kıraâtinde Tevbe sûresinin ilk âyetini “بِرَاءَةٌ مِنَ اللَّهِ”¹³² diye nasb okumuştur. أَلْزَمُوا fiilinin takdiri ile iğrâ manası kastetmiştir. Zemahşerî ise “اسمعوا براءة” diye “اسمعوا” fiilinin takdiri ile nasb okumuştur. İbn Hâlûye bu kıraâtlerin hepsini şaz olarak kabul etmiştir. Ebû Amr b. Alâ'dan Necran ehlinin “Minillahi – من الله” diye nunun kesresi ile okuduğunu zikretmiştir. Ayrıca İsa b. Ömer ve ibn Abbas “lam”ın fethası ile “وَرَسُولُهُ” diye okumuşlardır. Ayrıca “أَلْفَارِعَةَ مَا لُقَارِعَةَ” diye tahzîr üzere nasb okumuşlardır. Cumhuûrî'l- ulemâ ref' okumuştur. Kur'an-ı Kerim'de ref' harekelidir. İsa b. Ömer de “أَحْذَرُوا أَدْكُرُوا” fiillerini izmar ederek nasb okumuşlardır.

Yine fiili gizliyerek ibn Ebû Able, Zeld b. Ali, İsa b. Ömer Zümer sûresinin ilk âyetini “تَنْزِيلِ الْكِتَابِ”¹³³ diye “أَفْرُوا، إِنَّبِعُوا” fiillerini takdir ederek nasb okumuşlardır. Kur'an'da “تَنْزِيلِ الْكِتَابِ” diye “lam”ın zammesi ile ref'tir. Kisâî ve Ferrâ bunu, Mef'ûlu bih olarak nasb okumuşlardır. Kisâî “إِنَّبِعُوا وِ أَفْرُوا” fiillerini takdir ederek getirmiştir. Ferrâ ise “كِتَابِ اللَّهِ عَلَيْكُمْ” âyetini delil getirerek “أَلْزَمُوا” fiilinin takdiri ile nasb kıraâtını doğrulamıştır¹³⁴.

İğrâ ve Tahzîr olarak fiilin izmârı, Sîbeveyh tarafından tahzîr terimi ortaya çıkıncaya kadar, hazırlık döneminde Nahiv âlimleri değişik şekilde okunan kıraâtler ile bu terimin ortaya çıkmasına zemin hazırlamışlardır. Sîbeveyh, Tahzîr terimini kullanmıştır. Tahzîre emir diye isim verdiği gibi nehiy diye de isim vermiştir. Ayrıca Sîbeveyh nehiy için tahzîrdir demiştir¹³⁵.

¹³¹ el-Ferrâ, **Meâni'l-Kur'an**, c. 3, s. 121.

¹³² Tevbe Sûresi, 9/1.

¹³³ Zumer Sûresi, 39/1.

¹³⁴ el-Ferrâ, **Meâni'l-Kur'an**, c. 2, s. 414.

¹³⁵ Sîbeveyh, **a.g.e.**, c. 1, s. 128.

1.4.5. İzmâru'l-Harf - اِضْمَارُ الْحَرْفِ

Hareke değişiklikleri, bu dönemde cereyan eden hadiselerdendir. İbn Sellâm'ın Abdullah b. Ebî İshak ve İsa b. Ömer'den rivayet ettiği kıraatte nasb tartışması, En'am sûresinde - يَا لَيْتَنَا نُرَدُّ وَلَا نُكَدِّبُ بِآيَاتِ رَبَّنَا وَنُكُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ - "Ah keşke dünyaya geri çevrilssek de rabbimizin âyetlerini inkâr etmesek ve müminlerden olsak diyecekler"¹³⁶. âyetindeki "نُكُونَ" fiilini nasb okumuşlardır. Ebû Amr b. Alâ, Yunus b. Habib ise "نُرَدُّ وَنُكَدِّبُ وَنُكُونَ" şeklinde üç fiili de ref' okumuşlardır. İbn Sellâm; "Ben Sîbeveyh'e sana göre nasıldır diye sordum O da ref' diye cevap verdi. Tekrar nasb okuyanlar için ne dersin dediğimde onlar Abdullah b. Ebî İshak'ın kıraâtını dinlediler ona tâbi' olsunlar" diye cevap vermiştir¹³⁷.

Zemâşeri'ye göre nasb okunması temenni cevabı üzerine "أَنْ - en" in gizlenmesi ile dir. O takdirde manası "Eğer tekrar dünyaya gönderilsek yalanlamayız ve mü'minlerden oluruz." şeklinde olur. Bu âyetin kıraât-i seb'a üzere nasb okunduğu meşhurdur. Kur'an'daki harekesi de nasbtır. Hafs ve Hamza kıraâtinde her iki fiil temenni için cevap vaki' olduğundan nasb okumuşlardır. Bu takdirde manası "Mü'minlerden olmak yalanlamayı terk etmek için tekrar dünyaya gönderilmeyi arzu ederler." demektir. Kurtubî de "أَنْ"en" in izmariyle "نُكَدِّبُ وَنُكُونَ" diye nasb okumayı tercih etmiştir¹³⁸.

1.4.6. İstisnâ - اِلْتِصَانٌ

Bu dönemde terimler gelişim safhasında olduğu için kesin şöyledir denmiyordu. Misâller ortaya konuyordu. Sadece Kur'an âyetlerinden değil Arap şâirlerinin şiirlerinden de misaller getiriliyordu. Sîbeveyh İstisnâ terimini açıklarken Şâir Ferezdek'in şiirini ref' okuyarak rivayet eder. "ما بِالْمَدِينَةِ دَارٌ غَيْرٌ وَاحِدَةٌ دَارُ الْخَلِيفَةِ إِلَّا دَارُ مَرْوَانَ" Bu şiirde gelen gayr kelimesi misil menziline sıfat kılınmıştır. Gayr kelimesini istisna kılanlar için ikisinden birini nasb edici bulmadılar. Bu Abdullah b. Ebî İshak'ın görüşüdür. el-A'lem eş-Şentemerî (ö.476/1083)' ye göre bu şiirde bulunan "gayr" kelimesinin "دَارٌ" üzerine na't olduğudur. Bu nedenle "إِلَّا"dan sonra ref' olmuştur¹³⁹. İsa b. Ömer, İstisnâ üzerine şu âyette, "غَيْرٌ" kelimesini nasb okumuştur. "فَقَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرُهُ"¹⁴⁰ Burada "غَيْرٌ" diye nasb okumak "إِلَّا" manasına olduğu zaman olur. Esed ve Kuzaâ lügatında "مَا جَاءَنِي غَيْرَكَ" denir. Ebû Amr b. Alâ, Müstesnâyı Müstesnâ minhten bedel yaparak ref' okur. "مَا آتَانِي الْقَوْمُ إِلَّا عَبْدُ اللَّهِ" Misâlinde "إِلَّا"dan sonra nasb okumamıştır. Bedel yaparak el-Kavmu'diye ref' İ'rabını

¹³⁶ En'am Sûresi, 6/27.

¹³⁷ el-Cumahî, a.g.e., s. 19-20.

¹³⁸ el-Kavzî, a.g.e., s. 60.

¹³⁹ Sîbeveyh, a.g.e., c. 1, s. 373.

¹⁴⁰ Araf Sûresi, 7/59.

vermiştir.¹⁴¹ Yine Ebû Amr b. Alâ ile İsa b. Ömer arasında “لَيْسَ” nin “إِلَّا” ile amel ettirilmesi veya ettirilmemesi mevzu’unda ihtilaf meydana gelmiştir. “لَيْسَ الطَّيِّبُ إِلَّا الْمِسْكُ” misâlini getirdiler. Ancak hiç biri bu hususta net bir hüküm açıklamadı¹⁴². Bu misâller de zahiri fikir tartışmaları, onlardan sonra gelen nahiv âlimleri için kesin istilahların ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir¹⁴³.

1.4.7. İsmü’l-Fâili Ya’melu Amele Fi’lihi - اسْمُ الْفَاعِلِ يَعْمَلُ عَمَلِ فِعْلِهِ

İsm-i fâil, fiilin ameli gibi amel eder. İsa b. Ömer, Sîbevyh’ten Ebü’l-Esved ed-Düelî’nin beytini rivayet eder. “فَأَلْفَيْتُهُ غَيْرَ مُسْتَعْتَبٍ وَلَا دَاكِرَ اللَّهِ إِلَّا قَلِيلًا” Burada “Zakire” İsm-i Fâili Allah lafzını nasb ederek fiilin ameli gibi amel etmiştir. Sîbeveyh Zakir İsm-i fâilinden tenvini, iltikâ sâkineynden dolayı hazf etmiştir. Çünkü burada zâruret vardır.¹⁴⁴

1.4.8. İştigâl - الْإِشْتِغَالُ

Bu terimin, Ebû Amr b. Alâ’nın vefatından önce bugün kullandığımız ilmî anlamda bir terim olduğu bilinmiyordu. Muteahhirîn nahiv âlimlerinin yanında bu terimin üç rüknü vardır. Bunlar; Meşgûl, Meşgûl’ün bih ve Meşgûl’ün anh’tır. Bu terimleri zikretmemekle beraber hazırlık dönemindeki nahiv âlimleri hissi olarak bu terimlere işaret etmişlerdir. Abdullah b. Ebî İshak ve İsa b. Ömer şu âyeti okurken “الزَّانِيَةُ وَالزَّانِيَ فَاجْلِدُوا”¹⁴⁵ diye nasb okumuşlardır. Yine “وَالسَّارِقَ وَالسَّارِقَةَ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا”¹⁴⁶ âyetini de nasb okumuşlardır. Bu ayetlerde geçen “Sarik ve Zaniye” kelimelerinin evveline gizli bir fiilin olduğunu bu nedenle nasb okunması gerektiğini düşünmüşlerdir. “Zani ve zaniyeye vurun, hırsızlık yapan erkek ve kadının ellerini kesin” manasını düşünerek fiil takdiri ile nasb olarak okumuşlardır.

Sîbeveyh de nasb kıraatini ref’ kıraâtî üzerine tercih etmiştir. Ancak bununla beraber Sîbeveyh her iki kelimeyi mübteda yaparak da ref’ okumuştur. Kur’an-ı Kerim’de ref’ olarak gelmiştir. Çünkü bütün kurrallar ref’ kıraâtî üzere ittifak etmişlerdir. Anlam olarak düşündüğümüz zaman da bu bir hükümdür. Henüz işlenmeyen suça ceza tatbik edilmez. Nasb okunduğunda işlenmiş bir suçluya vurun, kolunu kesin diye talep fiili ile uygulama gerekir. Sîbeveyh her ikisini de mübteda yaptı da emir fiillerinin haberi yapmadı. İştigâl terimini Abdullah b. Ebî İshak ve İsa b. Ömer hazırlık döneminde bugünkü anlamda kesinleşmiş bir

¹⁴¹ Sîbeveyh, a.g.e., c. 1, s. 360.

¹⁴² ez-Zubeydî, a.g.e., s. 43.

¹⁴³ el-Kavzî, a.g.e., s. 67.

¹⁴⁴ Sîbeveyh, a.g.e., c. 1, s. 185.

¹⁴⁵ Nur Sûresi, 24/2.

¹⁴⁶ Mâide Sûresi, 5/38.

terim olarak bilmiyorlardı. Ancak manalarını kıyas ederek değişik kıraâtlardan muayyen kaidelerin ortaya çıkmasına sebep olan çalışmaları meydana getirmişlerdir¹⁴⁷.

Nahiv terimlerinin ortaya çıkışında hazırlık dönemi içerisinde yukarıda açıkladığımız terimleri ortaya çıkararak, nahiv âlimlerinin nahiv bablarının yolunu açmaya vesile olmuşlardır. Nahiv terimleri onların ellerinde yoğrulmaya başlamıştır. Hazırlık döneminde nahiv ilminin terimlerinin ortaya çıkmasına sebep olanların her birinin ayrı ayrı özellikleri vardı. Bunlardan Abdullah b. Ebû İshak, Basra'nın nahiv üzerine en bilgili ve en akıllısı idi. Ebû Amr b. Alâ lügatta önde idi. Ayrıca Sika (güvenilir) kurrâ hem de nahiv âlimi idi. İsa b. Ömer, Amr b. Alâ'nın döneminde Basra'nın önde gelen nahiv âlimlerindendi. Asmâ'i onun için "İsa i'rabı hiçbir şey için terk etmezdi." demiştir. O Sika (güvenilir) idi. Fasih kıraâtı ve nahiv ilmi ile meşhur olduğunu söyler. Bu üç büyük nahiv âlimi sağlam çalışmaları ile onlardan sonra gelen, Halil b. Ahmed ve Sîbeveyh'e nahiv ilmini istikrara kavuşturma yolunu çok büyük hizmetler yapmışlardır. Bunların her biri aralarında derin münâkaşa, münâzara ve tartışmalar olmuştur. Abdullah b. Ebû İshak, Ebû Amr b. Alâ ile Hemze mevzu'unda tartışıp onu mağlup etmiştir. İsa b. Ömer, Ebû Amr b. Alâ ile gayri vacip olan istisnâ üzerine münâzara etmiştir¹⁴⁸. Yine İsa b. Ömer ile Kisâi arasında lügat üzerine münâzara etmişlerdir. Birbirleriyle çetin muhalefet ettikleri halde ilim adına ortaya konan eserleri takdirle karşılamışlardır. Halil b. Ahmed'in de hocalarından olan Yunus b. Habib'e, "Sîbeveyh, Halil'in ilminden alarak bin sayfalık bir kitâp yazdı." dediğinde, Sîbeveyh'in yazdığı kitâbı görmek istedi. Kitâbı alıp incelediğinde; Sîbeveyh için "Bu kişi, Halil b. Ahmed'in benden hikâyeye ettiklerini ondan hikâyeye ederek tam doğru yazmıştır." diyerek eserini övmüştür¹⁴⁹.

1.4.9. Lâ en-Nâfiye li'l-Cins - لَا النَّافِيَةَ لِلْجِنْسِ

Cinsi nefi için olan La; Ebû Amr b. Alâ لَا غُلَامَيْنِ وَلَا جَارِيَتَيْنِ لَكَ şeklinde söylemeyi câiz görmüştür¹⁵⁰. "Lâ - Leke" yi haber yapmıştır. Burada "Gulameyn" de nasb alâmeti olarak "Ya" harfi gelmiştir. Cinsi nefi için olan "La" ismini nasb haberini ref' eden amildir. Araplar kesreti isti'malinden dolayı "La"nın haberini hazfederler. Ehli- iyâli, malı- mülkü olmayan kişilere, Araplar - لَا أَهْلَ وَلَا مَالَ - derler. "مَوْجُودٌ" haberini zikretmeye gerek görmezler.

Bu dönem nahiv çalışmalarında nahiv âlimlerinin birçok görüşleri ortaya konmuştur. Ebû Amr b. Alâ'nın görüşlerinin çoğu Kur'an ayetlerinin kıraâtine dayanmaktadır. Yine o

¹⁴⁷ el-Kavzî, a.g.e., s. 64.

¹⁴⁸ ez-Zubeydî, a.g.e., s. 43.

¹⁴⁹ ez-Zubeydî, a.g.e., s. 52

¹⁵⁰ Sîbeveyh, a.g.e., c. 1, s. 348.

dönem bazı nahiv âlimleri tesniye elifinin i'rab harfi olduğunu söylerler. Ancak bu görüş ne Ebû Amr b. Alâ'nın, ne de Abdullah b. Ebî İshak'ındır. Her ne kadar son dönem nahiv âlimlerinden Şevkî Dayf onlara nisbet etsede bu doğru değildir¹⁵¹. Bu görüş nahiv âlimi Ebû Amr el-Curmî' nin görüşüdür¹⁵².

Bazı yeni araştırmacılar Hicri 154'te vefat eden Ebû Amr b. Alâ'yı bu dönemin Nahiv terimlerinin olgunlaşma tabakasının son halkası olarak görmektedirler. Bu dönem nahiv âlimlerine âit yazılı belgeler günümüze intikal etmediği için kesin olarak şuna göre böyledir demek doğru değildir. İsa b. Ömer ve Ebû Amr b. Alâ yazdıkları kitapları yaktıkları söylenmektedir. Her ne kadar Ebû Amr b. Alâ ve İsa b. Ömer'in yazdıkları kitaplar günümüze ulaşmasa da talebelerinin anlattıkları terimler onlardan sonra gelen tabakaya intikal etmiştir. Hiç şüphesiz nahiv çalışmaları Ebû'l-Esved ed-Düelî ile başlamıştır. Onunla beraber ondan sonra gelen nahiv âlimlerinden, bilhassa Abdullah b. Ebî İshak, Yunus b. Habib ve birçok nahiv âliminin çalışmaları, Halil b. Ahmed gibi bir şahsiyeti ortaya çıkarmıştır. O da Sîbeveyh'i yetiştirmiştir. Sîbeveyh geçmişin birikiminden yararlanarak, özellikle Hocası Halil b. Ahmed'in terimlerini esas alarak nahiv terimlerini yazılı hale getirmiştir. Nahiv terimleri onunla istikrar bulmuştur. Birinci bölümü burada tamamlanırken, ikinci bölümde Sîbeveyh'in hocası Halil b. Ahmed ve kendine âit bazı nahiv terimlerine yer verilecektir.

1.4.10. Mâ Yensarifu ve Mâ Lâ Yensarifu - مَا يَنْصَرِفُ وَمَا لَا يَنْصَرِفُ

Munsarif olan ve munsarif olmayan terimlerdir. Abdullah b. Ebî İshak ve Ebû Amr b. Alâ, Zeyd ve Amr (زيد وعمر) kelimelerinin kadın ismi olarak kullanıldığı zaman munsarif olmasını câiz görmüyor. İsa b. Ömer, kadının ismi, Amr olursa munsarif olur, cer ve tenvini kabul eder görüşündedir. Ebû Amr b. Alâ, "Erkek için isim olarak verilen fiil, munsarif olur." der. "ضَرَبَ ضَارِبٌ" misallerinde olduğu gibi. Halil b. Ahmed buna muvafakat ediyor. İsa b. Ömer bunu munsarif olarak görmüyor. Ebû Amr b. Alâ "وَجِئْتُكَ مِنْ سَبَإٍ بِنْتًا يَمِينًا"¹⁵³ âyetindeki "Sebein" kelimesini gayri munsarif görmüyor, سَبَإٍ kelimesini kabile ismi olarak kabul ediyor.

Ebû Amr b. Alâ, "Elif nun" zâide ile gelen gayri munsarif kelimeler ile aynı heyetle gelen mezîd olmayan kelimenin aslından olan "Elif nun"lu kelimeler arasındaki farkı şöyle açıklıyor; "غَضَبَانَ" gayri munsarif iken "سَرْحَانَ" munsarif olmuştur. Çünkü serhane'nin ahiri "Gadbane" gibi değildir. İsmi tasğir yapıldığında fark ortaya çıkıyor. Sayılar (aded) için bir isimde âlemiyet ve vasıf izafe edildiği zaman (عَدَل) udulluk illeti ile gayri munsarif olur.

¹⁵¹ Şevkî Dayf, a.g.e., s. 28

¹⁵² İbn Cinni, a.g.e., c. 3, s. 73. ; el-Kavzî, a.g.e., s. 74

¹⁵³ Neml Sûresi, 27/22

“ثَلَاثَةٌ ثَلَاثَةٌ ثَلَاثَةٌ اِثْنَيْنِ اِثْنَيْنِ اِثْنَيْنِ اَرْبَعَةٌ اَرْبَعَةٌ” bunlar “مَثْنَى وَ ثَلَاثَ وَ رُبَاعَ” mumteni’dir yani gayri munsariftir. Fatır sûresinde “أُولَىٰ أَجْحَةٍ مَثْنَى وَ ثَلَاثَ وَ رُبَاعَ”¹⁵⁴ âyetinde aded sıfat olarak kullanılmıştır. Sanki “Ulî ecnihetin isneyni isneyni ve selâsetin selâsetin” söylenmiş gibidir¹⁵⁵.

1.4.11. Masdar - الْمَصْدَرُ

Masdar terimi o dönem nahiv âlimleri arasında Kur’an-ı Kerim’de geçen yerlerde manalarına göre farklı kıraât şekillerinden ortaya çıkmıştır. İsa b.Ömer ve bazı Kurrâlar Yusuf sûresinde “بَلْ سَوَّلَتْ لَكُمْ أَنْفُسُكُمْ أَمْراً فَصَبِرْ جَمِيلاً”¹⁵⁶ âyetini - فَصَبِرْ جَمِيلاً - diye nasb kıraâtını tercih etmişlerdir. Burada masdariyet üzerine nasb olarak gelmesinden başka bir şey görmüyoruz demişler ve bunun “فَلَاصْبِرَنَّ صَبْرًا جَمِيلاً” şeklinde fiil takdiri ile nasb olduğu, “Elbette ne güzel sabretmekle sabr etti” manasını vermişlerdir.

Sîbeveyh “صَبِرٌ جَمِيلاً” diye ref’ okumuştur. Nasb okunmasını ise daha doğru bulmuştur. Çünkü emirdir¹⁵⁷. Müberred de âyette ref’ okumak daha evladır der. Çünkü bunun manası “Rabbim benim indimde çok güzel sabretmek vardır - قَالَ رَبِّي عِنْدِي صَبْرٌ جَمِيلاً - demektir. Kur’an’ı Kerim’de ref’ olarak gelmiştir. Kûfeli Kîsâ’ye göre, masdariyet üzerine nasbtır. İbn Hâlûye ise nasb kıraâtının şaz olduğunu uygun görmüştür.

İsa b. Ömer’in, nasb kıraâtinde kıyastan tercih edilen bir yol vardır der. Birçok nahiv âlimi bu görüşü benimsemiştir. Kur’an’da masdar olarak gelen kelimelerden “سَلَامٌ قَوْلًا مِنْ رَبِّ”¹⁵⁸ âyetinde “سَلَامًا” diye nasb okumuştur. Yine Kur’anı Kerimde masdar olarak gelen “طُوبَىٰ لَهُمْ وَحُسْنُ مَآبٍ”¹⁵⁹ âyetinde “حُسْنٌ” kelimesi nasb okunmuştur. “طُوبَىٰ” kelimesi de masdar olduğundan onun üzerine haml edilerek nasb okunmuştur¹⁶⁰.

1.4.12. Mecrûra Matuf İsmi Gizli Bir Fiil İle Nasbi - نَصَبُ الْإِسْمِ الْمَعْرُوفِ عَلَىٰ مَجْرُورٍ

بِإِضْمَارِ فِعْلِ يُنَاسِبُ الْمَعْنَى

Bu terim gelişme döneminde bazı nahiv âlimlerinin tercihidir. Mana üzerine haml edilen bir ameli düşünmek için tenbih mahiyetinde kullanılmıştır. İsa b. Ömer’in kıraâtinde vâkiâ sûresindeki - يَطُوفُ عَلَيْهِمْ وُلْدَانٌ مُّخَلَّدُونَ بِأَكْوَابٍ وَأَبَارِيقَ وَكَأْسٍ مِنْ مَعِينٍ لَا يُصَدَّعُونَ عَنْهَا وَلَا يُنْزَفُونَ -

¹⁵⁴ Fatır Sûresi, 35/1

¹⁵⁵ el-Kavzî, a.g.e., s. 70.

¹⁵⁶ Yusuf Suresi, 12/18.

¹⁵⁷ Sîbeveyh, a.g.e., c. 1, s. 162.

¹⁵⁸ Yasin Sûresi, 36/58.

¹⁵⁹ Ra’d Sûresi, 13/29.

¹⁶⁰ el-Kavzî, a.g.e., s. 68.

وَفَاكِهَةٍ مِّمَّا يَتَخَيَّرُونَ وَلَحْمِ طَيْرٍ مِّمَّا يَشْتَهُونَ وَحُورٍ عِينٌ -“Etraflarında ebedi (genç) liğe erdirilmiş hizmetçiler dolaşır. Sürahilerle, ibriklerle, menba şarabından dolu kadehlerle.. Ondan başları ağrımaz, sarhoşda olmazlar. Beğendiklerinden meyveler. Canlarının istediğinden kuş eti.. Bir de iri gözlü huriler”¹⁶¹. âyetlerde geçen - حورًا عِينًا - nasb okumuşlardır, aslında “باكوابٍ” den itibaren “با” harfi cerri ile mecrûr olması lazımkən mecrûr isim üzerine atf edilen mananın münasipliğini temin için gizli bir fiil ile nasb olmuştur. Kur’an-ı Kerim’de haber yapılarak “حورٌ، عِينٌ” şeklinde ref’ olarak gelmiştir.

İsa b. Ömer’in nasb okuması sadece Ubey b. Ka’b’in nasb kıraâtine dayanmıyor. O ayrıca nahvin kıyas yöntemine dayanarak nasb okumuştur. “İri gözlü hurilerle tavaf olunmaz, içecek ikramı için tavaf olunur.” manasını murat ederek kıyas yapıyor¹⁶². Ferrâ’nın bu husustaki görüşü; Ya atf yapılarak cer okunur veya “العِينُ، الحورُ” diye ref’ olur. Çünkü “عندهم” ve “حورٌ عِينٌ” takdirindedir. Bu da Nâfi, İbn Kesir, Âsım ve Ebû Amr b. Alâ’nın kıraâtidir¹⁶³. Burada ayrıca “يُزَوِّجُونَ حُورًا عِينًا” veya “يُعْطُونَ حُورًا عِينًا” şeklinde, يُعْطُونَ، يُزَوِّجُونَ fiillerinin takdiri ile nasb okumuşlardır. İsa b. Ömer’in nasb okuması kıyas ile amel ettiği içindir. Çünkü Araplar ihtilaf ettikleri zaman kıyastan bir yol bulur öyle hareket ederler. İsa b. Ömer kıyas yaparak nasb okuyuşunu, Hac sûresindeki şu âyetle teyit ediyor. “يُحَلِّوْنَ فِيهَا مِنْ أَسَاوِرَ مِنْ ذَهَبٍ وَ” Orada altın bilezikler ve incilerle süsleneceklerdir¹⁶⁴. Bu ayetteki “يُحَلِّوْنَ” gizli bir fiil ile nasb olmuştur. Secastânî de “يُحَلِّوْنَ”i nasb okumuştur. Çünkü burada “يُحَلِّوْنَ” takdirindedir. Ebü’l-Bakâ’ya göre nasb olması iki vecih üzeredir. Birincisi “أَسَاوِرَ” üzerine atf edilerek, ikincisi mahzûf bir fiil takdiri ile mensubtur. “يُعْطُونَ لُؤْلُؤًا” demektir. Ferrâ da nasbı tercih etmiştir¹⁶⁵.

1.4.13. Naktu’l-İ’cam - نَقَطُ الْأَعْجَامِ

Kelimelerde hareke ve noktaları belirtme sadece Arapça lisana mahsustur. Bu çalışma Kur’an ayetlerini yanlış okuma hatalarından korumak için ortaya çıkmıştır. Özellikle birbirine benzeyen harfler “با، تا، ثا” gibi harfler ve “جيم، حا، خا، سين، شين، دال، ذال” gibi arabî alfabede buna benzer harfler arasında benzerlikten dolayı karışıklığı gidermek için noktalamaya ve harekelemeye ihtiyaç duyulmuştur. Ebü’l-Esved ed-Düelî’nin âyetleri noktalama işi i’rab problemini halletmek, ayrıca Kur’an ayetlerinde meydana gelen lahnı ortadan kaldırmak içindi. Bu Herkesin rastgele yapması mümkün olmayan çok ciddi bir işti. Ancak

¹⁶¹ Vakiâ Sûresi, 56/17-22.

¹⁶² el-Ferrâ, **Meâni’l-Kur’an**, c. 3, s. 124.

¹⁶³ İbnu’l-Enbarî, **a.g.e.**, c. 2, s. 922.

¹⁶⁴ Hac Sûresi, 22/23.

¹⁶⁵ el-Ferrâ, **Meâni’l-Kur’an**, c. 2, s. 220.

Müslümanların önderlerinin icmalarıyla, yapılabilirdi. Bu düşünce ile Hz. Ebû Bekir halifeliği döneminde verdiği talimatla Kur'an ayetlerini bir araya toplayarak ilk karışıklığı önlemiştir. Müslümanların kıraat hatalarını önlemek için Hz. Osman da Kur'an ayetlerini sahifelere yazdırarak mushaf haline getirmiştir. Yedi nüsha yazdırarak herbirini önemli islam merkezlerine göndermiş ve böylece müslümanları tek bir Kitap altına toplamıştır.

Ahmed Askeri'den rivayet edildiğine göre mushafları noktalama işi şöyle anlatılır. İnsanlar kırk küsur sene Kur'an'ı Osman b. Affan'ın mushaflarından okudular. Abdülmelik b. Mervan zamanında da Mushaflar dahada çoğaltılarak her tarafa dağıtıldı. Zamanla dağıtılan bu Kur'an'larda harf ve nokta hataları görülmeye başladı. Bunun üzerine Irak valisi Haccâc b. Yusuf, kâtibine kendine ulaşan Mushaflarda birbirine benzeyen harfler için belirleyici alâmet koymasını istedi. Rivayete göre Nasr b. Âsım, Karışık olan harflere tek ve çift nokta koyarak bu işi yapmıştır. Bu hususta başka rivayetler de vardır. Bazıları Nasr b. Âsım, bazıları da Yahyâ b. Ya'mer noktalama işini yapmıştır denilmektedir. Diğer bir görüşe göre ise mushafın noktalama işi Abdülmelik b. Mervân'ın emri ile yapılmıştır. Yine ibn Sîrîn, Yahyâ b. Ya'mer tarafından noktalanmış bir mushafın olduğunu söylemektedir. Yukarıda zikrettiğimiz gibi Nasr b. Âsım mushafı ilk noktalayan kişidir. Ona Nasiru'l-Hurûf (harflerin yardımcısı) diye isim verilmiştir¹⁶⁶. Bu isimlerin her biri bu uğurda çok önemli hizmetler yapmışlardır. Herbiri kendi dönemlerinde Kur'an'ı Kerim'le ilgili müşkilatları çözmüşlerdir. O gün bir birine benzeyen harflerin karışmasını önlemek için noktalama işini yaptılar ve Kur'an'ı tahrif olmakdan korudular¹⁶⁷. Şayet o çalışmalar o günlerde yapılmamış olsaydı, bugün şu ayetleri kim doğru okuyabilirdi; “وَإِنظُرْ إِلَى الْعِظَامِ كَيْفَ نُنشِزُهَا” Hele şu kemiklere bak! Onları nasıl birbirinin üzerine yerleştiriyoruz!”¹⁶⁸ Bu âyette sahih kıraât noktalı “ز” ile “نشزها” mıdır yoksa noktasız “ر” ile “نشرها” mıdır belli olmazdı. Yine Kur'an'ı Kerim'de “فَلْيَوْمَ نُنجِيكَ بِبَدَنِكَ لِتَكُونَ لِمَنْ خَلَقَ آيَةً”¹⁶⁹ Bizde bugün, seni cansız bedenle denizden çıkaracağız ki, arkandan geleceklere bir ibret olasın! âyetinde “خلفك” kelimesinin “فا” Fa” ile mi “كاف” Kaf” ile mi olduğu bilinmezdi. Kur'an'ı Kerim'de buna benzer misalleri saymakla bitmez. Kur'an'ı Kerim, Ebû'l-Esved ed-Düelî' nin yaptığı çalışmalarla lahnden korunduğu gibi ondan sonra gelen onun talebelerinin yaptığı çalışmalar ile de Kur'an'ın âyetlerindeki harf hataları önlenmiştir. Kur'an ayetlerini noktalama uğruna yapılan çalışmaların asıl amacı kıraât hatalarından kaçınmaktır. Nahiv ilminin gayesi ise i'rab ve bina cihetinden Arabî lisani

¹⁶⁶ el-Kavzî, a.g.e., s. 47

¹⁶⁷ el-Kavzî, a.g.e., s. 48.

¹⁶⁸ Bakara sûresi, 2/259.

¹⁶⁹ Yunus Sûresi, 10/92.

hatadan korumaktır. Bu nedenle Müslümanların, Kelâm-i İlâhîden Murad-i İlahîyi anlamak için nahiv ilmini öğrenmeye ihtiyacı vardır¹⁷⁰.

Buraya kadar yaptığımız çalışmada Ebü'l-Esved ed-Düeli'nin talebelerinin bu uğurda yaptıkları çalışmalar ve gösterdikleri gayretler anlatılmıştır. Her birinin hedefi Arapçanın fasih bir şekilde konuşulması ve Arapça metinlerin anlaşılmasını temin etmek olmuştur. Nahiv terimlerinin ortaya çıkması başta Hz. Ali'nin yazıp Ebü'l-Esved ed-Düeli'ye verdiği nahiv terimlerinin temelini oluşturan sözleri daha sonra Ebü'l-Esved ed-Düeli'nin bunlar üzerine yoğunlaşarak yaptığı çalışma sonucu ortaya çıktığı anlaşılmıştır.

Nahiv terimleri Ebü'l-Esved ed-Düeli ve talebelerinin döneminde hazırlık safhası geçirmiştir. Çünkü nahiv ilmi gelişmeye devam ediyordu, Nahiv terimlerini araştıranlar, terimlerin yazılı olarak bize ulaştığı dönem olan, Halil b. Ahmed ve Sîbeveyh'in döneminde olgunlaşma ve istikrar bulduğunu söylerler.¹⁷¹ Halil b. Ahmed ve Sîbeveyh'e kadar yapılan nahiv çalışmaları, ekilen tohumların filizlenmesi ve olgunlaşması için beklenen bir devre olmuştur. Bu devrede nahiv terimleri üzerine büyük çalışmalar yapılmıştır. Bilhassa Abdullah b. Ebî İshak, nahiv ilmi derslerine çok önem vermiştir. Önceden insanlar lügatların manalarını kullanarak hareket ediyordu. Abdullah b. Ebî İshak ise nahiv terimlerin inceliğine ve usullerinin uygunluğunu araştırarak çalışma yapmıştır. Bu nedenle İbrahim Mustafa bugün elimizde olan nahiv terimleri için, bunlar hicri ikinci asırda ortaya çıkmıştır. İlk olarak nahiv terimleri meselesi Abdullah b. Ebî İshak tarafından konuşulmuştur görüşüne yer vermiştir¹⁷².

Nahiv terimleri Ebü'l-Esved ed-Düeli ve talebelerinin döneminde onların arasında terim olarak konuşuldu ve kullanıldı. Hicri ikinci asır başlarından itibaren Abdullah b. Ebî İshak nahve dair kıyas ve illet terimlerini kullanmaya başlamıştır. Nahiv ilmi ile ilgili kıyas ve illet terimlerini onun ortaya çıkardığı, bu hususta zamanın âlim ve şairleri ile tartıştığı hüsn-ü nazar sahibi olduğu söylenmektedir¹⁷³. Halil b. Ahmed, basrada diğer ilimlerden daha ziyade nahiv ilmine dair Arapça tedrisat ile meşgul olmuştur. Nahiv çalışmalarında kıyas onun yaptığı çalışmalar sonucu ortaya çıkmıştır. Abdullah b. Ebî İshak kendi görüşlerini talebelerine ve ders halkasına katılanlara telkin etmiştir. Talebelerinden Yunus b. Habib Arapçadan anladığı bir şeyi hocasına, bununla neyi murat ediyorsun diye sorduğunda cevaben

---

¹⁷⁰ el-Kavzî, **a.g.e.**, s. 48.

¹⁷¹ Mustafa Sadık er-Rafiî, **Tarihu Adabi'l-Arap**, 4. Baskı, 1394/1974, s. 128.

¹⁷² el-Kavzî, **a.g.e.**, s. 51.

¹⁷³ el-Cumahî, **a.g.e.**, s. 14-15.

1.4.14. en-Nasb ale'l-Medh evî'z-Zem - النَّصْبُ عَلَى الْمَذْحِ أَوْ الذَّمِّ

Medih ve zem üzerine nasb okuma terimini ortaya çıkaranlar, Abdullah b. Ebî İshak ile İsa b. Ömer'dir. Bunlar sadece Arap Şâirlerini tenkîd etmede birlik içinde olmadı. Aynı zamanda nahivde kıyası tercih etmede de aynı görüşü paylaşmışlardır. Ayrıca kiraâtte de aynı görüş üzerine ittifak halindeydiler. Bu itibarla her ikisi de şu âyeti “قُلْ إِنَّ رَبِّي يَبْفُؤُا بِالْحَقِّ عَآلَمٌ” De ki: Gerçekten benim rabbim, (peygamberlerine) hakkı emreder. O bütün gaybları bilir¹⁸⁰. âyette geçen - عَآلَمٌ - kelimesini “Mim”in fethası ile nasb okumuşlardır. Niçin nasb okuduklarını açıklamadan yorumunu nahiv âlimlerine bırakmışlardır¹⁸¹.Kur'an'da ref' olarak gelmiştir.

Zemahşerî “Rabbi - رَبِّي”nin sıfatı olduğu için nasb okunmuştur der. Ebü'l-Fazl er-Razî ve İbn Atiyye bedel olarak nasb okumuşlardır der. Diğer bir görüş de Medih üzere nasb okunmuştur. Sîbeveyh'e göre ise inne (ان)nin ismine tabi olmak üzere nasb okunmuştur¹⁸². Ferrâ nasbı câiz görmekle beraber ref' okumak evladır der. Çünkü na't (sıfat) haberden sonra geldiği zaman araplar onu “İnne” ile ref' okurlar” derler. - إِنَّ أَخَاكَ قَاتِمٌ الظَّرِيفُ - misalinde olduğu gibi¹⁸³. Ebü'l-Bekâ el-Ukberî iki cihetten nasbı tercih etmiştir. Birincisi Innenin isminin sıfatı olarak nasbtir. İkinci olarak - أَعْنِي - ben kastediyorum. Kimi “أَخَاكَ” kardeşini derken fiil izmar edilerek mef'ûlu bih olarak nasbtir görüşünü savunur. Fiilin izmarı ile nasb üzere okuyan birçok kurrâ da vardır. Leheb suresinde “وَأَمْرَاتُهُ حَمَالَةَ الْحَطَبِ” Karısı da odun hamalı olarak¹⁸⁴. Âyetinde geçen - حَمَالَةَ - yi nasb okumuşlardır. Kur'an'da fetha ile nasbtir.

Sîbeveyh “حَمَالَةَ”yi “إمْرَاتُهُ”nun haberi yapmadı. O şöyle kullandı; “أَذْكُرُ حَمَالَةَ الْحَطَبِ”. Ebû Leheb'in hanımını (şetm) zem etmek için “أَذْكُرُ” fiilinin izmari ile nasbı tercih etmiştir¹⁸⁵. Bazı nahiv âlimleri zem üzere nasbı tercih etmekle beraber hâl yapmak üzere nasb okumuşlardır¹⁸⁶.

1.4.15. en-Nasb ale'z-Zarfiyye - النَّصْبُ عَلَى الظَّرْفِيَّةِ

Zarfiyet üzerine nasb; Bu terim bu dönemden çok sonra ortaya çıksa da Ebû Amr b. Alâ isim vermeden diğerleri gibi burada kullanmıştır. Bu terimi Sîbeveyh kitâbında “بَابُ مَا صَدَدْتُ الْكَاسَ عَنَّا أُمَّ عَمْرٍ وَكَانَ الْكَاسُ”¹⁸⁷ diye zikretmiştir. Amr b. Gülsûm

¹⁸⁰ Sebe Sûresi, 34/48.

¹⁸¹ el-Kavzî, a.g.e., s. 58.

¹⁸² Sîbeveyh, a.g.e., c. 1, s. 286.

¹⁸³ el-Ferrâ, Meâni'l-Kur'an, c. 2, s. 364.

¹⁸⁴ Leheb Sûresi, 111/4.

¹⁸⁵ Sîbeveyh, a.g.e., c. 1, s. 252-288.

¹⁸⁶ el-Kavzî, a.g.e., s. 59.

¹⁸⁷ Sîbeveyh, a.g.e., c.1, s. 102.

olduğu, bu hususu bildiği, “Kane” nin ismi ve haberinin amelini ta’rif ettiği bilinmektedir. Bu iki nahiv terimini Abdullah b. Ebî İshak da kullanmıştır. Abdullah b. Ebî İshak; Hicrî 117 senesinde vefat etmiştir. Yahyâ b. Ya’mer bir rivayete göre hicri 129 diğer bir rivayette hicri 83 senesinde vefat etmiştir. Her iki tespit de Yahyâ b. Ya’mer’in Abdullah b. Ebî İshak’ın hocası olduğunda şüphe yoktur. Abdullah b. Ebî İshak, Ef’al’i Nâkisa, ismini ref’ haberini nasb ettiğini, burada hocası Yahyâ b. Ya’mer’den öğrendiğini söylemektedir. Yahyâ b. Ya’mer’in de bu hususta hissi bir merhalede olmadığı görülmektedir¹⁹⁴.

1.4.18. Tahkîr - اَلتَّحْقِيرُ

Bu terim bugün kullandığımız ismi taşıdır. Bir kelimeyi aslından çıkarıp başka kalıba sokmak küçültmek manasına geldiğinden tahkîr ismi verilmiştir. Abd, kul, manasına gelirken Ubeyde küçücük kul manası verilerek bir nevi tahkîr edilmiştir. Tahkirin yapılaş şekilleri vardır. Ebû Amr b. Alâ’ya göre, kelimenin sonunda “Elif Nun” zâide olan سِرْحَانٌ diye tasğir edilir ve munsarif olur. Her ne kadar kelimenin ahirinde gayri munsarif vezninde “Elif Nun” olsa da serhân kelimesinde asli harflerinden olup zâid olarak gelmediklerinden gayri munsarif olmamıştır¹⁹⁵.

Sûlasî mezîd bir kelimenin iki harfle tasğir edilmesi حَبَارَى kelimesi iki harfle zâid gelmiştir. İsmi tasğiri حَبِيرَةٌ dur. Birinci elifi hazfederek sonunda te’nis alâmeti olarak gelen elifin yerine "he" (ه) getirilmiştir. Bu, Ebû Amr b. Alâ’nın görüşüdür. Sîbeveyh’e göre “Hubeyra” veya “Hubeyr” diye küçültülür. Kendinden bir harf hazfedilerek tahkîr (tasğir) yapılır. “Meyyit - مَيِّتٌ” için “Miyt - مَيْتٌ” demek gibi. Ebû Amr b. Alâ “مُرِيٌّ مُرٍ” “Murein” yerine “Murin” “Yurein” yerine de “Yurey” söylüyor. Yine Ebû Amr b. Alâ “مُمَيِّتٌ - مُمَيِّتٌ” yerine “meyyit - مَيِّتٌ” diyor¹⁹⁶.

1.4.19. Te’nisu’l-Fi’li li’l-Fâili - تَانِيَةُ الْفِعْلِ لِلْفَاعِلِ :

Fâil için fiilin te’nisi; Ebû Amr b. Alâ “حَاشِعًا أَبْصَارُهُمْ”¹⁹⁷ âyetindeki te’nis “Ta”sını hazf ederek okumuştur. “حَاشِعَةً أَبْصَارُهُمْ” Fâili için fiilden (ه) te hazfedilmiştir. Bu durum şu âyete kıyas edilmiştir; “فَمَنْ جَاءَهُ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّهِ”¹⁹⁸ âyetinde “مَوْعِظَةٌ” fâildir. Fiili جَاءَ dir. جَاءَتْ ten “Te” hazf edilmiştir. Bu terimler o dönemde ancak bu kadar konuşulmuştur. Sîbeveyh, daha sonra bu hususta derinlemesine açıklama yapmıştır. Fâil lafzen müennes

¹⁹⁴ el-Kavzî, a.g.e., s. 44.

¹⁹⁵ Sîbeveyh, a.g.e., c. 2, s. 11.

¹⁹⁶ Sîbeveyh, a.g.e., c. 2, s. 125.

¹⁹⁷ Kamer Sûresi, 54/7.; el-Ferra, Meâni’l-Kur’an, c. 3, s. 105.

¹⁹⁸ Bakara Sûresi, 2/275.

olmadığı halde fiilin hem müzekker hem de müennes olarak gelmesi câiz görülmüştür. “الْأَشْجَارُ قُطِعَتْ أَوْ قُطِعَ” gibi. Tezimizin konusu, hicrî ilk iki asır ile sınırlı tutulduğundan bu hususta geniş bilgi verilmemiştir. Hicrî ilk iki asırda yapılan çalışmalardan meydana gelen nahiv terimlerinin tesbiti ve izahı ile iktifa edilmiştir.

1.4.20. Tenvin - التَّنْوِينُ

Ebü'l-Esved ed-Düelfî'nin talebeleri, tenvin terimini hocalarının âyetlerin son harfler üzerine iki nokta koydurması ile bildiklerini ve ona gunne diye isim verdiğini söylemektedirler. Bu hususta onun çalışmasının bu kadar olduğu, Ebü'l-Esved ed-Düelfî'nin kendilerinden bu yolda yürüyerek devam etmelerini istediği belirtilmiştir. Talebelerinden Nasr b. Âsım bu yolda önemli çalışma yaparak ilerlemiştir. Mahbûbu'l-Bekrî, Halid el-Hâzaya'dan rivayet ettiğine göre, Nasr b. Âsım'a İhlâs sûresini nasıl okuduğunu sorduğunda, tenvinsiz olarak, “قُلْ هُوَ اللهُ أَحَدٌ اللهُ الصَّمَدُ”¹⁹⁹ şeklinde okuduğunu nakletmiştir. Urve'nin, İhlâs sûresini tenvinle okuduğunu, bunun üzerine “Ne çirkin okudu” dediğini²⁰⁰ rivayet etmiştir. İbn Hâlûye de Nasr b. Âsım ve Ebû Amr b. Alâ'nın “اللهُ أَحَدٌ، اللهُ الصَّمَدُ” şeklinde tenvinsiz okuduğunu, iki sâkin cem' olmasın diye tenvini hazf ettiğini rivayet etmiştir²⁰¹.

Ebü'l-Esved ed-Düelfî'nin gunne diye isim verdiği iki noktaya, Nasr b. Âsım gunne yerine tenvin terimini kullanmıştır. Sonradan gelen nahiv âlimleri tenvine başka bir isim vermemişlerdir. Ancak tenvinin çeşitli tarifleri üzerine çalışmalara devam etmişlerdir. Tenvin son harfin harekesine tabi' olur. Fiili te'kid için gelmez. Bir başka tarifte, Tenvin sâkin nundur. Hatten (yazılım olarak) değil, lafzen isime lahik olur. Başka bir tarifte ise “Zâid sâkin nundur” Ma ba'dini ayırmak için isime dahil olur. Lafzen sabit olup hiçbir te'kid manası ifade etmeden hatten (yazılım olarak) sakıttır” diye tarif etmişlerdir. Sîbeveyh'e göre tenvin, temkin ve tahfif alâmetidir²⁰².

Kûfeli nahiv âlimlerine göre tenvin icrâ alâmetidir²⁰³. Onlar munsarif olan bir isim için mucrâ مُجْرَى diye isim vermişlerdir²⁰⁴. Bu şekilde isim vermeleri, İsm'in sonuna âmilin etkisiyle hareke gelerek icra edildiği içindir. Sîbeveyh, el-Kitâb'ında harekelere “Mecâri” diye isim vermiştir. Tenvinden, İ'rab nunu diye bahsetmiştir. Taberi'ye göre “وليكوناً” elif üzerine durulduğu zaman “Nunu Hafife”dir. Bu isimler de i'rab nununa benziyor. “رَأَيْتَ رَجُلًا”

¹⁹⁹ İhlâs Sûresi, 112/1-2

²⁰⁰ ez-Zubeydî, **a.g.e.**, s. 27.; Sîbeveyh, **a.g.e.**, c. 1, s. 275.

²⁰¹ İbnü'l-Enbarî, **a.g.e.**, c. 1, s. 456.

²⁰² Sîbeveyh, **a.g.e.**, c.1, s. 7.

²⁰³ el-Ferrâ, **Meâni'l-Kur'an**, c.1, s. 428-429.

²⁰⁴ Sîbeveyh, **a.g.e.**, c. 1, s. 2.

عِنْدَكَ” misalinde racül üzerine durulduğu zaman “رَأَيْتُ رَجُلًا” diye tenvinsiz fetha ile “Lam”ı çekerek söylenir. Tenvin elif’e dönüşür. Bu nedenle Sîbeveyh tenvinden “Nun” diye bahs etmiştir²⁰⁵. Fâkihî’nin zikrettiğine göre tam bir incelemeden sonra bu terim için “Tenvin geçiş halinde okunan hatten hazf olan nundur” demiştir. Her ne kadar Nasr b. Âsım “Sonradan gelen nundur” dese de hata etmiş olmaz. Lakin gerçek “Nun” harfi ile tenvine verilen “Nun” isminin karışmasından korktukları için tenvin diye isim vermişlerdir. Bu şekilde nahiv terimi olarak tenvine has bir ta’rif ortaya koymuşlardır.

Ebü’l-Esved ed-Düelî, Kur’an âyetlerinin ilk harekeleme çalışmaları yapılırken iki noktayı tenvin alâmeti olarak koydurmuş ve gunne diye de isim vermiştir. Ondan sonra Nasr b. Âsım gunne ismini istilahî terime nakletmek için tenvin diye isim vermiştir. Daha sonra gelen nahiv âlimleri de bu tarifleri birbirinden ayırarak tenvine istikrar bulmuş terim gibi “Sakin nun” diye isim vermişlerdir. Halil b. Ahmed zamanında tam istikrar bulmaksızın tenvinin gayesini açıklamıştır²⁰⁶.

---

²⁰⁵ Sîbeveyh, **a.g.e.**, c. 1, s. 48.

²⁰⁶ Sîbeveyh, **a.g.e.**, c. 1, s. 298-311, c. 2, s. 57.; el-Kavzî, **a.g.e.**, s. 46.

İKİNCİ BÖLÜM
SİBEVEYH'İN EL-KİTÂB'INDA KULLANILAN
NAHİV TERİMLERİ

SÎBEVEYH'İN EL-KİTÂB'INDA KULLANILAN NAHİV TERİMLERİ

Sîbeveyh, Nahiv terimlerini el-Kitâb isimli eserinde yazılı hale getirirken kendinden önce gelmiş nahiv âlimlerinin görüşlerinden de istifade etmiştir. Ayrıca Hocası Halil b. Ahmed'in terimlerini hiç değiştirmeden olduğu gibi almıştır. Halil b. Ahmed'e âit nahiv terimleri İkinci bölümün başında Sîbeveyh'in kendi terimlerinden önce anlatılmıştır. Sîbeveyh'in el-Kitâb'ını okuyanlar, Hocası Halil b. Ahmed'in terimlerinden başka daha birçok terimleri kitâbına ilave ettiği görülmüştür. Arapçaya âit ilimlerden, Nahiv, Sarf, Esvat, Lügat, Belagât ve diğer ilimlerden de bahsetmiştir. Sîbeveyh'in Kitâbına nahiv kitâbı ismi verilmesi tağlib kabilindedir. Sîbeveyh'in Kitâbının sadece nahiv ilmine dâir olduğunu söylersek haksızlık yapmış oluruz. Nahvin bütün inceliklerini Kitâbında buluruz demek de nahve haksızlık yapmak olur. Sîbeveyh hocası Halil b. Ahmed ile aralarında geçen Arapçaya köprü olacak ilimlerden, Lügat, Tabi'i sesler, Sarf bahisleri, İştikâk, Meânî, Beyan, Bedî', Edebi eleştiriler, Hadis senedleri hakkında rivayetler, Kıraât, Tecvid ilmi, Arûz, Arap lehçelerine ve bunlar üzerindeki görüşlerine de kitâbında yer vermiştir²⁰⁷. Sîbeveyh'in hazırladığı bu meşhur kitâbını okumak için Basralı Müberred'e müracaât eden olduğunda, onlara mecâzî anlamda Sîbeveyh'in kitabının derinliğini kastederek "Sen denizde hiç yolculuk yaptın mı - هَلْ رَكِبْتَ الْبَحْرَ - diye söylerdi²⁰⁸. Bu sözü ile Sîbeveyh'in Kitâbına ta'zim eder ve kendisine saygıda bulunurdu.

Bugün bize ulaşan istikrar bulmuş nahiv terimleri, Sîbeveyh'in Kitâbında yer alan terimlerdir. Nahiv terimlerini ilk ortaya çıkaranlar Hz. Ali ve Ebü'l-Esved ed-Düelî'dir. Ondan sonra Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin talebeleri ve onlardan sonra gelen nahiv âlimlerinden Abdullah b. Ebî İshak, İsa b. Ömer, Ebû Amr b. Alâ, Halil b. Ahmed'in nahiv ilmine dâir yaptıkları çalışmalarla olgunlaşma devresini tamamlamıştır. Nahiv terimleri Sîbeveyh ile istikrar bularak yazılı hale gelmiştir. Sîbeveyh'in el-Kitâb'ı nahve dâir bütün meseleleri cem' eden meşhûr kitâptır. Basralı Müberred Sîbeveyh'in kitabı için "Anlaşılması, başkasına muhtaç olmayan kitâptır" demiştir. Mâzini ise "Ne zamanki Sîbeveyh'in Kitâbını okudum onun hazinelerine vakıf oldum, gördüm ki nahiv ilminin etrafı sur gibi, bu kitâpla çevrilmiştir. Kim bundan sonra nahiv üzerine bir kitap yazmak isterse hayâ etsin"²⁰⁹ diyerek Sîbeveyh'in eserini övmüştür. Bu nedenle Sîbeveyh'ten sonra gelen nahiv âlimleri, nahve dâir yeni bir eser yazmamışlardır. Ancak Sîbeveyh'in eseri olan el-Kitâb'a tefsir mahiyetinde şerh ve haşiyeler

²⁰⁷ es-Sırafî, a.g.e., s. 50.; İbnu'l-Enbarî, *Nuzhetu'l-Elibba fi Tabakatu'l-Udeba*, s. 63.

²⁰⁸ el-Kavzî, a.g.e., s. 79.; es-Sırafî, a.g.e., s. 50.

²⁰⁹ İbnu'l-Enbarî, *Nuzhetu'l-Elibba fi Tabakatu'l-Udeba*, s. 63.

yazmışlardır. Sîbeveyh'in el-Kitab'ına her kesimden ihtimam gösterilmekle beraber, muhalefet edenler de olmuştur. Sâid b. Mes'ade el-Ahfeş, Sîbeveyh'e muhalefet edenlerden biridir. Ahfeş, hem Halil b. Ahmed'ten ders almış hem de yaşça Sîbeveyh'ten büyük olduğu halde onun ders halkasına oturmuştur. O dönem Ahfeş'in ilmi Sîbeveyh'ten daha aşağı idi. Sîbeveyh yaşça kendisinden büyük olan Ahfeş'in ilim bakımında büyük olduğunu zannederek nahiv hakkında yaptığı çalışmaları ayrıca Ahfeş'e gösterir mutala'a ederdi. Ahfeş, Sîbeveyh'in ders halkasında İlim tahsilini tamamladıktan sonra şöyle demiştir. "O zaman O, benden daha âlimdi şimdi ben ondan daha âlim oldum" demiştir²¹⁰.

İbn Hâcib, Kâfiye isimli eserinde "وخالف السبوية الاخفش" şeklinde bahs etmiştir. Ahfeş hocasına ders halkasında çokça muhalefet etmiştir. Ahfeş'in muhalefetini ibn Hâcib dile getirirken, Sîbeveyh'e olan hürmetinden dolayı mef'ûl olan Sîbeveyh'i, fâil olan Ahfeş üzerine tekaddüm ettirerek ifade etmiştir²¹¹.

Sîbeveyh naklettiği hususları sadece rivayet olarak değil bizzat Araplardan işiterek nahiv terimlerini geliştirmiştir. Kitabında "Ben Arapçasına itimat edilen Araplardan işittim veya Araplardan şu kişilerden işittim şu beyti okudu" şeklinde kaynak göstererek hareket etmiştir. Sîbeveyh nahiv terimlerine dâir görüşlerini tereddütsüz söylemiştir²¹². Sîbeveyh, Kitâbını nahiv terimlerinin tamamını içine alacak şekilde hazırlaması, konuların tertibi, bablara ayırması, terimlerini güzelce tahlil etmesi, ihtilaf anında kuvvetli olanı tercih etmesi ve kavrama gücünün yüksek olması gibi özelliklere sahiptir. Sîbeveyh terimlerini sadece kendi düşüncesine bağlı kalarak hazırlamamıştır. Ayrıca belli görüşlere açık olduğu halde kendi terimlerini tartışmayada açık bırakmıştır. Sîbeveyh nahiv meselelerini tahlil ederken, Fer'i, asıl olana dâima kıyas etmiştir²¹³. Sîbeveyh'in kitâbında nahiv anlayışı önceki nahiv âlimlerinin yaptığı gibi sadece mahdut nahiv kâidelerinin manaları üzerine durmamıştır. Terimlerinde ayrıca kıyas ve illet metodunu kullanmıştır. Sîbeveyh Kitâbında nahiv ilminin, Cümle yapısı, İştikak, Harekeler, Müfred ve Mürekkep hususları üzerine durmuştur. Sîbeveyh bu özellikleri ile nahiv terimleri hususunda kendinden öncekilerin üslubundan çıkararak yeni nazârî bir üsluba geçmiştir²¹⁴. Sîbeveyh'in yeni üslubu kitâbına bakanlar için anlaşılması kolay olmamıştır. Bununla beraber Sîbeveyh'in kitâbının ibârelerinin zorluğu, araştırmacılar için onun kitâbını anlamaya engel olmamıştır. Ahfeş ve ondan sonra gelen nahiv âlimleri

²¹⁰ Ebü't-Tayyib el-Lugavî, **a.g.e.**, s. 112.

²¹¹ Cemaluddîn Ebü Amr Osman b. Ömer İbn Hâcib, **el-Kafiye fi'n-Nahv bi-Şerhi'r-Radî**, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1310/1890, s. 10.

²¹² Sîbeveyh, **a.g.e.**, c. 1, s. 197,254,278,302.

²¹³ Tantavî, **Tatavvuru Durusu'n-Nahv**, s. 48.; el-Kavzî, **a.g.e.**, s. 83.

²¹⁴ el-Kavzî, **a.g.e.**, s. 84.

Sîbeveyh'in kitabına şerh ve tefsir edici eserler yazarak kitâbındaki kapalılıkların kalkmasına yardımcı olmuşlardır.

Sîbeveyh, terimlerini istikrara ulaşanlar ve ulaşmayanlar diye ikiye ayırmıştır. Canlılığını koruyan ve korumayanlar diye değerlendirmeye açık tutmuştur. Kendinden öncekilerin haşv dediği nahiv terimine, Sîbeveyh, sıla diye isim vermiştir. Sıla terimini “ مَنْ، ” “ما، الَّذِي” Men, Ma, Ellezî” ile ifade etmiştir²¹⁵. Daha sonra “Haşiv” teriminin kullanımı devam etmediğinden yok olmuştur. Onun yerine “Sıla” terimi canlılığını koruyarak istikrar bulmuştur. Yine Öncekilerin “Tahkîr” ismi verdikleri nahiv terimi, Sîbeveyh'ten sonra gelen nahiv âlimleri tarafından “Tasğîr” ismi ile kullanılarak istikrar bulmuştur. Yine müsned ve müsnedün ileyh terimleri yerine mübteda, haber terimleri istikrar bulmuştur²¹⁶. Bunlar gibi Sîbeveyh'in diğer bazı terimleri de istikrar bulmadan yok olmuştur. Misâl olarak, Sîbeveyh'in “الموضع” terimi yerine “ اسم مكان ” ismi mekân terimi, “الحين” terimi yerine “ اسم زمان ” ismi zaman, terimi kullanarak istikrar bulmuş, el-Mevzi' ve el-Hîn terimleri de unutulmuş canlılığını kaybetmiştir²¹⁷.

Sîbeveyh'in Kitâbında anlaşılması zor olan terimlerinden biri de “مضارعة” Muzaraât, terimidir. Sîbeveyh, muzaraâtı zaman fiillerinin kısımlarından birine mahsus kılmıştır. Zaman fiillerini fâil isimlerine benzetmiştir. Sîbeveyh'ten sonra gelen, Nahiv âlimleri bu terimler üzerindeki kapalılıkları gideren çalışmalar yapmışlardır. Son dönem Türk nahiv âlimi Birgivî, İzhar isimli eserinde fiil-i muzârinin ism-i fâile olan müşâbehetini açıklamıştır. Aynı şekilde İzhar'ın Şerhi “Eyyûbî”de Fiil-i muzârinin İsm-i fâile lafzen, ma'nen, İsti'mâlen benzerliği üzerine açıklama yapılmıştır²¹⁸.

Sîbeveyh, kitâbında fiilin isme olan benzerliğini iki şekilde anlatmakla iktifa etmiştir. Birincisi, Tam benzerlik, bununla fiil-i muzâriyi kastetmiştir. Bu sebeple Fiil-i muzâriye i'rab vermiştir. Bugün bildiğimiz “Cevâzım ve Nevâsıb'tan hâlî olan fiil-i muzâri âmili manevî ile merfû'tur.” kâidesi Sîbeveyh'in gizemli terimlerinden çıkarılmıştır.

İkincisi, Noksan benzerlik, bununla Fiil'i mazi'yi kast etmiştir. Sîrâfî, Fiil-i Mâzi için olan benzerlik“fiil-i muzâriden az, emir fiilindeki benzerlikden daha çok oldu” demiştir. Çünkü emir fiillerinde muzara'ât vardır, zîra emir fiilleri, fiil-i muzâriten yapılıdır. Fiil-i maâzi, emir fiilleri gibi sonu sakin kılınmadı. Muzâri gibi de i'rab verilmedi. Fiil-i mâzi fetha

²¹⁵ Sîbeveyh, a.g.e., c. 1, s. 270.

²¹⁶ Sîbeveyh, a.g.e., c. 1, s. 278.

²¹⁷ el-Kavzî, a.g.e., s. 86.

²¹⁸ Abdullah b. Salih a.g.e., s. 16.

harekesi üzerine mebni kılınmıştır. Bu sebeple bütün fiil-i mâzilerin ahiri fetha üzerine mebnidir. Emir fiilleri, ister gaib ister hazır olsun isme benzemedikleri için sukûn üzere bakı oldukları açıklamasını yapmıştır.²¹⁹.

Sîbeveyh'in "مَجَارِي أَوَّلِ الْكَلِمِ" Kelimelerin sonlarında bulunanlar" diye isim verdiği, İ'rab alameti olarak Fetha, Kesre, Zamme ve vakf'i Mutemekkin (tenvinli) isimlerde ve İsme muşabeheti olan fiillerde kullanmıştır. Yukarda açıkladığımız, Fiil-i mâzi ve emir fiillerinde olduğu gibi. Buna İ'rab diyoruz.

Sîbeveyh, Hocası Halil b. Ahmed'in terimlerinden âzami derecede istifade ederek, Kendi zekâ ve kabiliyetinide kullanarak el-Kitab isimli eserini meydana getirmiştir. Sîbeveyh kitâbında nahiv terimlerini özenle tertip etmiştir. Kitâbını hocası Halil b. Ahmed'e âit terimler ile süsleyerek yazmıştır. Nitekim Yunus b. Habîb'e Sîbeveyh'in el-Kitâb'ı verildiğinde açıp bakmış kendi bilgilerini orada gördüğünde; Sîbeveyh için "Bu kişi Halil'den hikâye edilenleri tam doğruladı. Halil'in de benden hikâye ettiklerini doğruladı" demiştir. Bu sözleri ile Sîbeveyh'in el-Kitâb'ında kendi izlerinin de bulunduğunu, aynı zamanda Sîbeveyh'in sağlam bir rivayetçi olduğunu belirtmiştir²²⁰.

Sîbeveyh'in el-Kitâb'ına bakanlar orada Hocası Halil b. Ahmed'in görüşlerini de görürler²²¹. Halil b. Ahmed, Sîbeveyh'in ilham kaynağıdır. Böylece kitâbında hocasını ortak yapmaya çalışmıştır.

Birçok araştırmacının da nahiv terimlerinin istikrarının devam ettiğini, hiç bir zaman son bulmayacağı görüşünü savunmuştur. Ne Halil b. Ahmed'in, ne de Sîbeveyh'in terimlerinin sonsuz olmadığını, bunların terimlerinden sonra terim çıkmayacağı gibi bir iddianın olamayacağını dile getirmişlerdir²²². Sîbeveyh, hocası Halil b. Ahmed'ten rivayet ettiği terimleri hiç değiştirmeden kitabına alarak nakil etmiştir. İşte o terimler alfabetik sıraya göre aşağıya açıklanmıştır.

2.1. HALİL B. AHMED'E AİT NAHİV TERİMLERİ

Sîbeveyh'in hocasından naklettiği bazı nahiv terimleri şunlardır. Cezm, Harekeler, Haşv, Hifd, İmâle, İşmâm, Kesr, Nasb, Necr, Revm, Ref', Nasb, Sûkûn, Taz'if, Tenvin, Tevcih, Tefhîm, Tevkîf, Vakf.

²¹⁹ Sîbeveyh, a.g.e., c. 1, s. 3-4.

²²⁰ ez-Zübeydî, a.g.e., s. 52.

²²¹ Ali en-Necdî Nasif, Sîbeveyh İmamı'n-Nuhat, Alemlü'l-Kutub, Kahire, 1372/1953, s. 89.

²²² Nasif, a.g.e., s. 167.

2.1.1. Cezm - الْجَزْمُ

Halil b. Ahmed cezmi, meczûm fiillere tahsis etmiştir. “İdrib - إِضْرِبْ” deki sakin “Be” gibi. Cezmin tabilerini fiillerin ortasındaki sakin harfler olarak görür. Sîbeveyh hocası Halil b. Ahmed’e- مِنْ عَلٍ - nasıl okunacağını sorduğunda, Arapların cezimsiz tenvinli isim gibi okuduğunu söylemiştir²²³.

2.1.2. Harekeler - الْحَرَكَاتُ

Halil b. Ahmed’in Terimlerine başlamadan önce “Harekeler” teriminin önemine dikkat çekmek istiyoruz. Nahiv ilminin kurucusu kabul edilen Ebü’l-Esved ed-Düelî ilk önce vaz’ ettiği “Taaccüb” teriminin sarf ilmine ait oluşu, yine Sîbeveyh’in de ilk kullandığı “İsmi alet” teriminin sarfa âit olması, Arapçanın kelimelerini meydana getiren ilmin sarf ilmi olduğuna bir işârettir. Sarf ilmi kelimelerin yapısını ilgilendirir, Nahiv ilmi ise cümlenin yapısını ilgilendirir. Halil b. Ahmed’in ilk teriminin “Harekeler” oluşu, Nahiv ilminin önemine, cümlenin yapısını meydana getirmede ilimlerin babası konumunda olduğunu gösteren bir gerçektir. Zîra harekeler olmadan Arapça kelimeleri cümlenin içinde yerleştirmek ve cümlenin anlam bütünlüğünü korumak imkansızdır. Hicrî ilk iki asırda sarf-nahiv ayrımı olmadığı için sarf ilmi de nahvin içinde değerlendirilmiştir. Nahiv ilmi bir nev’i harekeler ilmi olduğundan Halil b. Ahmed’in ilk teriminin harekeler olması büyük önem taşımaktadır. *Merâhu’l-Ervah* isimli sarf ilmine âit eserde “Sarf ilimlerin anası, Nahiv ise ilimlerin babasıdır” sözüne yer verilmiştir²²⁴.

Nahiv âlimi Havârizmî, Harekelere i’rabın çeşitleri ve ona tabi’ olanlar diye isim vermiştir²²⁵. Sîbeveyh ise “Mecâri Evâhiri’l-Kelim - مَجَارِي أَوَاخِرِ الْكَلِمِ” diye isim vermiştir²²⁶. Burada hareke terimini zikretmişken, bir kez daha belirtmekte fayda gördüğümüz bir husus’a dikkat çekmek istiyoruz. Günümüzde yaygın olarak kullanılan dillerden sadece Arapçanın harfleri harekeyi kabul etmektedir. Bu Arapça için çok önemli bir özelliktir. Kur’an âyetleri ilk zamanlar harekeli olmadığı için kıraât hataları meydana gelmiştir, bugün bildiğimiz anlamda Kur’an âyetlerindeki mevcut harekeleri, Halil b. Ahmed vaz’ etmiştir. Ebü’l-Esved ed-Düelî’nin âyetlerde noktalar şeklinde yaptığı harekelemeyi, daha sonra bir takım sebeplerden dolayı özellikle harf karışıklığını ortadan kaldırmak için bugünkü haliyle; üstün,

²²³ el-Kavzî, **a.g.e.**, s. 91; Sibeveyh, **a.g.e.**, c. 2, s. 45.

²²⁴ Ahmed b. Ali b. Mes’ud, **Merahu’l-Ervah**, s. 3.

²²⁵ Ebü Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Yusuf el-Havarizmî, **Mefatihü’l-Ulum**, 1. Baskı, İdâretu Taba’ati Muniriye, Mısır, 1342/1922, s. 30.

²²⁶ Sîbeveyh, **a.g.e.**, c. 1, s. 2.

esre, ötre, iki üstün, iki esre, iki ötre, cezim ve şedde şeklinde harekeleme işini Halil b. Ahmed yapmıştır.

2.1.3. Haşv - الْحَشْوُ

Haşv terimi, ref'in tabi'lerindedir. Haşv kelimenin ortasında bulunan zammeli harf demektir. "رَجُلٌ" gibi raculu deki cim zammeli gelmiştir ve haşvidir.

2.1.4. Hafd - الْخَفْضُ

Halil b. Ahmed Hafd terimini bunların hepsinin başına getirmiştir. Hafd tenvinli (mü'cez) sonu harekeli olan kelimelere mahsus olmakla ref' ve nasbe karşılık olsun diye böyle yapmıştır. Misâl olarak زَيْدٌ "Zeyd" in dal'i gibi. Zamme fethaya benzediği için hafd'ın tabilerini kesre kılmıştır. Kesre ve cer terimini iltikâ'i sakineyn anında meczûm fiillerin sonuna celb edilen hareke için kullanmışlardır²²⁷. Halil b. Ahmed ceri vasl elifini karşılama anında meczûm fiillerin mü'cezinde bulunmasını uygun görmüştür. Bu iki sakinden kurtulmak için yapılan bir harekettir. Bununla bugün bildiğimiz "Sakin harf harekeleneceği zaman kesre ile harekelenir" kaidenin temeli atılmıştır. - اضْرِبْ الرَّجُلَ - meczûm fiildir sakın olan "Be" harekeleneceği zaman kesre ile harekeleriz. Fetha veya zamme üzerine mebni olan fiiller izafetle geldiği zaman fiillerin harekesi değişmez "Nun" u vikaye getirilerek fiillerin mevcut harekesi korunur. - ضَرَبْتَنِي بِضَرْبَتِي - Misâllerinde olduğu gibi. Burada fiil-i mâzi fetha üzerine fiil-i muzâari de zamme üzerine mebnidir. Mütakellim "Ya"sına muzaf olunca "Nun" u vikaye getirilerek mebni harekesi değişmeden okunmuştur. Halil b. Ahmed fiillerde ve isimlerde iki sakın cem olduğunda meczûm harfin nasıl harekeleneceğini şöyle açıklamıştır. "Fiillerde sakın kesre ile harekelenir. İsimlerde kesre harekelenmez"²²⁸. Tevbe sûresinde - إِذَا - ²²⁹ - قِيلَ لَكُمْ أَنْفِرُوا - Size Allah yolunda savaşa kuşanın denildiği zaman" âyetinde zamir isim olduğundan sâkin mim kesre değil zamme ile harekelenmiştir. Burada لَكُمْ zamirindeki "Mim" in sâkin harekesini harekelemek istediğimizde kesre değil makablindeki zammeye uyarak zamme harekeleriz. Kur'an-ı Kerim'de zamme olarak harekelenmiştir.

2.1.5. İmâle - الْإِمَالَةُ

İmâle'yi harekesiz "Ye" harfinden önce gelen harflerin üzerine tatbik etmiştir. مُوسَى " موسى " gibi. Halil b. Ahmed imâleye (icnah) kanat diye isim vermiştir²³⁰. Halil b. Ahmed "ى" ile gelen elifin kanadının imâlede daha hafif olduğunu düşünmüştür. Ayrıca meyl etmeyen

²²⁷ el-Havarizmî, a.g.e., s. 30.

²²⁸ Sîbeveyh, a.g.e., c. 2, s. 386.

²²⁹ Tevbe Sûresi, 9/38.

²³⁰ el-Havarizmî, a.g.e., s. 30.

Elif (imale yapılmayan) اَمَّا اَلْاَ gibi olanların elifi ile isimlerde kullanılan (imâle olunan) eliflerin arasını ayırmıştır²³¹. “حُبْلَى عَطَشَى” gibi bu iki kelimenin sonundaki ى görünümlü harf elif-i maklubedir bununla imâle yapmak daha kolaydır. Bunlar erkek ve kadınlara isim olarak verildiğinde imâle yapmak câiz olur. Kadın isimlerinde çekilerek söylenir. Burada imâle yapmak, elifi “Ya” tarafına yöneltmektir. Kendinden önceki harfe doğru değil kendinden sonraki harfe doğru çekmektir diye tarif etmiştir. İmâlenin yeri çok kere (mütemekkin) tenvinli isimler ve fiil’lerdir diye açıklamıştır²³².

2.1.6. İşmâm - اَلْإِشْمَامُ

İşmâm, vakf halinde ahirki harfin teskininden sonra dudakları mazmûm üzerine çekmektir. İşmâm ayrıca ref’in tabi’lerinden kabul edilmiştir. Nakıs fiil’lerin içinde bulunur. “Kîle - قِيلَ” nin Kafi gibi aslı “قَوْلٌ”dir. Burada zamme işmâm edildiğinde ref’e tabi’ olunur.²³³ İşmâmda yapılan hareketler, kulak için değil gözler için kullanılır.

2.1.7. Kesr - اَلْكَسْرُ

Sîbeveyh, hocası Halil b. Ahmed’in kesreyi isimde kullandığını bildirmiştir. Kesre kabul eden isimler bir şeye âlem olmadıkları taktirde kesre halinin değişmeyeceğini açıklamıştır. Fiillerin son harfinin kesre kabul etmediğini bu itibarla ضَرَبْتِي يَضْرِبُنِي dendiğini; Burada ضَرَبَ fiili mutekellim yasına muzaf olacağı zaman, fiilin son harfi “be”den sonra nunu vikâye getirildiğini, fiillerin ancak iltikâi sâkineynden dolayı kesre kabul edebileceğini kabul etmiştir²³⁴. Misâl olarak اِضْرِبِ الرَّجُلَ de olduğu gibi. Emri hazır sigası ile gelen “İdrib” son harfi meczûmken önündeki sakin eliften ve iltikâi sakinynden dolayı ‘Be’ kesre ile harekelenmiştir. Halil b. Ahmed, isimlerdeki kesre ile fiillerdeki iltikâi sakineynden dolayı gelen kesre arasını tefrik etmiştir.

2.1.8. Nasb - اَلنَّصْبُ

Nasb her zaman Ref’in mukabili olarak kullanılmıştır. Tenvinli (mü’cez) ahiri harekeli olan kelimelerde bulunur, hareke kelimenin son harfinin üzerinde bulunur. - زَيْدًا - gibi. Burada ref’, nasb, cer tabirlerinin isimlerde kullanıldığı, fetha zamme kesre tabirlerinin ise fiillerde kullanıldığı görülmektedir.

²³¹ Sîbeveyh, a.g.e., c. 2, s. 41-267.

²³² el-Kavzî, a.g.e., s. 99.

²³³ el-Kavzî, a.g.e., s. 89,100.

²³⁴ Sîbeveyh, a.g.e., c. 2, s. 386.

Halil b. Ahmed'in bu açıklamalarını incelediğimizde Sîbeveyh'in ref', zamme, nasb ve fetha terimlerini hocasından aldığını görürüz. Ayrıca Sîbeveyh, kelimenin ahirindeki harekeleri i'rab ve bina cihetinden değerlendirdiğinde, ref'in, zamme karşılığı, nasb'in fetha karşılığı olarak kullanıldığı görülmektedir²³⁵. Sîbeveyh, harekeleri isimde de fiilde de olsa aynı adla anmıştır. Böyle yapmakla i'rab harekelerini anlamayı kolaylaştırmıştır. Sîbeveyh'in رأَيْتُ زَيْدًا misalinde Zeyd'enin nasb harekesini meydana getiren bir âmilin olduğu düşüncesine yöneldiği görülmektedir. جَاءَنِي زَيْدٌ misâlinde Zeyd'in ref' i'rabını alması âmil öyle gerektirdiği içindir. Amillerin etkisi ile meydana gelen değişikliklere ref' nasb ve cer ismini verirken, zamme ve fetha'yı başkası için ayrılmayan harf üzerine bina olan mebni için kullandığı görülmektedir. ضَرَبَ fiilinin son harfi fetha üzerine mebnidir. Yine يَضْرِبُ fiil-i muzârinin son harfi âmili manevi ile ref' üzere mebnidir. Sîbeveyh Zamme, Fetha, Kesreyi daha çok fiillerde kullanmıştır. Ref', Nasb ve Ceri de isimlerde kullandığı görülmüştür.

2.1.9. Necr - النَّجْرُ

Necir isimlerde bulunur, fiillerde bulunmaz. Aslen tenvin kabul ettiği halde tenvinli olmayan kelimelerde bulunur. هذا الجبل - deki "lam" gibi burada جبل cebel kelimesi lam'i ta'rifsiz gelmiş olsaydı tenvin kabul ederdi ancak burada lam'i ta'rifle gelmiş isimdir.

2.1.10. Revm - الرَّوْمُ

Halil b. Ahmed ses terimlerinden, Revm'i harekeyi gizli bir sesle işaret etmek taleb etmek olarak tarif etmiştir. Revm terimi nahiv ilmine dâir bir terim değildir. Ses terimlerindedir. Tecvid ilmine âid terim olarak kullanılmaktadır.

2.1.11. Ref' - Nasb - الرَّفْعُ وَ النَّصْبُ

Sîbeveyh, Ref' ve Nasb için Halil b. Ahmed'e “ أَنْفُسُهُمَا mi, yoksa أَنْفُسُهُمَا mi, “س”yi ref' mı nasb mı okuyacağız - أَوْ أَنْفُسُهُمَا - ” diye sordum. O da cevaben; “İki kişi zatları üzerine ref' okunur. Her ikisini kasd ediyorum düşüncesi ile nasb okunur” dedi²³⁶. Ref'i, tenvinli veya tenvinsiz (mü'cez) ahirinde hareke bulunan kelimelerde bulunur. زَيْدٌ، يَفْعَلُ - gibi زَيْدٌ tenvinli mü'cez kelimedir ve ref'tir. يَفْعَلُ tenvinsiz mü'cez kelimedir fiil-i muzâride ref' alameti olarak zamme ile gelmiştir. Burada tenvin kabul eden kelimelerdeki i'rab'ın, ref' veya zamme olarak gelmesi i'raba mahsus olma cihetinden

²³⁵ el-Kavzî, a.g.e., s. 90.

²³⁶ Sîbeveyh, a.g.e., c. 1, s. 247.

değildir²³⁷. Sîbeveyh'in de yaptığı gibi, zamme ref" alameti olarak tenvinli olmayan (mü'cez) ahirinde hareke bulunan fiil-i muzâride bulunur. يَفْعُلُ gibi.

2.1.12. Sukûn – السُّكُونُ

Sîbeveyh bu terimi Halil b. Ahmed'ten fiilin katlarını konuşurken işittiğini, onun da şu misali anlattığını söylemiştir²³⁸; “رَدَدَ يَرُدُّ - Redede Yerdüdü” hem fiil-i mâzide hem de fiil-i muzâride bir cinsten iki harf bir araya gelmiştir. Araplar idgam etmeden okuyorlardı. Çünkü onlar bir araya gelen bir cinsten iki harfin sakın olmasını câiz görmüyorlardı. Halil b. Ahmed'e kadar 'redede yerdüdü idgamsız kullanılan bu fiiller Halil b. Ahmed'in geliştirdiği kâide ile bugün bildiğimiz bir cinsten harekeli iki harf bir araya geldiği zaman, birinci harfin harekesi ma kabline verilerek sakın kılınır. Sonra birinci sakın harf, aynı cinsten olan ikinci harekeli harfe idgam edilir. Şayet sakın kılınan birinci harfin harekesi ma kabline verilmeseydi, sakın olan harf harekeleneceği zaman kesre ile harekelenir kuralı gereği, sakın olan ma kabli kesre harekelenmiş olacaktı. Bu takdirde Araplar indinde müşkilat olurdu. - يَرُدُّ يَرُدُّ - “Yerüddü” yerine “Yeriddü” söylemek araplar indinde zorluk vardır. “Ra”nın kesresinden zammeye geçiş lisanda zorluk meydana getirir. Çünkü Araplar dillerinde bir harfi iki defa tekrarlamazlar²³⁹. İşte bu sebepten dolayı Halil b. Ahmed'e kadar idgam kullanılmıyordu. Sîbeveyh sukûn ile ilgili hocası Halil b. Ahmed'e “لَدَى إِلَى عَلَى - Leda, İla, âla”yı sordu. Bu harfler sakın olduğu halde bunlara dahil olan “Nun” u görmüyoruz (nunu vikayeyi kastediyor). Cevaben dediki: 'لَدَى - Ledâ'daki “Elif ” - عَلَى - daki “ى” den önce meftûh harf olduğundan Arapların kelâmında izafetle gelen bu harfler sukûn ile kullanılmamıştır. Zîra Arapların kelâmında İzafet “ى”sı için hareke olmaz. - عَلَى، لَدَى - şeklinde okunur demiştir. Yine "Kat, an, ledun'u sordum. - قَطُّ، عَنْ، لَدُنْ - Bunlar isimden uzak olduğu halde, mütemekkin (tenvinli) isimlerde bulunmayan sukûn bunlara lazımdır dedi. Halil b. Ahmed sukûna “Nun”dan başka isim vermemiştir. لَدُنْ، عَنْ، قَطُّ ya gelen hareke sukûndur tenvin değildir. Bunlarda tenvin kullanılmaz, sakın nun ile kullanılır demiştir. Halil b. Ahmed'e göre, sukûn, fiil üzerine dahil olur. Fiil içinde mebni alameti olur demiştir. “خُذْ و - حُذْ و - Hüz ve Zin” gibi. Bunlar أَخَذَ و زَيَّنَ fiili maziden emir sigasi ile gelen fiillerdir, bunlardaki sukûn, mebnilik alametidir²⁴⁰.

Halil b. Ahmed ve Sîbeveyh'in ortaya koydukları nahiv terimleri ile Ebü'l-Esved ed-Düelî ve talebelerinin ortaya koyduğu nahiv terimlerini yakınlaştırıp karşılaştırdığımızda her

²³⁷ Sîbeveyh, a.g.e., c. 1, s. 2-3.

²³⁸ Sîbeveyh, a.g.e., c. 2, s. 161.

²³⁹ Sîbeveyh, a.g.e., c. 2, s. 161.

²⁴⁰ Sîbeveyh, a.g.e., c. 1, s. 387.; el-Kavzî, a.g.e., s. 93

iki tabaka nahiv âlimlerinde değişik vasıfları görüyoruz. Ebü'l-Esved ed-Düelî ve talebeleri kelimelerin lügat manaları üzerine durmaya daha çok önem vermişlerdir. Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin bazı talebeleri özellikle Yahyâ b. Ya'mer tarafından nahvin bazı istilahî terimlerini ortaya koymuşlardır. O dönem ortaya koydukları bazı nahiv terimlerinin adlarını belirtmemişlerdir. Ebü'l-Esved ed-Düelî de ağız hareketleri ile bunların vasıflarını anlatmıştır. Halil b. Ahmed'in yaptığı, kelimelerin başında, ortasında ve sonunda koyduğu hareketler ile Ebü'l-Esved ed-Düelî ve talebelerinin yaptığı noktalama şeklindeki hareketleri karşılaştırdığımızda aynı olmadıklarını görürüz. Halil b. Ahmed kelimelerdeki tüm harflere hareke koymuştur. Ayrıca hareketlerin bazısının bina için (mebni) olduğunu bazısının i'rab için (mu'reb) olduğunu açıklamıştır. Kelimenin son harfinin hareketinin âmilin tesiri ile meydana geldiğini söylemiştir. Bu gibi isimlendirmeler Ebü'l-Esved ed-Düelî ve talebelerinin zamanında yapılmamıştır. Amil düşüncesinin zihinlerden açığa çıkıp belirgin hale gelmesi Halil b. Ahmed zamanında olmuştur. Ebü'l-Esved ed-Düelî i'rab üzerine vasıf olarak durmuştur. Sadece kelimenin son harfi üzerine nokta koydurarak harekeleme yapmıştır. Kur'an âyetlerinin kelimelerin her harfinin üzerine, üstün, esre, ötre, iki üstün iki esre iki ötre, cizm ve şedde şeklinde harekelemeyi Halil b. Ahmed yapmıştır. Nahiv terimlerinin ilk ortaya çıkışı zamanında öncelikli olarak okuyuş hatalarını düzeltmek için gerekli acil tedbirler alınmıştır. Kur'an âyetlerinin harekelenmesinde asıl gelişme Halil b. Ahmed zamanında olmuştur. Halil b. Ahmed sadece kelimelerin son harflerinin hareketi ile ilgilenmemiştir. O harflerin tamamını harekelemek suretiyle âyetlerin yanlış okunmasının önüne geçmiştir. Çünkü okuma hataları (Lahn) sadece kelimenin sonunda olmuyordu. Kelimelerin başında ve ortasında da oluyordu. Kelimenin herhangi bir harfinin hareketinin değişmesi veya herhangi bir harfin yerine başka bir harf gelmesi veya mahreci yakın olan harfle değiştirmek sureti ile de okuma hataları oluyordu²⁴¹. Kelimenin başındaki harfte meydana geldiğine misâl, Bakara sûresindeki “ وَلَا تُنْكِرُوا الْمُشْرِكِينَ حَتَّىٰ يُؤْمِنُوا ”²⁴² âyetinin başındaki kelimenin baş harfini, Araplardan biri cemaat ile namaz kılariken imamdan fetha ile “ وَلَا تُنْكِرُوا ” diye okuduğunu işitiyor ve namaz sorası imama “Bu kıraât İslam öncesi kabihiti. İslam sonrası nasıl böyle okunur” diye sordu. Cevaben de “Bu bir lahndır. Doğru, kıraât zamme ile okumaktır” deyince, Arap: “Allah bu imamı çirkinleştirdi. Bundan sonra ona uymayın. O Allah'ın haram kıldığını helal kılıyor” demiştir²⁴³.

²⁴¹Ebû Osman Ömer b. Bahr el-Cahiz, **el-Beyan ve't-Tebyin**, I-IV, Thk. Abdu's-Selam Muhammed Harun, 2. Baskı, Daru'l-Meârif, Mısır, 1395/1975, c.2, s. 213.; Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineverî İbn Kuteybe, **Uyunu'l-Ahbar**, 1. Baskı, Daru'l-Kutubu'l-Misriyye, Kahire, 1346/1925, c. 2, s. 159.

²⁴² Bakara sûresi, 2/221

²⁴³ el-Cahiz, **a.g.e.**, c. 2, s. 219.; İbn Kuteybe, **a.g.e.**, c. 2, s. 160.

Kelimenin ortasında meydana gelen lahne misâl. Sabık isimli kör birinin Haşr sûresinin son âyetlerinde “الْخَالِقُ الْبَارِئُ الْمُصَوِّرُ”²⁴⁴ âyetindeki - الْمُصَوِّرُ - kelimesindeki (و) “Vav”ı - الْمُصَوِّرُ - diye fetha okuyor. Allah’ın tasvir edici vasfını tasvir olunmuş manasına getirerek lahn yaptığından, İbn Ceyyân; Ona “Ey Sabık! O harfe ne yaptın ki Allah’a şirk koşuyorsun” dedi²⁴⁵. İsm-i fâil sigasını ism-i mef’ûl sigasına dönüştürüp okuduğunda şirke götürecektir mana çıkarıyor. Burada lahn, kelimenin ortasında meydana gelmiştir.

Nahiv âlimleri Halil b. Ahmed ve Sîbeveyh indinde bazı terimleri farklı kullanmışlardır. Halil b. Ahmed’e göre zamme mebnilik alametidir. Sîbeveyh ise, zammeyi bazen i’rab alameti olan ref’ ile kullanmıştır²⁴⁶.

Sîbeveyh, Münâdâdan, izharı terk edilmiş gizli fiil ile nasb olan her bir muzaf isimdir diye bahsetmiştir. Ayrıca, Müfred olan Münâdânın hepsinin i’rabını ref’ kabul etmiştir.

Halil b. Ahmed de müfred munâdâyı ref’ okuyun demiştir. O “بَعْدُ، قَبْلُ” - Kablu, Ba’du” kelimelerini ref’ okuduğunuz gibi, İzafetsiz gelen müfred münâdâ da İzafetsiz gelen “Kablu, Ba’du” kelimeleri gibi zamme üzerine mebni kabul etmiştir. Her ikisinde i’râbını aynı kabul etmiştir. Bugün bildiğimiz “قَبْلُ بَعْدُ” kelimeleri izafetsiz geldikleri zaman, zamme üzerine mebnidir” kâidesi, Halil b. Ahmed’in bu sözünden ortaya çıkmıştır. Kablu ve Ba’du kelimelerinde zamme üzerine mebni olup tenvin terk edildiği gibi müfred münâdâdan da tenvin terk edilmiştir²⁴⁷. “يَا زَيْدُ يَا عَمْرُو - Ya Zeydu Ya Amru” gibi. Kesin olarak ortaya çıkmıştır ki, müfred münâdânın harekesinin ref’ olduğu terimi, zamme teriminden daha çok şuyu’ bulmuştur²⁴⁸.

Kelimelerin sonunun harekeleri meselesi Halil b. Ahmed ve Sîbeveyh’in talebeleri zamanında da tartışılmaya devam etmiştir. Her ne kadar Basralı nahiv âlimleri ile Kûfeli nahiv âlimleri arasında husumet olsada bu husustaki ihtilafları nahiv terimlerinin gelişmesine büyük katkı sağlamıştır. Ebû Hayyân, Kisâî’den rivayet ederek onun bazı kitaplarında kelimenin sonunu ref’, nasb ve hafd olmak üzere üç harekeye ayırdığını söylemiştir. Ferrâ, cezm terimini Basralıların isim verdiği gibi sukûn olarak kabul etmiştir. Bakara sûresindeki şu âyet kendine arz edildiğinde “كَمْ لَبِثْتُمْ” “Lebiste” kelimesindeki “Te”nin harekesi Kur’an’da fetha olduğu halde duruş halinde sukûn üzere meczûmdur. Aynı âyetin devamı” فَلَمَّا تَبَيَّنَ لَهُ قَالَ

²⁴⁴ Haşr Sûresi, 59/24.

²⁴⁵ el-Cahiz, a.g.e., c.2, s.219

²⁴⁶ el-Kavzî, a.g.e., s. 94.; Sibeveyh, a.g.e., c. 1, s. 303.

²⁴⁷ Sîbeveyh, a.g.e., c.1, s. 303.

²⁴⁸ Halef el-Ahmer, a.g.e., s. 74.

عِلْمٌ بِعِلْمِ بَابِ اَنْ اَعْلَمُ اَنَّ اللّٰهَ عَلِيَّ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ diye emir sigası ile meczûm olarak geldiğini söylemiştir²⁴⁹.

Nahiv terimlerinin gelişimi Ebü'l-Esved ed-Düelî' den, Halil b. Ahmed ve Sîbeveyh'e kadar geçen süreçte birçok nahiv âliminin gayretleri ve tartışmaları ile ortaya çıkmıştır. Misâl olarak, İbn Cinnî mütekellim "Ye"sine muzâf olan kesre, i'rab kesresi değildir demiştir. "مَرَرْتُ بِغُلَامِي" misâlinde burada "Biğulamî" kelimesinde her ne kadar (be) harfi cerri ile gûlami'nin kesre olduğu gözükse de, aslında "mim"nin kesre harekesi "be" harfi cerden değil gûlam kelimesinin mütekellim "Ya"sına muzaf olmakla izafetten dolaydır. Harfi cer kullanılmadan gelen şu misallerde bu gerçeği açıkça görmek mümkündür. "هَذَا غُلَامِي رَأَيْتُ" - غُلَامِي Misâllerinin ikisinde de "Mim" mütekellim "ya"sına muzâf olduğu için kesre gelmiştir. Yukarıda zikrettiğimiz iki misâlde de ref' ve nasb konumlarında her ne kadar lafzen kesre ile gelse de i'rab kesresi değildir. İzafeten dolayı geldiği sabittir²⁵⁰. Sîbeveyh'ten sonra gelen nahiv âlimlerinden Cürcanî; Bina ve i'rab için, "İ'rab mütemekkin isimde ve fiil-i muzârite olur" demiştir. Mütemekkin ismin i'rabı ref', nasb ve cer dir. Fiilin i'rabı ise ref', nasb ve cezm dir. Mebni kelimelerde, ref' alameti zammedir, nasb alameti fethadır, cer alameti kesredir, cezm alameti ise vakftır demiştir.²⁵¹.

2.1.13. Taz'îf التَّضْعِيفُ

Taz'îf öyle bir harfle gelir ki ondan sonra ancak harekeli harf olur. Çünkü iki sakin bir araya gelmez. "Medde, Yemüddü - مَدَّ يَمْدُ" bunların asılları "Medede, Yemdüdü - مَدَدَ يَمْدُدُ" dur.

Halil b. Ahmed Taz'îf için alamet olarak "küçük şe - ش" harfini şedde olarak kullanmıştır²⁵². İdgam ise aynı cinsten sakin harfin kendinden sonra harekeli harfe bitişik olarak gelmesidir. Aralarını hiçbir şekilde fasl etmeden şiddetli ittisallerinden dolayı bir harf gibi olurlar. Halil b. Ahmed, İdgam terimini şöyle anlatmıştır. Muzaf ve idgamı Arapların hafif olana meyl etmesi diye yorumlar. Ayrıca Arapların konuşma anında dildeki sıkletten korktukları için idgamı kullandıklarını açıklamıştır²⁵³.

Sîbeveyh idgamı anlatırken herhangi bir tarif vermemiştir. Her ne kadar idgam için "بابُ الإِدْغَامِ" diye bir Bab ismi zikretse de, Taz'îf'in (şeddenin) tanımı ile yetinmiştir. Taz'îf'i

²⁴⁹ el-Kavzî, a.g.e., s. 95; el-Ferra, Meâni'l-Kur'an, c. 1, s. 173-174.

²⁵⁰ İbn Cinnî, a.g.e., c. 3, s. 57.

²⁵¹ es-Suyutî a.g.e., s. 158.; el-Kavzî, a.g.e., s. 96.

²⁵² Sîbeveyh, a.g.e., c. 2, s. 47; el-Kavzî, a.g.e., s. 99.

²⁵³ Sîbeveyh, a.g.e., c. 2, s. 158.

“Fiilin sonuna bir cinsten iki harf cem olandır” diye tarif etmiştir²⁵⁴. Sonra, İdgam’ın zahiri vasıflarını anlatmıştır. İdgam, birinci harfin aynı cinsten olan ikinci harfe hulûl ederek kalp olmasıdır diye açıklamıştır. Böylece hem taz’ıfı hem de idgamı bir mevzi’te değerlendirmiştir²⁵⁵.

2.1.14. Tenvin - التَّنْوِينُ

Tenvin terimi Halil b. Ahmed’ten önce meydana gelmiştir. Ancak bu isimle anılmıyordu. Ebü’l-Esved ed-Düelî tenvine gunne ismini vermiştir²⁵⁶. Tenvini anılırken âyetlerin son harfleri üzerine konan iki nokta olarak vasıflandırmıştır. Tenvin terimi Halil b. Ahmed ve Sîbeveyh zamanında olgunlaşarak yerleşmiştir. Sîbeveyh, haber ve istifham tenvinli olarak geldiğinde tenvine nasb diye isim vermiştir. Mecrûr olan muzâf-i ileyh isimleri tenvin mertebesine indirmiştir. Halil b. Ahmed mecrûru tenvinden bedel olarak geldiğini zannetmiştir²⁵⁷. Bazı nahiv âlimleri “Nun”ün tenvinden daha kuvvetli olduğunu bildiği halde tenvine “Nun” diye isim vermişlerdir. Araplar tenvin üzerine “Nun” diye icraatta bulunmadılar. Çünkü çok kere fasih kurrâlardan ihlas süresini, “ اَللّٰهُ اَحَدٌ اَللّٰهُ الصَّمَدُ ” şeklinde tenvinsiz olarak okudukları duyulmuştur. Şayet, Tenvin “Nun” olarak kabul edilseydi ihlas sûresini tenvinsiz şekilde okumazlardı. Bu görüşlerden sonra tenvin ve nun için Sîbeveyh sağlam delilleri ile tek bir terim üzerine delalet ettiğini açıklasa da tenvin terimi diğer birçok terim gibi tam istikrar bulmadığından isim vermede tereddüt hasıl olmuştur. Bu nedenle tenvin ve nun arasında müşterek sıfat diye isimlendirmişlerdir. Tereddüt iki terimden (nun/tenvin) birinin diğerinin yerine kullanılmasındandır. Ancak nun ile tenvin arasında çok şiddetli alaka olduğundan bu tereddüt kalkar sakın nun ile tenvin eş anlamlı gibi görülür²⁵⁸.

Nahiv âlimleri, Tenvin terimi için değişik ta’rifler yapmışlardır. Bazı nahiv âlimleri, Tenvin, ancak kelimenin ahirine lahık olan zâid sakın bir nundur. “ اَلتَّنْوِينُ اِلَّا نُونٌ سَاكِنَةٌ زَائِدَةٌ تَلْحَقُ ”. “ حَرَكَةٌ اٰخِرِ الْكَلِمَةِ ” diye ta’rif etmişlerdir. İbn Cinnî, İbn Sellâm’dan rivayetle; Sîbeveyh, İsa b. Ömer’in tevbe sûresindeki “ اَللّٰهُ اَحَدٌ ”²⁵⁹ âyetini “ اَللّٰهُ اَحَدٌ ” diye medsiz tenvinle okuduğunu söylemiştir. Hangi şey üzerine böyle tenvinle okudun dediğimizde bilmiyorum diye cevap vermiştir. Tekrar başka kimse böyle okudumu diye sorduğumuzda yine hayır

²⁵⁴ Sîbeveyh, **a.g.e.**, c. 2, s. 404.

²⁵⁵ el-Kavzî, **a.g.e.**, s. 101.

²⁵⁶ Sîbeveyh, **a.g.e.**, c. 1, s. 275.

²⁵⁷ Sîbeveyh, **a.g.e.**, c. 1, s. 298.

²⁵⁸ el-Kavzî, **a.g.e.**, s. 97.; Sibeveyh, **a.g.e.**, c. 1, s. 48.

²⁵⁹ Tevbe Sûresi, 9/109.

cevabını vermiştir. Sîbeveyh'in bu üslubu, Ferrâ'ya tenvine nun ismi vermesi için kapı açmıştır²⁶⁰.

Sîbeveyh, tenvin terimini istikrar bulmuş olarak kabul etse dahi, Ferrâ tenvine “Nun” ismini vererek başka bir istikrar oluşturmayı tercih etmiştir. Çünkü Kûfeli Ferrâ, Sîbeveyh'e muhaliftir²⁶¹. Sonradan gelen nahiv âlimleri, tenvin terimini bazen Sîbeveyh'e bazen de sakın nun ismi verilerek kûfelilere nisbet etmişlerdir. “Hafd (الخفض)” teriminde olduğu gibi bazen Ferrâ'ya bazen de Kûfelilere nisbet edilmiştir. Aslında hafd terimi Halil b. Ahmed'in icad ettiği terimdir²⁶². Zamanla, Hafd terimi zihinlerde, Basralıların cer terimine karşılık Kûfelilerin terimi olarak yerleşmiştir²⁶³. Bununla beraber mebni ve mu'reb terimi Basralılarındır. Sîbeveyh bunlara “Mecâri Evahiri'l-Kelim” diye isim vermiştir. Sîbeveyh bunları, Ref', Nasb, Cer, Cezm, Zamme, Fetha, Kesre, Sukûn (tenvin) diye sekiz adet olarak saymıştır. Kûfeliler sukûnü ve harekelerden bazılarını bina ve i'rab ismi olarak kabul etmişlerdir²⁶⁴.

Tenvin terimi Ebü'l-Esved ed-Düelî ve talebeleri tarafından biliniyordu. Onlar tenvine gunne vasfını vermişlerdir. Halil b. Ahmed tenvin terimini ilk ortaya çıkaran kişi değildir. Ancak Halil b. Ahmed, tenvinle gunne arasındaki farkı tespit etmede ve Tenvinle nunü sakini açıklamada çok büyük üstünlüğü vardır. Halil b. Ahmed, Tenvinle gunne arasındaki farkı “Tenvin isimler üzerine alamettir” dedikten sonra, şu isimler tenvinlidir şunlar tenvinsizdir diye açıklamıştır²⁶⁵.

Halil b. Ahmed ses terimlerini de vaz' etmiştir. Ses, harfin harekesine bitişik olarak geldiğinden, ses terimlerini; İmâle, Revm, İşmâm Taz'if ve vakf olarak açıklamıştır.

2.1.15. Tevcih - التَّوْجِيه

Tevcih, Ref'in tabilerindedir. Tevcih demek kelimenin evveline gelen harf demektir. Öncelik verildiğinden bu ismi almıştır. Misal olarak “عمر” in başındaki ayin harfine tevcih harfi denir²⁶⁶.

²⁶⁰ el-Kavzî, **a.g.e.**, s. 98; el-Ferra, **Meâni'l-Kur'an**, c. 1, s. 432.

²⁶¹ Ebu't-Tayyib el-Lugavî, **a.g.e.**, s. 139-141.

²⁶² el-Havarizmî, **a.g.e.**, s. 130; Ebu't-Tayyib el-Lugavî, **a.g.e.**, s. 104.

²⁶³ Ebu't-Tayyib el-Lugavî, **a.g.e.**, s. 160-161.; es-Suyutî, **a.g.e.**, c. 2, s. 182.

²⁶⁴ Muvafiku'd Din Ya'îş b. Ali İbni Ya'îş, **Şerhu'l-Mufasssal**, Alemu'l-Kutub, Mektebetu'l-Mutenebbi, Beyrut, T.y., s. 72.; Sîbeveyh, **a.g.e.**, c. 1, s. 2-39.

²⁶⁵ Sîbeveyh, **a.g.e.**, c. 1, s. 295-310; c. 2, s. 58.

²⁶⁶ el-Kavzî, **a.g.e.**, s. 89.

2.1.16. Tefhîm - التَّفْهِيمُ

Tefhim, lügatta yüceltmek manasınadır. Terim olarak kullanıldığında haşiv gibi kelimenin ortasında vaki' olan hemzeli harekelerdir. Haşivden farkı kelimenin ortasında harekeli elif (hemze) bulunan yerde olur. "سأل" "Seele" gibi burada kelimenin ortasındaki harekeli hemze tefhîm edilerek okunur²⁶⁷.

2.1.17. Tevkîf - التَّوَكِّيفُ

Tevkîf edavatın meczûm olanlarında bulunur. "Neam - نَعَم" in mimi gibi. Burada medih fiilinin son harfi meczûm fiillerde olduğu gibi sukûn olarak üzerine durulmuştur. Bunu tevkîf terimi ile ifade etmişlerdir. Sîbeveyh'in rivayetlerini incelediğimizde; "Hafd - خَفَض" ve "Cezm - حَزَم" terimleri için cezm, cer, vakf ve sukûn terimlerinden her birini kullanarak isnad ettiğini görürüz²⁶⁸.

2.1.18. Vakf - الْوَقْفُ

Sîbeveyh, Halil b. Ahmed'in önceleri, vakfı "واغلامية" diye sadece nüdbede câiz olduğunu biliyordu, sonradan bunun nüdbenin dışında da câiz olduğunu açıklamıştır. Vakf terimi vaslın zıddı olarak gelmiştir. Ahfeş'e göre de böyledir. Müberred nüdbede mütekellim "Ya"sının "واغلامي" diye sakin olarak isbat edilmesini câiz görmüştür. Gulamiyede "Ye"nin üzerine "واغلامياه" diye fetha harekesi gelmesi elifin dahil olması ile olmuştur. "Ya"nın fetha ile harekelenmesi, fetha hafif olduğu içindir. İltikâi sakineynden dolayı "Ya"nın hazfının câiz olduğu gibi²⁶⁹.

2.2. HALİL B. AHMED'E GÖRE KELÂMIN KISIMLARI

- اقسام الكلام عند الخليل

Halil b. Ahmed'e göre, Kelâmın kısımları, İsim, Fiil, Harf diye üçe taksim edilmiştir. Bu taksimat uzun zamandan beri nahiv âlimleri arasında tartışma konusu olmuştur.

Bazıları, bu taksimat Yunan felsefesinden alınmıştır. Bazıları da Süryani dili yolu ile elde edilmiştir. Bazıları ise isim, fiil, harf kelimeleri Arapçadır, ne başka dillerden alınmış ne de tercüme edilmiştir diyorlar²⁷⁰.

²⁶⁷ el-Kavzî, a.g.e., s. 89.

²⁶⁸ Sîbeveyh, a.g.e., c. 1, s. 224.

²⁶⁹ el-Müberred, a.g.e., c. 4, s. 27.

²⁷⁰ Mustafa Sadık er-Rafî, a.g.e., c. 1, s. 251; el-Kavzî, a.g.e., s. 102.

Kelamın kısımları taksimatı ister başka felsefi dillerden ister Arapların icad ettiği bir taksimat olsun, araştırmalar göstermiştir ki bu taksimat tartışmadan uzak hakiki arapçaya âit sahih terimlerdir. Bazılarına göre, bu taksimatı Hz. Ali yapmıştır. Ebü'l-Esved ed-Düelî'ye “Kelâmın tamamı üçtür. İsim, Fiil, Harf” yazılı bir kağıt verdiği rivayet edilmiştir.

2.2.1. İSİM - الْأِسْمُ

Sîbeveyh ve hocası Halil b. Ahmed “Bir vezni ‘Masderen - مصدرًا’ diye getirirsen onu nasb edersin. Eğer onu isim kılarsan onunla vasıflandırırın” dediler. Halil b. Ahmed masdarı “halk - خلق” kelimesine benzetmiştir. Bazen, halk mastarı mahlûk manasına gelir²⁷¹. Bu açıklamaları ile burada bütün kelimelerin çıkış yerinin masdar olduğu tespitini yapmıştır. Bugün bildiğimiz sarf ilminin, alfabesi olan *Emsile*'deki kalıplar; mâzi, muzâri', ism-i fâil, ism-i mef'ûl, emir, nehiy masdardan çıktığı bilgisini ortaya çıkarmıştır.

Sîbeveyh, hocasından naklettiği, “Nidada kullanılan her müfred ismi ebedi olarak merfû' kabul eder. Ayrıca mübtedadın isim diye bahsettiğini, ismi de tenvinli ve tensinsiz diye ikiye ayırdığını açıklamıştır²⁷². Sîbeveyh hocası Halil b. Ahmed'e “مَنْ عَلِيٌّ” deki lamı sorduğunda cevaben “مَنْ عَلِيٌّ” diye tenvinli okumuşdur. Mütemekkin (tenvinli) isim mertebesine indirmiştir. Mütemekkin (tenvinli) gelen isimleri, gayri mütemekkin (tensinsiz) isimler seviyesine indirmeyi çirkin görmüşlerdir²⁷³. Sibeveyh, hocasının isimle ilgili kapsamlı çalışma yaptığını görünce, kendisi isim için bir tarif vaz' etmedi hocasının açıklamaları ile iktifa etmiştir. Sibeveyh, isimden bahsederken hocasından farklı olarak muşahhas misal olarak “رجل، فرس” diyerek İsmi bu şekilde açıklamıştır. Sibeveyh, isim olarak üç harfli “رجل” ve “فرس” gibi kelimeleri misal olarak vermesi, üç harfli isimlerin hafif olması ve nekre cinsinden olan ismi kullanmak daha kolay olduğundandır.

Halil b. Ahmed ismi bu şekilde ifade ettikten sonra, ismin ahvalinden olan; Marife, Nekre, munsarif ve Gayri munsarifi de ortaya çıkarmıştır²⁷⁴. Cem'i و “Vav” ve ن “Nun” ile cem' olan، -ت- “Te” ve -ا- “Elif” ile cemi' olan diye ikiye ayırmıştır. Ayrıca Cem'i müfred sigasının müzekker ve müennes olması hasebiyle cem'i müzekker salim ve cem'i müennes salim diye ikiye ayırmıştır. Bunların gayri olan cem'lere de cem'i teksir demiştir. Halil b. Ahmed, ismin müennes ve müzekkerliğinden bahsettiği zaman ta'i te'nisi (ة) müennes

²⁷¹ Sîbeveyh, a.g.e., c. 1, s. 275.

²⁷² el-Kavzî, a.g.e., s. 102.

²⁷³ Sîbeveyh, a.g.e., c.2, s. 45.

²⁷⁴ Sîbeveyh, a.g.e., c.1, s.302.

alameti olarak getirmiştir. Ayrıca ta'î te'nîs'e, tenîs "He"si diye isim vererek böylece cem'i müennes ile cem'i müzekker arasını tefrik etmiştir²⁷⁵.

Halil b. Ahmed ismi bir takım kısımlara ayırmıştır. Onlardan bazıları şunlardır.

1- el-Alem'ul-Has - العلم الخاص : Halil b. Ahmed'e göre, Has isim, müsemma başka bir manaya gelmediği zaman, gayrine değil kendine has isim olur. Zeyd ve Ömer gibi. Sîbeveyh has âleme, zata mahsus alâmet-i lâzime diye isim vermiştir²⁷⁶.

2- el-Mübhem - المبهم : Mübhem, âlem için ayırıcı olandır. Sîrafî uzaklaştırma ve yakınlaştırmayı icap eden şey diye tarif etmiştir. Sîbeveyh ise, mübhemi esmâ'i işâretlerde temsil edici kılmıştır. Cürcanî ise Esmâ-i İşâret ve esmâ'i mevsullere şâmil kılmıştır. Sîbeveyh, mübhemi ayrıca gâib zamirleri için kullanmıştır. هو ve kardeşleri ister müzekker ister müennes olsun gâib gâibede kullanılan zamirler mübhemdir demiştir²⁷⁷.

3- Sıfat - صفة : Halil b. Ahmed ismin üçüncü kısmında sıfatı "Hilye - حلية" diye tabir etmiştir²⁷⁸. (Hz. Muhammed için kullanılan Hilye-i Şerif deyimi) Halil b. Ahmed'in ismi mevsulden bahsetmesi, ismin hallerini genişçe kapsayan yeni bir buluş olmuştur. İsmi mevsullerin bazıları akıllı varlıklar için, bazıları da akıllı olmayan varlıklar için kullanılmıştır. "مَنْ" ismi mevsulu akıllı varlıklar insan için kullanılır, "مَا" ismi mevsulu şey menzindedir. Akıllı olmayan varlıklar için kullanılır.

Halil b. Ahmed, ismin muzhar ve muzmer olmasını ismin hallerinden saymış ve muzhar olan ismin muzmer ile yer değişebileceğini açıklamıştır. Ayrıca muzmerin muttasıl ve munfasil olarak gelebileceğini bildirmiştir. Zamirin ister zikredilsin ister mahzuf olarak gelsin, zamir veya muzmer diye ifade edilmesini aynı görmüştür. Halil b. Ahmed, zamiri marifenin nevilerinden kılmıştır. Mübteda ile haberin arasını fasl eden zamire fasl zamiri diye isim vermiştir. Sîbeveyh, hocasının; "Mübteda ile haber'in arasını fasl eden zamir, zamiri fasldır" görüşüne tabi' olmakla beraber, zamiri fasldan önce ve sonra gelen şeyin marife veya marifeye benzeyen bir şey olmasını da şart kılmıştır²⁷⁹.

HALİL B. AHMED'E GÖRE İSMİN HALLERİ - أَحْوَالُ الْأَسْمِ عِنْدَ الْخَلِيلِ :

a. İbtida – Mübteda / إِبْتِدَا - مُبْتَدَا : Halil b. Ahmed ibtida-mübteda terimini sadece lafzın zahiri için kullanmamıştır. O "Mübtedanın mevzi'ni dâima ref' olarak görmüştür. Bu görüşü

²⁷⁵ el-Kavzî, a.g.e., s. 103.; Sibeveyh, a.g.e., c.2, s.136-137.

²⁷⁶ Sibeveyh, a.g.e., c. 2, s. 136-137.

²⁷⁷ Sibeveyh, a.g.e., c. 1, s. 56; el-Kavzî, a.g.e., s. 104.

²⁷⁸ Sibeveyh, a.g.e., c. 1, s. 223.

²⁷⁹ el-Kavzî, a.g.e., s. 104.

ile bugün bildiğimiz, “Mübteda/Haberin i’rabı, âmili manevi ile ref’tur” gerçeğini ifade etmiştir. Sîbeveyh, mübtedayı ismin hallerinin birincisi olarak kabul etmiştir²⁸⁰.

Halil b. Ahmed, müfred münadânın ref’ olduğunu talil ettiğinde, munadâyı ibtida ile veya fiil ile ref’ olanın mertebesine indirmiştir. Ancak munadâyı ref’ eden âmil ile mübteda/haberi ref’ eden âmil arasında fark vardır. Mübteda/haberi ref’ eden âmil, âmili manevidir değişmez. Munadâyı ref’ eden âmilin gizli bir fiil olduğu kabul edilmiştir.²⁸¹. Nida durumu ortadan kalktığı zaman münadâ konumunda olan isim asli i’rabına döner.

Sîbeveyh, mübteda için şu tarifi yapmıştır. Mübteda: Her bir isimdir ki, kelâm onun üzerine bina olunmak için onunla başlanılır. - «الْمُبْتَدَأُ كُلُّ اسْمٍ أُبْتَدِيَ بِهِ لِإِنِّي عَلَيْهِ الْكَلَامُ». Mübtedanın lügat manası başlamaktır. Sîbeveyh, “Mübteda ve onun üzerine bina kılınan haber için ref’ tır” der. Sîbeveyh, mübteda haber yerine, müsnedün ileyh ve müsned isminide kullanmıştır. Onun görüşüne göre; Mübteda (مُسْنَدٌ إِلَيْهِ) Haber (مُسْنَدٌ)tır. “Zeyd kâtiptir - زَيْدٌ كَاتِبٌ - cümlesinde Zeyd mübteda kâtibün haberdir. Zeyd müsnedün ileyhtir yazıcılık kendisine isnad edilmiştir. Kâtibün müsnettir yazıcılık vasfı ile vasıflanmıştır. Bugün müsnedün ileyh ve müsned tabirleri nahiv ilminin terimlerinden çıkarılarak, Belâgat ilminde, terim olarak kullanılmaktadır.

b. el-Haber - الْخَبْرُ : Halil b. Ahmed, Haber terimini mübteda teriminin yanına getirerek vaz’ etmiştir. Haber’i isim olarak ifade etmiş ve mübteda üzere mebnî diye isim vermiştir. Halil b. Ahmed’in mübtedaya isim ta’bir etmesi, Kelâmın evveline gelmesi gerektiğine işaret içindir. Kelâm kendisi ile bina kılınmaya başlanan isme mübteda denir. İsmi, Haberin yerine koysak haber manasını ifade etmez. قائم زَيْدٌ yerine قائم زَيْدٌ demek gibi²⁸². Sîbeveyh haberin mübteda üzerine tekaddümünü çirkin görmüştür, asıl olan mübtedanın takaddüm etmesidir. Bazı nahiv âlimleri haberin tekaddümünü câiz görmüşlerdir.

c. el-Fâil - الْفَاعِلُ : Sîbeveyh كم babında Fâil terimini hocası Halil b. Ahmed’ten nakletmiştir²⁸³. Bu terim çok olgun ve taze bir terimdir. Her ikisinin indinde istikrar bulmuştur. Sîbeveyh kitabında; “Fiil için mutlaka bir fâil lazımdır - مِنْ فَاعِلٍ - ” der. Yine Sîbeveyh; “Fâil merfu’tur yine bunun gibi Nâib fâil de merfu’tur - الْفَاعِلُ مَرْفُوعٌ وَكَذَلِكَ - ” der. Yani fiile mutlaka bir fâil lazımdır. Fâil merfû’ olmakla Nâibi fâil de merfû’tur²⁸⁴. Böylece Nâib fâil terimini ortaya çıkarmıştır. Zihnimizi şöyle bir geriye götürdüğümüzde,

²⁸⁰ Sîbeveyh, a.g.e., c.1, s.64.

²⁸¹ el-Kavzî, a.g.e., s. 105.

²⁸² Sîbeveyh, a.g.e., c. 1, s. 197; el-Kavzî, a.g.e., s. 106.

²⁸³ Sîbeveyh, a.g.e., c.1, s.291,

²⁸⁴ el-Kavzî, a.g.e., s. 106.

nahiv çalışmalarının ilk yapıldığı, Ebü'l-Esved ed-Düelî ve talebelerinin zamanında bu ta'birler kullanılmıyordu. Ebü'l-Esved ed-Düelî manaya göre ref', nasb okutturuyordu. Ref' ve nasb işaretlerine de vasıf diye isim veriyordu. Bu terimler yüz sene gibi bir zaman içinde olgunlaşma safhasından sonra, Halil b. Ahmed ve Sîbeveyh zamanında istikrar bularak yazılı hale getirilmiştir.

Halil b. Ahmed'e göre mübtedada asıl olan başa geçmek olduğu gibi, fâilde de asıl olanda mef'ûl den önce gelmektedir. Fiil, fâil ile konuşulur. Fâil ister müzekker, ister müennes, ister müfred, ister tesniye, ister cemi' olsun fark etmez. Halil b. Ahmed "Fâilin başına harfi cer gelse dahi i'rabı mahallen yine ref'tır" der. " مَا آتَانِي مِنْ أَحَدٍ إِلَّا زَيْدٌ " misâlinde " مِنْ أَحَدٍ " fâil konumundadır. Lafzen " مِنْ " harfi cer ile mecrûrdur. Mahallen fâil olmakla merfu'tur. Fiil isimden mustağni değildir. Her fiil anlam ifade edebilmesi için mutlaka bir isme ihtiyacı vardır. Aksi halde kelâm meydana gelmez. Fâil isimdir, zahiren gelmediği zaman mahallen veya takdire gelir.

Sîbeveyh, Halil b. Ahmed'in ismin ve isme bitişenlerin ahvalinden nahve dâir hususları zikrettiği terimlerden başka, ismin hallerine dâir bir takım başka terimleri daha kitâbında zikretmiştir²⁸⁵. Bu terimler şunlardır. Mef'ûlu bih, Zarf (Sîbeveyh buna zarf-i müstakar der) eğer mekân için olursa "Mevzi' - الْمَوْضِعُ" Ta'biri kullanılır. Zaman için olursa "el-Hîn - الْحِينُ" Ta'biri kullanılır. Sîbeveyh'in Hal dediğine Halil b. Ahmed Mef'ûl'ü fih demiştir. İstisnâ, Müstesnâ, Nidâ, Münâda, İstiğâse terimlerini de kullanmıştır. Nüdbe elifine "Nüdbe" diye isim vermiştir. Sîbeveyh, "Terhîm تَرْخِيم" Terimini de zikretmiştir. Ayrıca "الْوَكِيدُ" terimi için Sîbeveyh: "إنَّ" Harfi tevkîd içindir demiştir. Bedel, Mübeddel'ü minh ve Temyîz terimlerini zikretmiştir²⁸⁶. Halil b. Ahmed, Temyîz'e Tefsir diye de isim vermiştir. Temyîz, Tebyîn ve Tefsir'i aynı ma'nada kullanmıştır. Bunlara "Temyîz'ül-Adet, Tebyîn'ül-Adet" diye de isim vermiştir²⁸⁷.

Sîbeveyh, hocasının yanında atf terimini zikrettiğinde, Halil b. Ahmed hemen "Vav وَاو" demiştir. Atf için iştirak ismini de kullanmıştır. Yine ma'tûf ve ma'tûf'u aleyh terimlerinden bahsetmiştir. Atf harfini; İki isimden birini diğerine bağlayan şey diye ta'rif etmiştir²⁸⁸. Yine atf harfi olan "Vav" ile kasem için kullanılan "Vav" arasındaki farkı Leyl sûresinin başındaki âyetleri okuyarak açıklamıştır. " وَاللَّيْلِ إِذَا يَغْشَىٰ وَالنَّهَارِ إِذَا تَجَلَّىٰ وَمَا خَلَقَ الذَّكَرَ "

²⁸⁵ Sîbeveyh, a.g.e., c.1, s. 291.

²⁸⁶ Sîbeveyh, a.g.e., c.1, s. 255,297,310.

²⁸⁷ Sîbeveyh, a.g.e., c. 1, s. 302.

²⁸⁸ el-Kavzî, a.g.e., s. 108.

Dirhem, Dinar - دينار، درهم، فلس” kelimeleri üzerine vaz’ ettiğini, bunları, “Füleysün, Düreyhimün, Düneynirün - دُنَيْبِيرٌ، دُرَيْهَمٌ، دُنَيْبِيرٌ” diye tasğir siğası ile kullandığını açıklamıştır²⁹⁶.

2.2.2. FİİL - الْفِعْلُ

Halil b. Ahmed’e göre kelâmın kısımlarının ikincisi fiildir. Halil b. Ahmed, Fiil lafzını, Fiil kalıbı ile ifade etmiştir. Fiil için başka bir ta’bir kullanmamıştır. Fiil’in, âmil veya ma’mûl olduğundan, mutasarrıf veya gayri mutasarrıf fiil olarak geldiğinden bahsetmiştir²⁹⁷.

Sîbeveyh sözü “inne - إِنَّ” ve kardeşlerinin üzerine getirip konuştuğunda, hocası Halil b. Ahmed’in “كَانَ” Kane nakıs fiili gibi bu harflerin iki amel işlediğini (Ref’-Nasb) zannetmiştir. “كَانَ أَخَاكَ زَيْدًا” misâlinde kânenin hem ref’ hem de nasb ameli işlediği gibi. Çünkü “Kane” Fiil menzilindedir. Eğer bununla كَانَنَّ عَبْدَ اللَّهِ أَخَاكَ yi murat ediyorsa, "كَانَنَّ أَخُوكَ عَبْدَ اللَّهِ" demek câiz olmaz. Çünkü “keenne - كَانَنَّ” diğer nakıs fiillerin tasarruf olunduğu gibi sigaya çekilmez. Bu nedenle inne ve kardeşlerinin ismini nasb ettiğini, Haberinin önceden haber mevkiinde olmak cihetiyle raf’ olduğunu kabul eder إِنَّ زَيْدًا قَائِمٌ Misâlinde, Zeyd “İnne” nin ismi olarak nasbtır. Kâimun önceden haber olmakla raf’ olmuştur²⁹⁸.

Sîbeveyh, Fiili üçe ayırmıştır. 1-Geçmiş işler için olan 2- Meydanda olmayan işler için olan 3- Şu an meydana gelen işler için olan diye açıklamıştır²⁹⁹. Sîrafî ise fiilin bu taksimini, Mâzî, Müstakbel ve Konuşma anı (şu anki zaman) diye isim vererek üçe ayırmıştır³⁰⁰.

Fiil ile ilgili bu terimlerin gelişimini incelediğimizde Basra ve Kûfeli nahiv âlimleri arasında fiilin taksimi mevzuunda ihtilaf olduğunu görürüz. Basralı nahiv âlimleri, Sîbeveyh’in görüşünü savunuyorken, Kûfeli nahiv âlimleri ise fiili; Mâzî, Müstakbel ve Dâim şeklinde taksim etmişlerdir. Müstakbeli evveline dört zâid harften biri bulunan diye ta’rif etmişlerdir. “Elif, Te, Ye, Nun - اَلْتَيْنِ -” Bu zâid harfleri muzari’ bir fiilde şöyle göstermişlerdir. “أَعْلَمُ، نَعْلَمُ، تَعْلَمُ، يَعْلَمُ” gibi. Kûfeliler; Dâimi fiile ism-i fâil diyede ünvan vermişlerdir.

İbn Mu’tî, fiili akıl itibariyle vaz’i cihetinden taksim olduğu gibi üç zamana ayırmıştır. Mâzî, Mustakbel ve Hal. 1-Mazî فَعَلَ 2- Müstakbel يَفْعَلُ 3-Hal ve Müstakbel arasında mübhem olan. Üçüncüsü, Hal ve müstakbel için olan fiili, Evvelinde dört zâid harften biri bulunan diye ta’rif etmiştir³⁰¹.

²⁹⁶ Ebü’t-Tayyib el-Lugavî a.g.e., s.101.;el-Kavzî, a.g.e., s. 109.

²⁹⁷ Sîbeveyh, a.g.e., c.1, s.189.

²⁹⁸ el-Kavzî, a.g.e., s. 110.

²⁹⁹ Sîbeveyh, a.g.e., c.1. s. 2.

³⁰⁰ el-Kavzî, a.g.e., s. 111.

³⁰¹ er-Rummanî, a.g.e., c. 1, s. 14.

Sâid el-Müeddeb: Fiilin taksimatında birinci sırada yer alan mâziyi üçe ayırmıştır.

1- Nassen - نَصًّا : Fiil-i mâzi olan, lafzı ve manası mâzi sigasına uygun olandır. Misal olarak - نَصَرْتُ زَيْدًا - “Zeyd’e yardım ettim” derken lafz ve mana fiil-i mâzinin kalıbına uygun olarak gelmiştir.

2-Mümessilen - مُمْتَلًا : Fiil-i mâzi olandır. Bunun sigası fiil-i mâzidir. Manası müstakbel zaman için gelmiştir. Misâl olarak Nahl sûresinde ³⁰²“آتَىٰ أَمْرُ اللَّهِ فَلَا تَسْتَعْجِلُوهُ” “Allah’ın emri (kıyamet) geldi onu acele istemeyin” âyetinde“آتَىٰ” fiil-i mâzidir. “يَأْتِي” fiil-i muzâri manasına gelmiştir. Allahın emri (Kıyamet günü) gelir manasıdır. Yine fatır sûresinde “وَاللَّهُ الَّذِي أَرْسَلَ الرِّيحَ فَتُثِيرُ سَحَابًا فَسُقْنَاہُ إِلَىٰ بَلَدٍ مَّيِّتٍ (أَسُوقُوہ)“³⁰³ “Allah, rüzgârları gönderip bulutu harekete getirendir. Biz O bulutu (kurumuş) ölü bir beldeye göndeririz” âyetteki Fiil-i mâzi sigası ile gelen “سُقْنَاہُ” “سُقْنَاہُ” Sevk ederiz. Muzâri manasına gelmiştir. Ayette geçen ف fiilinin başındaki ف harfi kelimenin aslından değildir atf harfi olarak gelmiştir. Fiil-i mâzi ve fiil-i muzâri nefsi mütekellim vahde sigası ile getirilmiştir.

3-Râhinen - رَاهِنًا : Fiil-i mâzi olan bir hal üzere kâim olandır. Misâl olarak Ahzâb sûresinde ³⁰⁴“وَكَانَ اللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرًا” “Allah her şeye kâdirdir” âyetinde “Kane” fiilinde, Allah bugün de kâdirdir, yarın da kâdirdir manası vardır. Bazen Fiil-i mâzi ceza babında müstakbel manasında da olur. Furkan sûresinde ³⁰⁵“تَبَارَكَ الَّذِي إِنْ شَاءَ جَعَلَ لَكَ خَيْرًا مِنْ ذَلِكَ” “O (Allah) öyle yücedir ki dilerse sana, bu dediklerinden daha hayırlısını; altından ırmaklar akan cennetler verir” âyetinde geçen “جَعَلَ” Fiil-i mâzi “يَجْعَلُ” fiil-i muzâri’ manasıdır.

Sâid el-Müeddeb; Müstakbel Fiilleri de iki kısma ayırmıştır.

1-Nas - النَّص : Lafzı ve manası müstakbel fiil için uygun olandır. “Zeyd yarın Amr’ı döver - يَضْرِبُ زَيْدٌ غَدًا عَمْرًا”. Burada hem lafız ve hem de mana olarak müstakbel fiil için uygunluk vardır.

2-Mümessil - الممئل : Lafzı mustakbel için olup manası zamanı mâzi için olandır. “سِرْتُ أَمْسٍ” Burada “Sirtu Emsi Hatta Edhuleha” Muzarı’ sigası ile gelmiş “حَتَّىٰ دَخَلْتُمُهَا” diye mazî manasına kullanılmıştır³⁰⁶.

Doğru olan ise fiil-i muzâri hal ile istikbal arasında müşterektir. Bazen üzerine ibtida lamı geldiği zaman yalnız hal için kullanılır. Şu ayette olduğu gibi; “إِنِّي لَيَحْرُقُنِي أَنْ تَذْهَبُوا”

³⁰² Nahl Sûresi, 16/1

³⁰³ Fatır Sûresi, 35/9.

³⁰⁴ Ahzab Sûresi, 33/27.

³⁰⁵ Furkan Sûresi, 25/10.

³⁰⁶ el-Kavzî, a.g.e., s. 112.

307. "Yusuf(a.s.) ın Babaları,"Onu götürmeniz beni cidden üzer." Buradaki - يَحْزُنُ - Yahzünü fiil'i muzari' hal manasınadır. Şu an hüzünleniyorum demektir.

Fiil-i muzâri üzerine "Sin ve Sevfe - سوف، سين، سون" dâhil olduğu zaman istikbal manası için kullanılır. "Yakında isterim, yakında gelirim - سَوْفَ يَأْتِي، سَتَطْلُبُ". Gelecek zaman manası vardır. Fiil-i muzâri' "Lem, Lemma - لَمَّا، لَمَّ" ile gelirse zamanı mazîye çevirir. "Geçmişte yardım etmedi, geçmişte elbette yazmadı (şu ana kadar da yazmadı) - لَمَّا يَنْصُرُ لَمَّا يَكْتُبُ - Lemma da istimrar manası vardır. Lemma ile gelen fiil hem geçmiş zamanda hem de şu anki zamana kadar geçen süre içinde meydana gelen olumsuz işlerden haber verir³⁰⁸.

Sîbeveyh'e göre muzaraât terimi lügavî bir terimdir. İstilahî bir terim değildir. Burada muzaraât ile müşabehet kastedilmiştir. Sîbeveyh'e göre mütemekkin (tenvinli) fiil mebnidir. Tenvinli fiilden murat fiile benzeyen isimler ism-i fâil ve ism-i mef'ûl gibi müşabehetle olan fiillerdir. - زيدٌ عمرٌ - gibi mütemekkin (tenvinli) isim mu'rebtir. - ناصِرٌ - مَنصُورٌ - كَاتِبٌ - مَكْتُوبٌ - gibi isimler âmilin gerektirdiği şekilde i'rablanır. İ'rab gayri mütemekkin (tenvinsiz) olan fiilde de bulunur. Asıl itibariyle isimler mebniliğe layık görülmezler. Ancak gayri mütemekkin (tenvinsiz) olduklarında o takdirde fiile benzerler ve mebni olurlar³⁰⁹.

Kelime mu'reb iki çeşittir; 1-Mütemekkin isim, 2- İsm-i fâile benzeyen fiil. Ebû Hayyân; "Muzaraât lügatta müşabehet demektir" der. "فَلَانٌ يُضَارِعُ الْأَسَدَ - Falan kişi arslana benziyor" denir. Nahiv âlimleri, Fiili bazen müstakbele bazen de hâl'e mahsus kılmışlardır. Bazıları da dâimi fiil diye isim vermişlerdir³¹⁰. İbn Sikkât, müstakbel terimini muzari'den bedel olarak kullanmıştır. Ona göre "mazide aynel fiili meksur olan her fiilin müstakbeli, aynel fiilin fethası ile gelir. "إِنَّ كُلَّ فِعْلٍ مَكْسُورٍ الْعَيْنِ فَإِنَّ مُسْتَقْبَلَهُ يَأْتِي بِفَتْحِ الْعَيْنِ". Aynel fiili meksûr olan her fiilin müstakbeli aynel fiilin fethası ile gelir" diyor. "عَلِمَ يَعْلَمُ" gibi. Ancak aynel fiili mazide meksûr olduğu halde illetli fiillerin hem mazisi hem de müstakbeli aynel fiilin kesresi ile gelir; وَمَقَّ يَمِقُّ وَفَقَّ يَفِقُّ وَرَثَ يَرِثُ misallerinde olduğu gibi³¹¹.

Zeccâc, Fiili iki kısma ayırmıştır. Mazî ve Müstakbel fiiller. Zeccâc Hal fiili için "O mütekellimin hitabı anında olacağı için henüz meydana gelmemiştir. Olması beklenmekte olan bir eylemdir" der³¹². Fiili Muzari iki zamandan birine isnad edilerek kullanılır. Misâl olarak; "يَضْرِبُ غَدًا سَيَضْرِبُ سَوْفَ يَضْرِبُ" dediğimizde Muzari' Hale delalet eder.

³⁰⁷ Yusuf Suresi, 12/13.

³⁰⁸ el-Kavzî, a.g.e., s. 113.

³⁰⁹ Sîbeveyh, a.g.e., c. 2, s. 44-45.

³¹⁰ el-Ferrâ, Meâni'l-Kur'an, c. 1, s. 39, 54, 60, 75.

³¹¹ el-Kavzî, a.g.e., s. 114.

³¹² İbnu'l-Enbarî, a.g.e., s. 86-87.

Yarın döverim, yakında döverim” dediğimizde İstikbal manasına delalet eder. Zeccâc, Fiilin iki zamana (mazi, muzari’) delalet ettiğini bu şekilde açıklamıştır³¹³. Fiil-i Mazî ve Muzari’ diye ikiye ayırdıklarından, Fiilin kısımlarından üçüncüsü olan emîr fiiline işaret etmiştir. Basralılara göre emir fiili mebnidir. Kûfelilere göre ise Emir fiili “Lam” ile meczûmdur ve mu’rebtir³¹⁴. Lam istikrar için hazf edilmiştir derler. لَنْفَعُمْ لِنَفْعَدُ gibi. Bunların asılları - لَنْفَعُمْ لِنَفْعَدُ tur. Bunlardan “Lam” Tahfif için hazf edilmiştir. Merfu’ muzari’ Meczûm muzari’ye benzemesin diye muzara’ât harfi olan “Te/ت”evveline getirilmiştir.

İbnü’n-Nehhâs ve Cürçânî’nin Fiili dört kısma ayırması tatbik edilen bir durum değildir. Onlar dört kısım ile Mazi, Muzari, Emir ve Nehi’yi kastetmişlerdir³¹⁵. Nehiy aslında Fiilin kısımlarından değildir. Eda etme manasında fiil-i muzârî’ye dahil edilmiştir. Emir cezm amel eder ve Fiil-i Muzariye dayanır. Bugün sarf ilminde bildiğimiz “Emr-i hazır sigası, Fiil-i muzarinin müfred müzekker muhatabından yapılır” kâidesi bunu doğruluyor. Yapsın, yapmasın, gelsin, gitsin, gelmesin, gitmesin gibi müsbet veya menfi olan emir ve nehiy sigaları sadece ta’limattan ibarettir. Bu ta’limatların gereği meydana gelirse, istikbalde olacağından fiil-i muzarinin istikbal kısmına girer. Müberred’te nefiy ile olan nehiyi fiil-i muzarinin meczûmundan kabul etmiştir. “Lem, Lemma - لَمْ لَمَّا ” ile fiil-i muzari meczûm olduğu gibi nefiy için gelen nehiy de “Lam” ile meczûmdur" der.- لا يَنْفَعُ زَيْدٌ - Misâlinde olduğu gibi³¹⁶.

2.2.3. H A R F - اَلْحَرْفُ

Halil b. Ahmed’e göre kelâmın kısımlarından üçüncüsü harftir. Halil b. Ahmed Harf teriminden kelime diye bahseder. Hangi kelime olursa olsun, velev ki hece harflerinden biri olsun yine kelime diye söyler. Harf lügatta kenar manasındır. Halil b. Ahmed Harfin istilâhî manasını bugün bildiğimiz fennî manada ifade etmiştir. Halil b. Ahmed ayrıca Harfin manalarından ve vazifelerinden bahsetmiştir. Sîbeveyh, Arapların darbimesel olarak söyledikleri“Para parayı kazandı. “رَبِحْتُ الدَّرْهَمَ دِرْهَمًا ” sözünü böyle söylemeyi doğru görmemiştir. Belki - في الدَّرْهَمِ أَوْ لِلدَّرْهَمِ - diye - لام في - harflerinden biri ile kullanılmasını câiz görmüşlerdir³¹⁷. Ancak böyle kullanıldığında düzgün mana ifade eder. İşte bu değişik manayı meydana getiren harftir. Harf tek başına bir mana ifade etmeyip isim ve fiilin değişik mana ifade etmesine yardımcı olmaktadır.

³¹³ el-Kavzî, a.g.e., s. 114.

³¹⁴ İbni Ya’iş, a.g.e., c. 7, s. 61.

³¹⁵ Ebû Ca’fer Ahmet b. Muhammed en-Nahhâs, et-Tüffahetu fi’n-Nahv, Thk. Gorgis ivad, Bağdat, 1385/1965, s.16.

³¹⁶ el-Müberred, a.g.e., c. 4, s. 84; el-Kavzî, a.g.e., s. 115.

³¹⁷ Sîbeveyh, a.g.e., c.1, s.197.

Bu çalışmamızın başında belirttiğimiz gibi Harf; İsim ve Fiil olmayan bir şeyden haber verir. Bazen fiile bazen de isime yardımcı olurdu. Kendisi tek başına bir mana ifade etmez. “عَبْدُ اللَّهِ إِذْنُ يَأْتِيكَ” misalinde izen harfî şart manasını meydana getirmiştir. Bu takdirde Abdullah size gelir manası ile fiile yardımcı olmuştur.

Halil b. Ahmed ve diğer nahiv âlimleri harflerin amelinden konuşarak şu kısımlara ayırmışlar.

حُرُوفُ الْجَرِّ - CER HARFLERİ

Halil b. Ahmed cer harflerini misâller vererek açıklamıştır. Ayrıca câr ve mecrûr arasındaki alakayı da açıklamıştır. Câr ile mecrûrün arasının fasl edilmesini çirkin görmüştür³¹⁸. Cer harflerine, hurûfu cer ve hurûfu izafet diye isim vermiştir.

Halil b. Ahmed, Cer harflerinden olan “Vav, Be, Te - و، ب، ت” harflerini kaseem harfi olarak bildirmiştir. “Vallahi, Billahi, Tallahi - وَاللَّهِ، بِاللَّهِ، تَاللَّهِ” derken bu harflerin her biri dahil olduğu isimleri izafetle cer etmiştir. Bu nedenle izafet harfleri de denmiştir. “Merertü bihi” “مررتُ بِهِ” misâlinde olduğu gibi. Yemin ifadelerinde kullandığımız harflerde kendileri ile yemin ettiğimiz şeye izafet (bağlama) vardır³¹⁹.

Sîbeveyh bu harfler için izafet terimini daha çok kullanmıştır. Misâl olarak hurûfu cerlerden olan “lam” için izafet lamı diye bahsetmiştir. İzafet lamının manası temlik etmek bir şeye hak ettiğini vermektir. Misâl olarak: “كَوْلَاكَ لَكَ” demek senin mülkündür manasındır³²⁰.

Harfi cerlerden olan “lam” için, müteahhirin nahiv âlimleri arasında araştırmalar devam etmiştir. Bazılarına göre otuz çeşit manaya geldiğini³²¹, İbni Hişam’ın yirmi iki mana ile iktifa ettiği görülmüştür³²². Sîbeveyh harfi cerlerden olan “Be” (ب) için tevkid manasına izafet “Be”si diye bahsetmiştir. “مَا زَيْدٌ بِمَنْطَلِقٍ وَأَنْتَ بِدَاهِبٍ” misâlinde olduğu gibi. Burada yürümek ve gitmek eylemlerini kesinleştirmek için harfi cerlerden olan “Be” kullanılmıştır. Zeyd de sen de kesin gidici olmadınız (ikiniz de gidemezsiniz) demektir³²³.

Sîbeveyh yine “min - من” harfinden izâfet harfi diye bahsetmiştir. “مَا أَتَانِي مِنْ رَجُلٍ وَمَا” “رَأَيْتُ مِنْ أَحَدٍ” misâlinde olduğu gibi. Halil b. Ahmed, izâfet terimini nasb ve cerde mütekellim harfi “ye” için kullanmıştır. Sîbeveyh hocası Halil b. Ahmed’e “Ledunnî, minnî, kutnî, annî -

³¹⁸ Sîbeveyh, a.g.e., c.2, s.146.

³¹⁹ Sîbeveyh, a.g.e., c. 2, s. 143.

³²⁰ Sîbeveyh, a.g.e., c. 2, s. 304.

³²¹ el-Muradi, a.g.e., s. 143.

³²² İbn Hişam, *Mugni'l-Lebib an-Kutubi'l-E'rib*, c. 1, s. 208.

³²³ Sîbeveyh, a.g.e., c. 2, s. 307.

”الذَّيِّ، مِنِّي، فُطْنِي، عَنِّي“ kelimelerinin durumu nedir diye sordu. Cevaben Halil b. Ahmed: “Dünyada hiçbir harf yok ki ona mütekellim ye’si muzaf olsun da o harfin harekesi meksûr olmasın - إِنَّهُ لَيْسَ فِي الدُّنْيَا حَرْفٌ تَلْحَقُهُ يَاءُ الْإِضَافَةِ إِلَّا كَانَ مُتَحَرِّكًا مَكْسُورًا -” diye cevap verdi. Bu sözü ile minni’deki min’in nun’u nun harekelenmesini kastetmedi. Çünkü bunlara harekeli izâfet “ عِي”sinin gelmesi mümkün değildir³²⁴.

Kûfeli nahiv âlimleri, harfi cerlere sıfat terimini kullanmışlardır. Ferrâ, Kisâî’inin “sıfatın (cer harflerinin) sılalarda zamir olarak gelmesi” görüşünü câiz görmemiştir. Eğer sıfat’ın (cer harflerinin) zamir olarak gelmesini câiz görürsen “أَنْتَ الَّذِي تَكَلَّمْتَ” misalinde de elbette câiz görürsün der. Bu misâlde الَّذِي تَكَلَّمْتَ فِيهِ manası kastediliyor³²⁵. Yine besmele nin (بِسْمِ اللّٰهِ) i’rabında olduğu gibi. Ferrâ, “İsim Allah lafzından başka bir kelimeye muzaf olduğu zaman ondan elif hazf edilmez” der. “Elif”i ب nin gayri ile beraber gelen hiçbir yerde sıfattan (harfi cerlerden) hazf etmeyin” demektedir. Sadece “Bismillah - بِسْمِ اللّٰهِ”te “Be” harfi cerin dahil olduğu isim lafze-i Celal’e muzaf olduğundan elif hazf edilmiştir. Basralıların, harfi cerlere hurufu izafet diye isim vermeleri; Fiillerde, manayı ma kabline. İsimlerde ma ba’dine bitişirmesinden ileri geldiği içindir. Hurufu cer diye isim verilmesi, dâhil oldukları isimlerin ma ba’dlerini cer ettikleri içindir³²⁶.

Kûfeliler, harfi cerlere sıfat diye isim vermişlerdir. Çünkü bu harfi cerler nekreler için ma kablilerine sıfat vakı’ olurlar³²⁷.

Halil b. Ahmed, atf harflerine ortaklık harfleri - حُرُوفُ اشْرَاكٍ - diye de isim vermişlerdir³²⁸. Matuf ve matufun aleyh (مَعْطُوفٌ، مَعْطُوفٌ عَلَيْهِ) diye iki isimden bahsetmiştir. Atf harfi bunlardan birini diğerine bağlamak için gelir. Atfı bir şeyi bir şeye zam eden bitişiren diye açıklamıştır. Yine ceza harflerinden her birine cezalandırma sebebi diye ifade etmiştir. Sîbeveyh, Halil b. Ahmed’e "كيف" den "كيف تصنع اصنع" diye sorar. Hocası da cevaben; “Böyle söylemek çirkindir. Çünkü - كَيْفٌ - ceza harflerinden değildir. Bunun manası “علي أي حال تكُن اكن” fiilleri “Eyyi” ile meczûmdur. كَيْفٌ nin hakikatı kendisi ile haber verilmek için kullanıldığından harf özelliği yok olmuştur³²⁹. Çok kere şart için gelmekle beraber, istifham için gelmesi daha gâliptir. Ayrıca كَيْفٌ nin nahiv âlimleri arasında zarfiyet

³²⁴ Sîbeveyh, a.g.e., c. 1, s. 386-387.; c. 2, s. 307.

³²⁵ el-Ferra, Meâni’l-Kur’an, c.1, s.32.

³²⁶ el-Kavzî, a.g.e., s. 118.

³²⁷ İbn Ya’iş, a.g.e., c. 4, s. 74.

³²⁸ Sîbeveyh, a.g.e., c. 1, s. 247.

³²⁹ Cemalüddin el-Ensârî, a.g.e., c. 1, s. 205.

üzerine delalet etmesi ihtilaf mevzû'udur³³⁰. Sîbeveyh, "اضربْ أَيُّهُمْ أَفْضَلُ" cümlesini sorduğuda hocası "Kıyasın gereği " اضربْ الذى افضل " diye nasb okumaktır" diye cevap vermiştir. Çünkü "أَيُّ" istifham ve ceza edatı olarak kullanılmadığında "الَّذِي" menzilindedir. Yine "مَنْ" ceza ve istifham edatı olarak kullanılmadığında "الَّذِي" menzilindedir demiştir³³¹.

Halil b. Ahmed, istifham harflerinden konuştuğunda bunların isim ve fiillere olan alakalarını da açıklamıştır. Bazı istifham harflerinin kullanıldığı yerleri de açıklamıştır. "أَيُّ" cezm edici harf olmakla beraber ince bir yakınlıkla istifham harfi olarak da kullanılabilceğini açıklamıştır. Halil b. Ahmed, "İstifham harfleri fiiller için bina kılınmıştır" demekle kullanım alanını belirginleştirmiştir. Asıl olan fiillerde kullanılmakla beraber isimlerde de kullanılmaya başlanmıştır.³³² İstifham, fiil ile kullanıldığı zaman mutlaka fiilden sonra isim getirilir. Misal olarak "هَلْ قَامَ زَيْدٌ" derken istifham harfi fiil ile kullanılmıştır, hemen akabinde isim getirilmiştir. "هَلْ زَيْدٌ قَامَ" demek câiz olmaz. İstifhamın fiillerin gayri isimlerde kullanılması daha çok şiirlerde görülmüştür³³³. "هل، كيف، من - من" gibi istifham harflerinin yanına, isim -fiil cem olduğu zaman, fiilin istifham harfini takip etmesi evladır. Zîra Fiilde kullanılan istifham harfinin âmîl ile ma'mûl arası ayrılmaz.

Harf terimi hem Sibeveyh'in hem de Halil b. Ahmed'in yanında istikrar bulmuş belirgin açık terimlerdenidir. Harf teriminden bahsederken "Hurufu lin"den de bahsetmiştir. Sîbeveyh, hurufu line hurufu med diye de isim vermiştir. Bunlar harflerin seslerini med etmek için kullanılır. Bunlar da üçtür; "Vav, Ye, Elif - الف، ي، واو". Çünkü O harfleri büyük ses hareketleri küçük ses olarak kabul etmiştir. Halil b. Ahmed ziyade harfleri de ortaya çıkarmıştır. Sîbeveyh "Bana onları sordular" anlamına gelen - سَأَلْتُمُونِيهَا - cümlesindeki on harf olduğunu söylemiştir. Bu hususta meşhur bir kıssa vardır. Hoca talebesine "Fiillerde ve isimlerde zâid olan harfler nelerdir" diye sormuş. Talebe cevap veremeyince Hoca talebeye "Elyevme tensahu - أَلْيَوْمَ تَنْسَاهُ" "Bugün sen onları unuttun" diyerek sorunun cevabını verdiği anlatılır.³³⁴

Halil b. Ahmed'in terimlerine dikkatle baktığımızda, terimlerin birçoğunun lügavî manalarından istilahi manalarına nakl edildiği görülmüştür. Terimleri kapalılıktan uzak, anlaşılmaya yakın ilmi bir üslupla ifade etmiştir. Bir takım yeni usul ve kâideler vaz' ederek terimlerini müstakil hale getirmiştir.

³³⁰ Ebü'l-Berekât Abdurrahman b. Muhammed Ebi Sâîd İbnu'l-Enbari, **el-İnsaf fi Mesaili'l-Hilaf Beyne'n-Nahviyyîn el-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn**, I-II, Dâru ihyai't-Türasi'l-Arabî, Beyrut,1433/2012, s. 497, mesele 91.

³³¹ Sîbeveyh, **a.g.e.**, c. 1, s. 397.

³³² Sîbeveyh, **a.g.e.**, c. 1, s. 51.

³³³ Sîbeveyh, **a.g.e.**, c.1, s.52-64.

³³⁴ el-Kavzî, **a.g.e.**, s. 119; el-Cumahî, **a.g.e.**, c. 1, s. 95; er-Rafîî, **a.g.e.**, c. 2, s. 131.

Halil b. Ahmed'in terimlerinden ayrılmadan önce dört hususu belirtmekte fayda görüyoruz.

a. Halil b. Ahmed'ten rivayet edilen nahiv terimlerinin hepsini saymak mümkün değildir. Çünkü onun terimleri kendi tarafından yazılmış olsa da yazdığı kitâbı günümüze intikal etmemiştir. Sîbeveyh ondan öğrenip zabt ettiklerini günümüze intikal ettirmiştir. Şu bir gerçek ki Halil b. Ahmed zamanının nâdir âlimlerindendi. İbn Mukaffa onun için “Aklı, ilminden büyüktü. Allah ona icad etme yenilik meydana getirme kudreti vermişti” demiştir.³³⁵ Yunus b. Habib, Halil b. Ahmed için “ Üstün zekâsı ile Arapça olarak diğer diller üzerine delil getirirdi, Zamanının dâhisi, asrının bir tanesi idi” demiştir³³⁶.

b. Halil b. Ahmed kendine âit nahiv terimlerini isimlendirme ve bablara ayırma işini yapmamıştır. Konuyla alakalı sadece kendisine sorulduğunda verdiği cevapları ve açıklamaları vardır. Nahiv terimlerinin bablar şeklinde tanzim edilmesi talebesi Sîbeveyh tarafından yapılmıştır. Sîbeveyh, Ebü'l-Esved ed-Düelî ve onun talebelerinin ortaya koyduğu özellikle hocasından öğrendiği terimleri koruma gayesi ile “el-Kitâp” isimli eserini yazmıştır³³⁷.

c. Halil b. Ahmed'in terimleri ile onun hocalarının terimleri arasında çok açık fark vardır. Ondan öncekiler terimleri misal ile kullanmazken, Halil b. Ahmed misal vererek açıklamıştır. Terimler ile misâlleri âdeta birbirine bağlamıştır. Sîbeveyh, Halil b. Ahmed'ten önce gelen nahiv âlimlerinden rivayet ederken isim vererek Ebû Amr b. Alâ “بِالْأَفْعَالِ” - Fiil diye isimlendirilen her erkek ismi munsariftir” dediğini bildirir. Sîbeveyh hocası Halil b. Ahmed'ten öğrendiği nahiv terimlerini onun uslubu ve tertibini delilleri ile beraber olduğu gibi alarak nakletmiştir³³⁸.

d. Halil b. Ahmed'in yaşadığı asır ile önceki nahiv âlimlerinin yaşadığı asrı inceleyen nahiv araştırmacıları şu hususları görmüşlerdir. Öncekiler Kur'an gölgesinde nahiv çalışmalarını yapıyordu. Halil b. Ahmed ise Kur'an tedrisatından ayrılarak müstakil nahiv tedrisatı çalışması yaptığı görülmüştür. Nahiv terimleri ilim olarak bizatihi Halil b. Ahmed zamanında gerçekleşmiştir. Ondan önceki nahiv âlimleri tarafından ortaya çıkarılan terimler daha çok vasıf halinde anlatılmıştır isimlendirme sonradan yapılmıştır. İlk nahiv çalışmaları çok kere Kur'an âyetlerindeki kıraât hatalarını (lahn) ve insanların dillerinde yaptıkları hataları düzeltmek için yapılmıştır³³⁹.

³³⁵ ez-Zubeydî, **a.g.e.**, s. 49; el-Cumahî, **a.g.e.**, c. 1, s. 22.

³³⁶ Ez-Zubeydî, **a.g.e.**, s. 51.

³³⁷ el-Kavzî, **a.g.e.**, s. 121.

³³⁸ el-Kavzî, **a.g.e.**, s. 121.

³³⁹ el-Kavzî, **a.g.e.**, s. 122.

2.3. SÎBEVEYH'İN KULLANDIĞI NAHİV TERİMLERİ

Sîbeveyh'in terimlerine başlamadan önce kanaatimize göre tesbit edebildiğimiz bir hususu belirtmekte fayda görüyörüm. Sîbeveyh kendine âit terimlerini, hocası Halil b. Ahmed'ten öğrendiği sağlam nahiv terimlerini kendi zekâ ve dirayetini kullanarak ortaya çıkarmıştır. Böylece Sîbeveyh'in *el-Kitab*'i ile nahiv terimleri istikrar bulmuştur.

Halil b. Ahmed'e göre Harekeler; İsim ve Fiillerde bulunmak üzere mahdut iken, Sîbeveyh kelimelerin ahirinde kullanılmak üzere, Ref', Nasb, Cer ve Cezmi i'rab alameti olarak tayin etmiştir. Harekeleri, Mütemekkin (tenvinli) isimler ile gayri Mütemekkin (tenvinsiz) Fiil'lerde bulunacağını bildirmiştir. Zamme, Fetha, Kesre vakfı gayri mütemekkin isimler ile mütemekkin fiil'lere mebni alameti kılmıştır. Sîbeveyh kelimenin ahirine sekiz şeyin cereyan edeceğini açıklamıştır. Bunları: Ref', Nasb, Cer, Cezm, Zamme, Fetha, Kesre ve Vakf olarak saymıştır. Bu gelişme Sîbeveyh tarafından yapılmıştır. Basralı nahiv âlimlerinin ekserisi Sîbeveyh'in i'rab alameti olarak ortaya koyduğu bu terimleri kabul etmede ona tabi olmuşlardır. Kûfeli nahiv âlimleri her ne kadar başlangıçta, bina ve i'rab lakabı hususunda Sîbeveyh'in tesbit ettiği terimleri ayırım yapmadan kabul etseler de sonradan Kûfeliler kendi terimlerini müstakil hale getirmek düşüncesi ile Basralılara muhalefet etmişlerdir³⁴⁰.

Sîbeveyh'in tespit ettiği terimler nahiv âlimleri arasında daha sağlam olarak kabul edilmiştir. Sîbeveyh kelimeler üzerine gelen harekeleri iktiza ettiren şeyi âmili inceleyerek i'rab harflerini ortaya çıkarmıştır. Bugün bildiğimiz "Âmil, Mamûl" görüşünü Sîbeveyh bulmuştur. Sîbeveyh'e göre kelimenin ahirinde cereyan eden şeyler; Ref', Nasb, Cer, Cezm, Zamme, Fetha, Kesre ve Vakf olmak üzere sekiz tanedir³⁴¹.

Sîbeveyh, nahiv terimlerini, bablara ayırarak açıklamıştır. Ayrıca babları da bir tertip üzere tanzim etmiştir. Kelimelerin i'rabını - مَجَارِي أَوْاخِرِ الْكَلِمِ - terimi ile kelimelerin sonlarına cereyan eden şeyler diye bahsetmiştir. Fiilin Fâil için olan tesirini açıklamıştır. Fiilleri; Mef'ûle müteâddî olanlar ve müteâddî olmayanlar diye ikiye ayırmıştır. Mef'ûle müteâddî olan fiilleride, bir mef'ûle müteâddî olan, iki mef'ûle müteâddî olan ve üç mef'ûle müteâddî olanlar diye açıklamıştır³⁴².

³⁴⁰ Ebü't-Tayyib el-Lugavî, **a.g.e.**, s. 139; Şevkî Dayf, **a.g.e.**, s. 168.

³⁴¹ Sîbeveyh, **a.g.e.**, c. 1, s. 3; el-Kavzî, **a.g.e.**, s. 123.

³⁴² el-Kavzî, **a.g.e.**, s. 125.

Sîbeveyh programında; Nahiv maddelerinden Merfû'u, Mensûb ve Mecerûr üzerine takaddüm ettirmiştir. Müsned ve müsnedün ileyh'den konuştuğu zaman, Müsnedün ileyh babını öne almıştır³⁴³. Böylece Sîbeveyh nahiv terimlerini tertip üzere bablara ayırmıştır. Nahiv terimlerini vaz' ederken her şeyi içine alacak şekilde bablara ayırmış sonra o babların altında terimlerin ayrıntılarına açıklık getirmiştir.

Sîbeveyh, Nahiv terimlerini bablara ayırarak şu şekilde ana başlıklar halinde zikretmiştir. “ بَابُ مَا يُضَمَّرُ فِيهِ الْفِعْلُ الْمُسْتَعْمَلُ بِإِظْهَارِهِ بَعْدَ حَرْفٍ - Babu Ma Yüzmerü fihil-Fi'lu'l-Müstamelü bi izharihi ba'de harfin”, “ بَابُ إِضْمَارِ الْفِعْلِ الْمَثْرُوكِ إِظْهَارُهُ إِسْتِعْنَاءً - Babu izmari'l-Fi'li'l-Metrüki İzharuhu İstiğnâen”. Alt babları da şöyle zikretmiştir. “ بَابُ مَا جَرَى مِنْهُ عَلَى الْأَمْرِ - بابُ يُحَدِّفُ مِنْهُ الْفِعْلُ لِكَثْرَتِهِ فِي كَلَامِهِمْ - والتَّحْذِيرِ - Babu Ma Cerâ minhü ala'l-Emri ve't-Tahzîr”, “ بَابُ مَا يَنْتَصِبُ عَلَى إِضْمَارِ الْفِعْلِ الْمَثْرُوكِ - Bab'ün Yühzefü minhü el-Fi'lü likesretihi fi Kelamihim”, “ بَابُ مَا يَنْتَصِبُ عَلَى إِظْهَارِهِ فِي غَيْرِ الْأَمْرِ وَالنَّهْيِ - Babü ma yentesibü âlâ izmari'l-Fi'li'l-Metrüki İzharuhu fi ğayri'l-Emri ven-Nehyi” gibi bablara ayırmıştır. İşte Sîbeveyh kitâbını bu şekilde bablara ayırarak tertip etmiştir³⁴⁴.

Sîbeveyh'in nahiv terimlerine başlamadan önce onun terimlerinin özellikleri hakkında tespit edebildiğimiz kadariyle şu üç gerçeği ifade etmeyi faydalı görüyorum.

a. Sîbeveyh kendine âit Nahiv terimlerinin her birini müstakil olarak açıklamıştır. Onun her bir terimi ders olarak okutmaya layıktır. Onun terimlerinin derinliklerine vakıf olmak, gücüne erişmek zordur. Onun için Sîbeveyh'in terimlerinin yazılı olduğu *el-Kitâb'ın* gücü karşısında bütün nahiv âlimleri acziyetlerini gösterip onun kitabı üzerine yeni bir kitap yazmaya hayâ etmişlerdir. Ancak Sîbeveyh'in kitâbını tefsir edici haşiyeler ve yardımcı kitablar yazmışlardır. Sîbeveyh'in kitâbını anlamak için çok gayret etmeye ihtiyaç vardır. Basralı Nahiv âlimi Müberred'e her ne zaman Sîbeveyh'in kitâbını okumak için müracaat eden olursa Müberred onlara: “ هَلْ رَكِبْتِ الْبَحْرَ - Siz hiç denizde yolculuk yaptınız mı?” diyerek, Sibeveyh'in Kitâbının derinliğine ve zorluklarına işaret etmiştir.

b. Sîbeveyh'in Nahiv terimleri hocası Halil b. Ahmed'ten öğrendiği şekliyle sadır olmuştur. Sîbeveyh, kitâbında geçmiş Nahiv âlimlerinin çalışmalarına da sadık kalarak hareket etmiştir. Hocası Halil b. Ahmed ve ondan önce gelen Abdullah b. Ebî İshak, İsa b. Ömer, Ebû Amr b. Alâ gibi nahiv âlimlerinin isimlerini vererek onların Nahiv terimleri üzerine yaptıkları çalışmalarından da istifade ederek kendi terimlerini hazırlamıştır. Sîbeveyh, *el-Kitab*'taki nahiv terimlerini, Hocası Halil b. Ahmed'in terimlerine tam sadık kalarak kendi

³⁴³ Ahmed Ahmed Bedevî, **Sîbeveyh Hayatuhu ve Kitâbuhu**, Mektebetu Nahda, Kahire, Mısır, T.y., s. 30.

³⁴⁴ el-Kavzî, **a.g.e.**, s. 127.

zekâ ve kudretini de kullanarak meydana getirmiştir. Sîbeveyh, nahiv terimlerini gayet açık bir şekilde istikrara kavuşturarak vaz' etmiştir. Sîbeveyh bazı terimleri yine bazı terimlerle açıklamıştır. Bununla beraber Sîbeveyh'in anlaşılması açık olmayan terimlerinin olduğu da bir gerçektir. Bu durum onun kitâbının derinliğine ve kendisinin nahivde öncü olmasına noksanlık getirmez. Nitekim Abdullah b. Ebi İshak ve Zeccâc; "Onun Kitabı ve terimleri dikkatle incelendiği zaman onun lügat bakımından insanların en bilgilisi olduğu anlaşılır" demişlerdir³⁴⁵. Sîbeveyh'in Nahiv terimlerinde bulunduğu *el-Kitâb*, Basralı ve Kûfeli tüm nahiv araştırmacıları için bir sofradır. Sîbeveyh'e husumet edenler bile onun kitabından müstağni olmadıklarını itiraf etmişlerdir. Rivayete göre Kûfeli nahiv âlimi Kisâî'nin, Ebü'l-Hasan el-Ahfeş'e elli dinar vererek Sîbeveyh'in kitabını gizli olarak ondan okumuştur. Kisâî'nin talebesi Ferrâ'nın da Sîbeveyh'e husumeti olduğu halde, Ferrâ öldüğünde yastığının altında Sîbeveyh'in kitabının bulunduğu rivayet edilmiştir³⁴⁶.

c. Birçok araştırmacının, Nahiv Terimlerinin tam bir istikrarla Sîbeveyh zamanında kesin olarak ortaya çıkmadığını, bu nedenle Sîbeveyh'in Nahiv terimlerinin araştırılması ve değerlendirilmesi gerektiği görüşünü dile getirmişlerdir³⁴⁷. Sîbeveyh nahiv terimlerini kendine has bir yöntemle ortaya çıkarmıştır. Terimlerin lügat manasından uzaklaşmadan ulaşılabilecek kolay lafızlarla istilahî manayı murat etmiştir. Bu nedenle nahiv terimlerini iki şekilde takdim etmiştir. Birincisi terimlerinde vasfî öne çıkarmıştır. İkincisi terimlerini anlatırken, bir terimden daha çok terimle ifade ederek fikrini ortaya koymuştur. Sîbeveyh terimlerinde vasfî öne çıkarmakla bir nevi kıyasa işaret etmiştir. Sîbeveyh hiçbir şekilde terimlerine nihaî vazî'da bulunmadı, ancak terimlerini vasıflandırarak anlatmıştır³⁴⁸. Bu sebeple, Sîbeveyh'in terimlerinin kıyas ve ta'lil yolu ile yeniliklere ve değişime açık olduğunu görürüz.

Sîbeveyh'in kendine âit bazı nahiv terimlerini alfabetik sıraya göre açıklanmıştır.

2.3.1. el-Âkılü ve Gayru'l Âkili - الْعَاقِلُ وَ غَيْرُ الْعَاقِلِ

Sîbeveyh, Âkıl ve Gayri Âkıl terimlerini kullanmıştır. Âkıl terimi ile insanları kastetmiştir, Gayri Âkıl terimi ile de ölüleri ve hayvanları kastetmiştir. İstifham için kullanılan "أَيُّ مَنْ - Eyyü ve Men" Harfleri arasında muvazene kurulduğunda "أَيُّ - Eyyü" Hem âkıl hem de gayri âkıl için kullanılmıştır. Ancak- مَنْ - Yalnız akıl sahibi insanlar için

³⁴⁵ ez-Zubeydî, **a.g.e.**, s. 72.

³⁴⁶ Ebü't-Tayyib el-Lugavi, **a.g.e.**, s. 120, 139.

³⁴⁷ Nasif, **a.g.e.**, s. 166.; Bedevî, **a.g.e.**, s. 30.

³⁴⁸ Avn Hasan Seyyid, **Tatavvuru'd-Durusu'n-Nahv**, Arap Dili Araştırmaları Tezler Enstitüsü, Kahire, 1390/1970, s. 45.

onu açıklama mahiyetinde gelen ikinci isme (Bedele) de etki eder. “رَأَيْتُ قَوْمَكَ أَكْثَرَهُمْ” misâlinde “Sizinkileri, çoğunu gördüm” denmesi gibi. Burada “Kavmeke” yerine gelen başka isim “Ekserehum” diye nasb olarak gelmiştir. Fiil birinci ismin yerine gelen isimde de amel etmiştir³⁵³.

2.3.6. el-Ef’âl - الْأَفْعَالُ

Sîbeveyh, fiilleri üç kısma ayırmıştır. - فِعْلُ الْوَاحِدِ فِعْلُ الْإِثْنَيْنِ فِعْلُ الْجَمْعِ - Müfred, Tesniye ve Cemi’ fiili” diye ifade ettikten sonra fiil-i muzarinin tesniye ve cemi’si ile beraber beş misalden bahsetmiştir. Bunlar ile fiillerin kalıplarına işâret etmiştir. Sîbeveyh, tesniye fiilleri ve cemi’ müennes fiilleri için, “بَابُ النُّونِ التَّقْيِيلِ وَالْخَفِيفَةِ” - Nun’ü sâkîle ve Nun’ü hafîfe diye bir bab ortaya koymuştur³⁵⁴. Bununla kasdı, Bu nunlar emir ve nehi üzerine dâhil olduğunda tevkid nun’ü ile tekidlenmiş emri gâib olmalarıdır. Misâl olarak - لِيُنْصُرَنَّ و لِيُنْصُرَنَّ - diye hem nun’ü sakîle, hemde nun’ü hafîfe olarak gelmesini kastetmiştir.

2.3.7. Efa’lu’l-Medhi ve’z-Zem - أَفْعَالُ الْمَدْحِ وَالذَّمِّ

Sîbeveyh Medih ve Zem fiillerine “نِعْمَ وَ بئسَ” yönelmeden önce bunlar için bir bab ortaya koymuştur. “بَابُ مَا لَا يَعْمَلُ مِنَ الْمَعْرُوفِ إِلَّا مُضْمَرًا” - Marifeden ancak zamir olarak geldiğinde amel eden bab” diye bahsetmiştir. Bu fiillerin ma’mullerini mevzû ettiğinde - حَسْبُكَ - nasıl nasb olmuşsa bunlar da öyle nasb olur diyerek medih ve zem fiillerinin amelini ortaya koymuştur. Arapların - نِعْمَ رَجُلًا عَبْدَ اللَّهِ - sözü ile sanki “demeyi murat etmişlerdir. Sîbeveyh, medih ve zem fiillerinin maksadını böyle açıkladıktan sonra sözü “نِعْمَ” ve “بئسَ” fiillerinin ahkâmına getirmiştir. Bu fiillerin ma’mullerinin takdim ve tehirlerinin câiz olan ve olmayanlarını, ma’mullerinin ismi zahir ve zamir olarak gelmesi, hafz edilmesi, müennes ve müzekker olarak gelmesinin câiz olup olmadıklarına dâir ahkâmı da açıklamıştır³⁵⁵.

Sîbeveyh, Kitâbında bu husustaki terimleri aşağıda verildiği gibi açıklamıştır.

- الفِعْلُ الْمُتَعَدِّي إِلَى مَفْعُولٍ - Bir mef’ûle müteâddî olan fiil ile asılları mübteda haber olmayan iki mef’ûle müteâddî olan fiilden, - الْأَفْعَالُ الْمُتَعَدِّيَةُ لِمَفْعُولَيْنِ لَيْسَ أَصْلُهُمَا الْمُبْتَدَأُ وَالْخَبَرُ، - diye bahsetmiştir. Ayrıca fiillerde ve isimlerde âmil olanlar ve onların eserleri için - الْعَامِلُ وَ آثَرُهُ فِي الْأَفْعَالِ وَالْأَسْمَاءِ، - diye bahsetmiştir. Taaccüb fiilinden, - التَّعَجُّبُ - Tenâzu’ fiilinden, - التَّنَازُعُ - diye bahs eder ve bununla Tefa’ül babını kastetmiştir. Fiil-i muzariden, - الفِعْلُ الْمُضَارِعُ، - Bedel den - البَدَلُ - el-Bedelü”, Mutekellim “ya”sına muzaf olan Munadadan, - الْمُنَادَى الْمُضَافُ إِلَى يَاءِ الْمُتَكَلِّمِ، - diye bahseder. Zamiri merfu’ zamiri mensup ve zamiri mecrûr üzerine atıftan, - الْعَطْفُ عَلَى ضَمِيرٍ، -

³⁵³ Bulut, Sîbeveyh'in el-Kitâb'ında Ele Aldığı Bazı Nahiv Konuları, s. 130.

³⁵⁴ Sîbeveyh, a.g.e., c. 2, s. 155.

³⁵⁵ Sîbeveyh, a.g.e., c. 1, s. 300-303.

الإِسْمُ الْمَصْدَرُ“ diye bahseder. Masdar diye isim verilen Masdardan, “ – إِسْمُ الْجَمْعِ “ , Cemi’ isimlerinden – إِسْمُ الْجِنْسِ الْجَمْعِي “ – Cemi’ cins isimlerden “ – الَّذِي يُسَمِّيهِ مَصْدَرًا “; Toplumda şuyû’ bulan özel isimlerden – إِسْمُ الْخَاصِّ – Umumî isimlerden – إِسْمُ الْعَامِّ – Galip isimlerden – إِسْمُ الْعَالِبِ – Cins isimlerin âlem olanlarından – إِسْمُ الْخَاصِّ مِنَ الْأَسْمَاءِ – Muştak ismi mekândan – إِسْمُ الْمَكَانِ الْمُشْتَقِّ – diye bazen vasıf olarak bazen de terim olarak bahsetmiştir.³⁵⁶.

2.3.8. Esmâu'l- İşâre - أَسْمَاءُ الْإِشَارَةِ

Sîbeveyh, marifelerden konuşurken, Esmâi işâretten bahsetmiştir. Mübhem isimleri de Esmâi işaretlerin içine koymuştur. Mübhem isimleri; “ هَذَا، هَذِهِ، هَذَانِ، هَاتَانِ، هُوَ لَاءِ، ذَلِكَ، تِلْكَ، “ Hazâ, Hazihî, Hazânî, Hatânî, Hâulâi, Zâke, Tilke, Tânnike, Ülâike” diye sayarak bunları da marife olarak kabul etmiştir. Çünkü bunlar belli şeylere işâret etmekle isim olarak kullanılmıştır. Esmâi işaretler; Sîbeveyh’in bazen istilâh, bazen de vasıf olarak ta’bir ettiği terimlerindedir.³⁵⁷

2.3.9. Fâil - الْفَاعِلُ

Suyûti, fâil terimi için aynı manaya gelen İsnad, Bina, Tefri’, Şuğul manaları için vaz edilmiş müteradif lafızlardır demiştir. Sîbeveyh bunun üzerine – الْفَاعِلُ شَعَلَ بِهِ الْفِعْلِ – Fâil, Fiil kendisiyle meşgul olandır demiştir. Başka bir yerde – فَرَعَ لَهُ – ve – أُسِنِدَ لَهُ – ta’birini kullanmıştır. Bunların hepsinin aynı manaya geldiğini söylemiştir³⁵⁸.

2.3.10. Fetha - الْفَتْحُ

Fetha terimini Sîbeveyh de kullanmıştır. Fethaya aynı zamanda “الوضع” diye de isim vermiştir³⁵⁹.

2.3.11. Fiil-i Muzâri Yerine Gelen İsm-i Fâil - إِسْمُ الْفَاعِلِ مَجْرَى الْفِعْلِ الْمُضَارِعِ

İsm-i failin karşılığında Türkçede ortaç, durum ortacı, etken ortaç, sıfat - eylem ve etken sıfat fiil terimleri kullanılır. Sîbeveyh “ إِسْمُ الْفَاعِلِ جَزَى مَجْرَى الْفِعْلِ الْمُضَارِعِ فِي الْمَفْعُولِ فِي ” هَذَا “ – manada mef’ûl mevkiinde fiil-i muzâri yerine gelen ism-i fâil diye bahsetmiştir. “ هَذَا ” misâlinde geçen “ضَارِبٌ زَيْدًا غَدًا” “Bu yarın Zeyd’i dövecek” lafzı “Dâribun” ism-i fâili “Yedribu” Fiil-i muzâri’ manasına kullanılmıştır³⁶⁰.

2.3.12. Fi’lu’l-Lâzım ve’l-Müteâddî - الْفِعْلُ الْأَزْمُ وَالْمُتَعَدِّي

Sîbeveyh’in önemli nahiv terimlerindedir. Müteâddî Fiil, “تعدي - Teaddâ” lügatta, Geçmek aşmak manasındadır. İstilahta, terim olarak Fâilin Fiili mef’ûlu bih’e geçendir. Şayet,

³⁵⁶ el-Kavzî, a.g.e., s. 135.

³⁵⁷ el-Kavzî, a.g.e., s. 136.

³⁵⁸ es-Suyûtî, a.g.e., c. 2, s. 62; el-Kavzî, a.g.e., s. 143.

³⁵⁹ Sîbeveyh, a.g.e., c. 2, s. 250.

³⁶⁰ Bulut, Sîbeveyh'in el-Kitâb'ında Ele Aldığı Bazı Nahiv Konuları, s. 138.

Fâilin Fiili mef'ûlu bihin gayrî Masdar, Zarf, Hâl vs. den birine ulaşırsa, Hâl, Temiz vs. diye isimlendirilir³⁶¹.

Lâzim Fiil, Fâilin Fiili Mef'ûlu bih'e geçmeyendir, fiil mef'ûl'ü bih almayandır. Sîbeveyh bu terimi uzun bir unvanla anlatmıştır³⁶². Mustakarru'l-Lâzim ve'l-Müteâddî terimlerini kullanmıştır. Sîbeveyh, Lâzim ve Müteâddî Fiil'in istikrar bulmasından bahsetmiştir. Misal verecek olursak - كَتَبَ زَيْدٌ بِقَلَمٍ - Müteâddî Fiil'e misaldir. Zeyd yazma işini kalemle gerçekleştirmiştir. Fâilin Fiili Mef'ûlu bih'e geçmiştir. - وَرِثَ زَيْدٌ - Mîsâlinde, Fâilin Fiili Mef'ûlu bihe geçmeyip kendi nefsinde vaki' olmuştur ve lazım fiildir.

2.3.13. el-Fi'lu'l-Mahzûf - الْفِعْلُ الْمَحْذُوفُ

Sîbeveyh, hazfedilmiş fiil teriminden değişik şekilde ve değişik yollarla bahsetmiştir. Bazen - بَابٌ يُحَدَفُ مِنْهُ الْفِعْلُ لِكَثْرَتِهِ فِي كَلَامِهِمْ - Arapların, kelâmda kesreti istimalinden dolayı hazf edilen fiil diye bahsetmiştir. Bazende izmardan, gizlenme sıfatı diye bahs etmiştir. - وَمِمَّا يَنْتَصِبُ - İzharı terk edilmiş fiilin gizlenmesi üzerine nasb olan diye bahsetmiştir. "إِنْتَهُوا خَيْرًا لَكُمْ" - İntehû Hayren leküm" Mîsâlinde olduğu gibi. Bu mîsallerin açıklamalarına yer vermeyeceğiz. Çünkü tezimizin kapsamı sadece Nahiv terimlerinin doğuşu ve gelişimi mevzu'unda hicrî ilk iki asır ile sınırlı tutulmuştur.

Sîbeveyh, mahzûf fiil ile ilgili tek bir terim üzerine istikrar etmediği için ikinci olarak geçmiş misallerde, Fiilin hazfini talil ederek şöyle demiştir. "وَحَدَفُوا الْفِعْلَ لِكَثْرَةِ اسْتِعْمَالِهِمْ إِيَّاهُ فِي - الْكَلَامِ - Muhâtabın bilgisi olduğundan, Günübirlik konuşmalarında çok kullanıldığından dolayı fiili hazf ettiler". Bugün Türkçemizde yapılan iyilik karşısında söylediğimiz "Teşekkürler" sözü gibi "ederim" fiilini hazf ederiz. Araplar, "شكرًا" derler "شكرت" fiilini kesreti isti'malinden dolayı hazf ederler. Sîbeveyh terimleri ifade etmede değişik tabirler kullansa da asıl itibariyle onun tek bir terimin etrafında döndüğü görülmektedir³⁶³.

2.3.14. Hâl - الْحَالُ

Sîbeveyh Hâl terimine haber ve sıfat diye de isim vermiştir. Kendisinde fiil vaki' olduğundan mef'ûlu fih diye de isim vermiştir³⁶⁴.

³⁶¹ el-Kavzî, a.g.e., s. 134.

³⁶² Sîbeveyh, a.g.e., c. 1, s. 13-14.

³⁶³ Sîbeveyh, a.g.e., c. 1, s. 141; el-Kavzî, a.g.e., s. 137.

³⁶⁴ el-Kavzî, a.g.e., s. 140.

2.3.15. Haşv - الْحَشْوُ

Haşv sıla manasınadır. Sîbeveyh mevsûl'ün sılasına haşv diye isim verir. Sîbeveyh, Haşvi de vasfı da bir kabul etmiştir³⁶⁵.

2.3.16. Hemze - الهمزة

Hemze terimi Sîbeveyh'in kullandığı nahiv terimlerinde biridir. Aynı zamanda hemzeye elif diye de isim vermiştir.

2.3.17. Hurûfu'l- İzafet - حُرُوفُ الْإِضَافَةِ

Sîbeveyh, İzâfet terimini mütekellim ye'si, kasev vav'ı, nisbet ye'si ve cer harfleri için kullanmıştır. Misil olarak “رِسَالَتِي” Benim tezim, derken mütekellim ye'sine muzafdır. “وَاللَّهِ” derken kasev vav'ı ile cer olmuştur. “الدَّوْلِي” derken nisbet ye'si ile gelmiştir. “كَتَبْتُ بِالْقَلَمِ” derken harfi cerle mecrûr olmakla izafet meydana gelmiştir. Bu mîsâlde “Kalem” Harfi cer ile mecrûrdur.

2.3.18. el-Hurûfu'l-Müteharrike - الْحُرُوفُ الْمُتَحَرِّكَةُ

Sîbeveyh harekeli harflere canlı harfler diye isim vermiştir. Basralı Nahiv âlimi Müberred de bu hususta “Harekeli Harfler Canlı Harftır” görüşünde Sîbeveyh'e tabi olmuştur.

2.3.19. el-İdrâb - الْإِضْرَابُ

Sîbeveyh idrab terimine inkıta' diye de isim vermiştir. Diğer nahiv âlimleride hem idrab hem de inkıta'diye isim vermişlerdir³⁶⁶. İdrâb, darb'in çoğuludur. Taksimat yapılırken kelam üç darb üzeredir. Bununla kelamın kısımları her birinden kesilmiş ayrı olduklarını ifade ederiz. Bu terim konu kısımlarına isim olarak kullanılmıştır.

2.3.20. İsm-i Fâile Benzeyen Sıfat - الصِّفَةُ الْمُشَبَّهَةُ بِالْفَاعِلِ

Sıfatı müşebbehe terimi Türkçede, sürekli sıfat, ism-i fâile benzeyen sıfat diye isimlendirilir. Sîbeveyh, Sıfatı müşebbeheyi etki bakımından ism-i fâile benzetmiştir, ancak etkisi ism-i fâil gücünde değildir. Sıfatı müşebbehe hem ma'rife hem de nekre olarak amel eder. Çünkü o ne tam anlamıyla fiildir, ne de tam anlamı ile ism-i fâildir. Sıfatı müşebbehenin izafetli (tamlamalı) gelişi “هذا حَسَنُ الْوَجْهِ - Bu güzel yüzlüdür” misâlinde olduğu gibi³⁶⁷. Sıfatı müşebbehe ile ism-i fâil arasında, hudûs ve sübût bakımından fark vardır. İnsanın güzel yüzlü

³⁶⁵ el-Kavzî, a.g.e., s. 138.

³⁶⁶ Sîbeveyh, a.g.e., c. 1, s. 482.

³⁶⁷ Bulut, Sîbeveyh'in el-Kitâb'ında Ele Aldığı Bazı Nahiv Konuları, s. 153.

oluşu sabit sıfattır. Yardım edici, yazıcı gibi fiiller ise hudus manasındadır. Kişi devamlı yazıcı, devamlı yardım edici olamaz bu eylemleri yaptığı zaman meydana gelir. Sıfatı müşebbehede ise sübût vasfı vardır devamlılık esastır. Şunun yüzü güzeldir dediğimizde bu güzellik geçici değil dâimidir.

2.3.21. İsmu'l- Âlet - اِسْمُ الْأَلَةِ

İsm-i alet terimini Sîbeveyh zikretmemiştir. Ancak bunun vasıflarından bahsetmiştir. Kendinden sonra gelen talebeleri ism-i alet terimini ona isnad etmişlerdir. Tıpkı Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin vasıf olarak anlattığı terimleri, talebelerinin yeni bir isim vererek ona isnad ettiği gibi. Burada Sîbeveyh'in vasıf olarak zikrettiği bir baktan, ism-i âlet terimini çıkararak Sîbeveyh'e isnad etmişlerdir. Misal olarak sibeveyh; “ هَذَا بَابُ مَا عَالَجْتُ بِهِ - Hazâ Bab'ü Ma Alectü bihi”demektedir. Sîbeveyh'in bu sözünden murat ettiği şeyi anlamak zor olduğundan devamlı “ وَ كُلُّ شَيْءٍ يُعَالَجُ بِهِ فَهُوَ مَكْسُورُ الْأَوَّلِ كَانَتْ فِيهِ هَاءُ التَّنْيِيثِ أَوْ لَمْ يَكُنْ ” - ve Küllü şey'in yualicu bihi fehüve meksuru'l-Evvel Kanet fihi Hau't-Te'nis ev lem Yekün – “Bir şey, iş yapmada kullanılan her şeydir. İster kendisinde tenis “Ta”sı olsun ister olmasın evveli meksurdur” demektedir. Bunlar “ مِحْلَبٌ، مِجْلٌ، مِخْلَبَةٌ، مِخْلَبَةٌ، مِخْلَبَةٌ، مِخْرَزٌ ” - Mihlebutun, Mincelun, Miksehetun, Milletun, Mihrezun” dur. Mif'elun مِفْعَلٌ vezninde ism-i âlettir. Ayrıca “ مِفْرَاضٌ، مِفْتَاحٌ، مِصْبَاحٌ ” - Mifradun, Miftahun, Misbahun” diye Mif'alun vezninde ism-i alet gelir. Hicri ilk üç asırda Sarf ilmi de Nahiv ilminin içinde değerlendirilmiştir. Sîbeveyh'in bu anlatımları sarf ilminin alfabesi olan Emsile-i muhtelifelerden, mimli masdar olan ismi aleti ortaya çıkarmıştır. Derinden incelediğimiz zaman Sîbeveyh'in ve ondan önce gelen nahiv âlimlerinin bu kelimeleri Kur'an âyetlerinden çıkardıklarını görürüz. Misâl olarak “مِصْبَاحٌ - Misbah” kelimesi Nur sûresinin 35. âyetinde ışığı yansıtan fitil (alet) manasına geldiği görülmüştür. Yine âyette geçen “ مِشْكَاتٌ - Mişkât” kelimesi de ism-i alettir. Fitilin içinde bulunduğu cam fanusun ismidir. Böylece ismi âlet teriminin Kur'an âyetlerinin incelenmesi sonucu ortaya çıktığı görülmüştür³⁶⁸.

2.3.22. İştigâl - اِشْتِغَالٌ

Sîbeveyh, İştigâl terimini vaz' etmedi. Hocası Halil b. Ahmed'de hatta İsa b. Ömer de bu terimi vaz' etmedi. Ancak onlar Kur'an'dan bazı kıraatlara yönelerek bu terimin ortaya çıkmasına beşik vazifesi yaptılar. Sîbeveyh iştiğâli kendi tasavvur etti ve vasıfları hakkında kitabında bilgi verdi. “ هَذَا بَابُ مَا يَكُونُ فِيهِ الْأِسْمُ مَبْنِيًّا عَلَى الْفِعْلِ قُدَّمَ أَوْ أُخِّرَ ” - Hazâ Babu Ma Yekünü fihi'l-İsmu Mebniyyen âlâ'l-Fi'li Kuddime ev Uhhire - İster tekaddum etsin ister tehir etsin

³⁶⁸ el-Kavzî, a.g.e., s. 131.

isim kendinde fiil üzere mebni olandır” diyerek vafetti³⁶⁹. Fiil, isim üzerine mebni olduğu zaman ibareden anlaşılır. Sîbeveyh, “Kelâm isnad üzere anlaşılır” der. “ كَتَبَ زَيْدٌ بِالْقَلَمِ ” Misâlin de, Zeyd musnedun ileyhtir. Kâtiplik kendisine isnad olunmuştur. Burada ilk önce Zeyd ile fiil meşgul oluyor. İsnad karışıklığı olduğu zaman veya Sîbeveyh’in dediği, fiil - isim üzerine mebni olduğu zamanda - زَيْدٌ نَصْرَتْهُ - diyerek Zeyd mübteda yapılip ref’ okunuyor. Fussilet sûresinde “فَأَمَّا ثَمُودُ فَهَدَيْنَاهُ”³⁷⁰ “Semûd’a gelince biz onlara doğru yolu gösterdik” âyetine uyararak ref’ okursun. İstersen “ زَيْدًا نَصْرَتْهُ ” dersin. Çünkü Sîbeveyh, iştiğalde isnadten bahsediyor. İsmın evveline gizli fiilin olduğunu takdir ederek “ زَيْدًا ” diye nasb okursun. Sîbeveyh buna isim üzerine fiilin mebni olması ta’birini kullanmıştır³⁷¹. Bu husus sonraki Nahiv âlimlerinden özellikle İbn Hâcib’in Kafiye isimli eserinde “إِضْمَارُ عَلَى شَرِيْطَةِ التَّفْسِيْرِ - إِزْمَارُ أَلَا شَرِيْطَتِيْ - تَفْسِيْر”³⁷² maddesinde genişçe açıklanmıştır. İştiğal terimininde Sîbeveyh Ebü'l-Esved ed-Düelî gibi hareket etmiştir. Her ikisinin de vasıf olarak anlattığı terimler, sonradan telebeleri tarafından verilen isimlerle hocalarına nisbet edilmiştir.

2.3.23. Kelâmda Fiilin Gizlenmesi - إِضْمَارُ الْفِعْلِ فِي الْكَلَامِ

İzmar’ul-Fiil yerine Türkçe’de “Eylemi eksiltili” terimi kullanılır. - حَبْرٌ مَقْدَمٌ - Hoş geldin misâlinde cümlenin evvelindeki “Kadimte” fiili gizlenmiş, hazf edilerek gelmiştir. Sîbeveyh, eylemi eksiltili (fiili hazf edilen) öğeleri değişik yerlerde kullanmıştır. Bu mevzilerden biri de tahzîrdir. “إِيَّاكَ وَالْأَسَدَ” misâlinde olduğu gibi. “İtteki” Aslandan kork, sakın derken durumun aciliyetinden dolayı fiil gizlenmiş, hazf edilerek gelmiştir. Sîbeveyh, Kelâmda fiilin hazfını, Munadada kullanmıştır. “يَا عَبْدَ اللَّهِ ، يَا زَيْدٌ” Bu iki misalde, Munada hem müfred hem de izafet halinde kullanılarak gelmiştir. “Ey Abdullah, Ey Zeyd” dediğimizde evvelerindeki, “Ünadî” fiilleri hazf edilerek gelmiştir³⁷³.

2.3.24. Lamu’l-Fârîka – اللَّامُ الْفَارِقَةُ

Sîbeveyh, Lam’ul-Farika terimini kullanmıştır. Ayrıca tevkîd lamı diye de isim vermiştir.

2.3.25. Maksûr - الْمَقْصُورُ

Sîbeveyh Maksûr’a, Menkûs diye de isim vermiştir³⁷⁴. Menkûs ismi Maksûr isminden daha çok kullnılmıştır³⁷⁵. - الْمَنْقُوصُ: مَا فِي آخِرِهِ يَاءٌ تَلِي حَرْفًا مَكْسُورًا - Menkûs; Ol bir kelimedir

³⁶⁹ Sîbeveyh, a.g.e., c. 1, s. 41; er-Rummanî, a.g.e., c. 1, s. 171.

³⁷⁰ Fussilet Suresi, 41/17

³⁷¹ Sîbeveyh, a.g.e., c. 1, s. 41-42.

³⁷² İbn Hâcib, a.g.e., s. 27.

³⁷³ Bulut, Sîbeveyh'in el-Kitâb'ında Ele Aldığı Bazı Nahiv Konuları, s.203, 205, 213.

³⁷⁴ Sîbeveyh, a.g.e., c.2, s. 92.

ki Meksûr (kesre harekeli) harfi takib ettiği halde ahirinde “ye” harfi olandır” diye ta’rif edilmiştir³⁷⁶. Maksûr teriminden elif-i maksûre ve elif-i memdûde ile kullanılan kelimeler kastedilmiştir. Sarf, İ’lal kâidelerinden “Vav” yahut “Ye” harekeli olup kelimenin de ahirinde bulunursa, ma kablieleri de harekeli olursa, “Vav” ve “Ye” elif’e kalb olunur”. İşte bu amel sonucu ortaya çıkan elife Elif-i Maksûre veya Elif-i Memdûde diye isim verilmiştir. Çekmeden okunuşuna Maksûre, çekerek okunuşuna Memdûde, diye isim verilmiştir. Noksanlaştırılmış anlamına gelen ismine de Menkûse denmiştir³⁷⁷.

Nahiv Âlimi İbn Vellâd, Maksûr ve Menkûs terimlerini şöyle açıklamıştır. - كُلُّ اسْمٍ - كَانَتْ فِي آخِرِهِ أَلْفٌ فِي اللَّفْظِ زَائِدَةٌ كَانَتْ أَوْ غَيْرَ زَائِدَةٍ مَلْهَى، مَرْمَى، بُشْرَى، ثَقَى، “ İster zâid harf olsun ister olmasın, lafzen kelimenin ahirinde zâid elif olan her bir isimdir” diye ta’rif etmiştir. “ مَلْهَى، مَرْمَى، بُشْرَى، ثَقَى، حُبْلَى - Melha, Merma, Büşra, Tuka, Meğza, Hubla” gibi. Maksûre olarak okuduğumuz zaman kelimenin ahirinde “ي - Ye” şeklinde gözükten elif-i maksûre “Vav” veya “Ye” den dönmüş elif-i maksûredir. “ مَلْهَى - melha”daki “ي - ye” şeklinde gözükten ancak hareke verilmeyen sadece çekmek için kullanılan “ye” harfi “Vav”dan dönmüş eliftir. “ مَلْهَى - Melhâ” Kelimesinin masdarı lehiv (لَهْوٌ) dir. Melha’daki harekesiz harfi çekmek için kullanılan “Ye” “Vav”den dönüşen eliftir. Her Menkûs maksûrdur, çünkü ahirinde elif vardır. Ama her maksûr menkûs değildir. “ دَمٌ، يَدٌ، ابٌ، أَحٌ - Dem’ün, Yed’ün, Eb’ün, Eh’ün” Misallerinde olduğu gibi. Bu kelimeler maksûrdur ama menkûs değildir. Bunlar iki harf üzerine mebni olan, isim kelimelerdir³⁷⁸.

Sîbeveyh’e göre Menkûs tamamen açıktır. Menkûsun bazen Maksûr isimlendirilmesi i’lal kaidelerinin aslı üzerine kıyasen söylenmiştir³⁷⁹.

2.3.26. Mef’ûl’ü Li’eclih - الْمَفْعُولُ لِأَجْلِهِ

Sîbeveyh kendi ecli için mef’ûl olandan; “ بَابُ مَا يَنْتَصَبُ مِنَ الْمَصَادِرِ “ Masdardan nasb olanların babı” diye başlık koymuştur. Bu babta ulaşılmak istenen şeyi misallerle açıkladıktan sonra “ وَفَعَلْتُ ذَلِكَ أَجْلٍ كَذَا كَذَا - Ben bunu şu sebepten dolayı yaptım” der. Bunların hepsi nasb olur. Çünkü mef’ûl’ü lehtir. Sanki ona - لِمَ فَعَلْتُ كَذَا وَكَذَا - niçin böyle böyle yaptın O da - لِكَذَا - Şunun için yaptım der. Sîbeveyh buna fiil için tefsir diye de isim vermiştir³⁸⁰.

³⁷⁵ Sîbeveyh, a.g.e., c.2, s. 93,161,163.

³⁷⁶ Sîbeveyh, a.g.e., c. 2, s. 105.

³⁷⁷ İbn Vellad, a.g.e., s. 11, 23; el-Kavzî, a.g.e., s. 144.

³⁷⁸ İbn Vellad, a.g.e., s. 4-5; el-Havarizmî, a.g.e., s. 31.

³⁷⁹ el-Kavzî, a.g.e., s. 145.

³⁸⁰ en-Necdî, a.g.e., s. 129; el-Ferrâ, Meâni'l-Kur'an, c. 1, s. 17.

2.3.27. el-Mef'ûlu'l-Mutlak - الْمَفْعُولُ الْمُطْلَقُ

Mef'ûlü mutlaka hades diye isim verildiği gibi, Fa'l (iş) masdar ve tevkid gibi isimler de verilmiştir. Zemâhşerî'ye göre mefûlü mutlaka masdar diye de isim verilmesi Fiil kendisinden sudur ettiği için masdar diye isim verilmesi uygun görülmüştür. “ – جَلَسْتُ جُلُوسًا ” Burada celese fiili culus masdarından meydana gelmiştir. Mef'ûlü mutlak, fiilin cinsinden olmuştur³⁸¹.

Sîbeveyh de Mef'ûlü Mutlaka “Masdar” diye isim vermiştir. Sîbeveyh'e göre masdar. - فَالْمَصْدَرُ هُوَ الْاسْمُ الدَّالُّ عَلَى الْحَدَثِ - Masdar, Hades (iş) üzerine delâlet eden isimdir” diye ta'rif etmiştir. Masdarın yani Mef'ûlü Mutlakın Sîbeveyh'e göre i'rabta iki vechi vardır. Birincisi şu sözde olduğu gibidir. Mef'ûlü Mutlak Haldir. “ ذَهَبَ مَشْيًا – Zehebe Meşyen “Gidici olduğu halde gitti”. Bu misâlde hal olarak meşyen nasb olmuştur. İkincisi başka bir fiilin gizlenmesi üzerine nasbtır. “ وَضَرَبَ بِهِ ضَرْبًا، سِيرَ عَلَيْهِ سِيرًا ” ve Darebe Bihi Darben, Sîre Aleyhi Seyren” Bu misâllerde adeta şöyle denmek istenmiştir. “ وَضَرَبَ بِهِ وَسِيرَ عَلَيْهِ (يَسِيرُونَ سِيرًا وَيَضْرِبُونَ ضَرْبًا) ” ve Darebe bihi ve sîre aleyhi (yesîrûne seyren ve yadribûne darben) takdirindedir. Burada fiil gizli olarak gelmiştir³⁸².

Mef'ûlü Mutlak, kayıtsız mef'ûldür. Bütün nahiv âlimleri mefûlü mutlak için hakiki mef'ûl diye isim vermişlerdir. Sîbeveyh'de mef'ûlü mutlakın terim ismi ile mana arasındaki alakaya ihtimam gösterdiği görülmüştür.

2.3.28. Mef'ûlü Mutlak'ın Âmilinin Hazfı - حَذْفُ عَامِلِ الْمَفْعُولِ الْمُطْلَقِ

Mef'ûlü mutlakın âmilinin hazfı, Türkçede eylemi eksilteli, kökteş Tümleç olarak kullanılır. Sîbeveyh, Mef'ûlü mutlakın âmilinin hazfını; “ يُنْصَبُ مِنَ الْمَصَادِرِ عَلَى إِضْمَارِ الْفِعْلِ غَيْرِ ” – Ba'zı الْمُسْتَعْمَلِ إِظْهَارُهُ وَ إِنَّمَا يَنْتَصِبُ هَذَا وَمَا أَشْبَهَهُ إِذَا ذُكِرَ مَذْكَورٌ فَدَعَوْتَ لَهُ أَوْ عَلَيْهِ، عَلَى إِضْمَارِ الْفِعْلِ ” diyerek açıklamıştır. “سَفِيًّا، رَعِيًّا، حَيِّبَةً” misâllerinde olduğu gibi. Allah artırsın (bereketlendirsin), Allah esirgesin gibi “سَفَاكَ اللَّهُ وَ رَعَاكَ اللَّهُ” fiilleri hazfedilmiştir. “Haybeten” Misâlinde Allah nasip etmesin/Zarar ve ziyana uğrayasın. Burada حَيِّبَكَ اللَّهُ misâlinde “Hayyebe” fiili hazf edilmiştir³⁸³.

³⁸¹ İbn Ya'îş, a.g.e., c. 1, s. 109-110.

³⁸² el-Kavzî, a.g.e., s. 139; Sibeveyh, a.g.e., c. 1, s. 118

³⁸³ Bulut, Sîbeveyh'in el-Kitâb'ında Ele Aldığı Bazı Nahiv Konuları, s. 221.

2.3.29. Mekân Zarfları – الظُّرُوفُ مِنَ الْأَمَّا كِنَ -

Sîbeveyh, “Olayların yerlerini belirten zarflar mensub olarak gelir” demiştir. “هُوَ خَلْفَكَ، هُوَ تَحْتَكَ - O arkandadır, O altındadır” Misallerinde zarfı mekân nasb olarak gelmiştir³⁸⁴.

2.3.30. el-Mucerred – el-Mezîd - الْمُجَرَّدُ - الْمَزِيدُ

Mücerred ve Mezid, sarf ilmini ilgilendiren terimlerdenir. Sîbeveyh; Mezîd ve Mucerred terimleri ile çok şeyi ortaya koymuştur. Bununla beraber aslî ve zâid fiiller kavramını da açıklamıştır³⁸⁵. Harflerin artması ile manaların da değiştiğini, böylece aslî fiiller ve zâid fiillerin oluşumunu anlatmıştır. Bugün bildiğimiz “Ziyade harf ziyade mana üzerine delalet eder - زِيَادَةُ الْحُرُوفِ تَدُلُّ عَلَى زِيَادَةِ الْمَعْنَى - Ziyadetu'l-Huruf Tedullu âlâ ziyadeti'l-Manâ” kâidesinin temeli, Sîbeveyh tarafından, Mucerred ve Mezîd terimleri kullanılarak atılmıştır. Mucerred fiilden maksat gerek sulasî gerek ruba'î olsun harflerinin tamamı aslî olandır. Aslî harflerden oluşan üçlü veya dörtlü fiiller üzerine bir harf ziyade edildiği zaman mezîd fiil olur. Önceki kalıpların ifade ettiği mana değişir. Burada bunların izahına girilmeyecektir.

2.3.31. Mürekkeb-i Mezcî - الْمُرَكَّبُ الْمَجْزِي

Sîbeveyh lügat manası bakımından Terkibî, “Bir şeyi diğerine zam etmek eklemek” diye açıklamıştır. Fennî, istilâhî mana bakımından ise; “بَابُ الْإِضَافَةِ إِلَى الْأَسْمَاءِ الَّتِي ضُمَّ أَحَدُهُمَا - Terkibi mezcî iki isme muzaf olan bir baktır ki iki isimden biri diğerine zam olup tek isim kılınandır” diyerek açıklanmaktadır. Misal olarak şunları söyler; “Hamsete aşere - خَمْسَةَ عَشَرَ” bitişmeden önce beş ve on rakamlarının ismi olan iki isim daha sonra birleşerek on beş rakamının ismi olarak tek isim kılındı. İşte bu terkibi mezcîdir. Yine “Ma'dî Keri'be - مَعْدَى كَرِبَ” terkibi mezcîdir³⁸⁶.

2.3.32. Muzâf ve Muzâfun İleyh - الْمُضَافُ وَالْمُضَافُ إِلَيْهِ

Sîbeveyh, izafete nisbet manasını verdiği gibi, Muzaf ve muzafu ileyh terimlerini car mecrûr diye de isimlendirmiştir. “هَذَا بَابُ الْإِضَافَةِ - Bu bir nisbet babıdır” diye de ifade etmiştir. Bir kişiyi, sülalesine veya beldesine nisbet etmek istediğimizde o kişinin künye veya belde isminin sonuna nisbet (izafet) “ye”si getirerek kullanırız.³⁸⁷ Bu terime misâl olarak çalışmamızda sıkça ismini zikrettiğimiz, Nahiv ilminin kurucusu kabul edilen Ebü'l-Esved

³⁸⁴ Bulut, Sîbeveyh'in el-Kitâb'ında Ele Aldığı Bazı Nahiv Konuları, s. 268.

³⁸⁵ el-Kavzî, a.g.e., s. 131.

³⁸⁶ el-Müberred, a.g.e., c. 3, s. 143.

³⁸⁷ Sîbeveyh, a.g.e., c. 2, s. 69; el-Kavzî, a.g.e., s. 145.

ed-Düelî (أَبُو الْأَسْوَدِ الدُّؤَلِي) için - الدُّؤَلِي - kelimesinde izafet “ye”si kullanılarak künyesi ifade edilmiştir. Asıl ismi “Zâlim b. Amr - ظَالِمٌ بِنُ عَمْرٍو” dır.

2.3.33. Nâibu'l-Fâil - نَائِبُ الْفَاعِلِ

Nâib Fâil: Fâilin fiili kendisine geçmeyen mef'ûl olarak isimlendirilmiştir. Bununla beraber meçhul fiil üzere bina kılınan diyede isimlendirilmiştir. Mef'ûl olmadan da kendisine nâibi fâil denmiştir. Çünkü kendisi hakikatte mef'ûldür. Malûm fiilin meçhul fiile dönüşmesi ile mef'ûl, fâil makamına indirilmiştir. Fâilliği niyabetendir. Fiil ma'lûm olunca nâib fâilliği kalkar, aslına döner mef'ûl olur.

Ferrâ, Nâib fâil için: مَا لَمْ يُسَمَّ فَاعِلُهُ - “Fâil’i isimlendirilmeyen” diye ta’rif etmiştir. İbnü’n- Nuhhas’ da Nâib fâili الْمَفْعُولُ الَّذِي لَمْ يُسَمَّ فَاعِلُهُ - Fâili isimlendirilmeyen mef'ûl diye ta’rif etmiştir. - ضَرَبَ زَيْدٌ - Zeyd dövüldü”. “ضَرَبَ” meçhûl fiili mazi, Zeyd mef'ûl olduğu halde fâil yerine getirilmiş ve nâib fâil olarak ref’ olmuştur. Meçhûl fiil değişirse zeyd normal mef'ûl olarak gelir nasb olur veya fâil mevkiine gelirse ref’ olur. Müberred de Sîbeveyh’ e yakın bir ta’rifte “Ol bir mef'uldür ki fâili zikredilmedi” diye ta’rif etmiştir. Burada şu husus açıktır ki mebniyün lil meçhûl olan fiil ve nâibi fâil terimleri tek bir terim olarak daha sonraki nahiv âlimleri tarafından gâib fiil ile meçhûl için mebni olan fiile nâibi fâil terimi nisbet edilmiştir. Fiil malûm olup fâili zikredildiği zaman fâili isimlendirilendir demişlerdir. Fiil meçhûl olup fâili zikredilmediği ve mef'ûl için bina kılındığında fâili isimlendirilmeyen diye isim vermişlerdir³⁸⁸.

2.3.34. Sıfat - الصِّفَةُ

Sîbeveyh, Masdarlar, teşbih değil de sıfat oldukları zaman merfu’ halde gelirler demiştir. Bu durumda öncesinde herhangi bir fiil takdir edilmez. Eğer teşbih manası kastedilirse bu durumda mecâzen masdarın ref’ ile gelmesi de câiz olur. Ayrıca fiil takdir edilerek nasb edilmesi de câiz olur. “لَهُ صَوْتُ صَوْتٍ حَسَنٍ” - Onun güzel mi güzel bir sesi var” Burada sıfatın evveline fiil takdir edilmemiştir. Ayrıca teşbih manası da kastedilmemiştir, ref’ olarak gelmiştir. Eğer teşbih manası kastedilirse, “لَهُ صَوْتُ مِثْلِ صَوْتِ الْحِمَارِ” - Onun eşek sesi gibi bir sesi vardır” burada teşbih kastedildiğinden fiil takdir etmeden “savtun” diye raf’ okunur. Fiil takdir ederek “Savten” diye de nasb okumak câiz olur³⁸⁹.

³⁸⁸ en-Nehhâs, a.g.e., s. 21; el-Ferrâ, Meâni'l-Kur'an, c. 2, s.99.

³⁸⁹ Bulut, Sîbeveyh'in el-Kitâb'ında Ele Aldığı Bazı Nahiv Konuları, s. 249.

2.3.35. Şebih bi'l-Muzâf - الشَّبِيهُ بِالْمُضَافِ

Sîbeveyh, muzafa benzeyen bu terime, Memtûl dediği gibi “Matalle” diyede isim vermiştir. Muzafa benzemekten maksat, Muzaf ve muzaf'ü ileyhte harekeyi uzatmaktır demiştir. Bu hususta Sa'leb, “Harekeyi med etmek, izâfeti uzatmanın dışında aynı cinsten bir harf daha ortaya çıkarır” demiştir. Fethayı doyururken elif harfinin meydana geldiği gibi demiştir.

İbn Cinnî, “Ne zaman bir harfi doyurduğun ve uzattığın zaman, ondan sonra kendi cinsinden bir harf meydana gelir” demiştir. Bu nedenle “مَمْتُوْلٌ مَطَّلٌ - Memtûl ve Matalle” çok geniş bir baktır. Şâirler zor duruma düştüklerinde buna başvurmuşlardır. Sîbeveyh, hareketlerin (işba'i) doyurulması ve buna terettüp eden şeyler, Muzafa benzeyen şeyler neticesinde olur demiştir. Bu harflere Hurufu med (vav, ya, elif) çeken harfler diye de isim verilmiştir³⁹⁰.

2.3.36. Tahzîr - التَّحْذِيرُ

Sibeveyh, tahzîre “Nehiy” diye de isim vermiştir³⁹¹. Ayrıca mukadder gizli fiil diye de isim vermiştir. - أَلْفَعْلُ الَّذِي لَا يُسْتَعْمَلُ إِظْهَارُهُ - İzhar edilmesi kullanılmayan fiil” denir. Bu terimin aynı zamanda Halil b. Ahmed'in de terimidir.

Tahzîr, bir terimden daha çok terimle de ifade edilmiştir. - الشَّرْطُ الَّذِي يُسَمِّيهِ الْمُجَازَاةُ - Mucazât diye isim verilen şart terimi ile de ifade edilmiştir. - الطريقَ الاسدَ - Bu misallerde Tahzîr vardır. Burada - اتَّقِ أَخْذِرُ - fiilleri gizlenmiştir. Fiiller izhar edilmeden amel etmişlerdir. et-Tarike el-Esede Mef'ûllerini nasb etmişlerdir. Vaziyet tehlike arz ettiğinden fiillerin izhar edilmesine ihtiyaç olmadığından gizli olarak gelmişlerdir. Bu duruma Tahzîr diye isim verilmiştir.

2.3.37. Takrîb - التَّقْرِيبُ

Sa'leb, Takrîb terimini Sîbeveyh'in bilmediğini zannetmiştir. Bu düşüncesini şöyle izah eder; “Sîbeveyh “هَذَا زَيْدٌ مُنْطَلِقًا” demiştir ve bununla yürümeyi murat etmiştir. Yoksa Zeyd'e isnad'i haber vermemiştir. Burada Zeyd'i zikretmesi Fiil kim için olduğu bilinsin diyedir. Ebü'l-Abbas da “İşte bu ancak takrîb olur” demektedir³⁹². Onların yaptıkları bu çalışmalar, bir buluşa yaklaşıtırcı mahiyette olduğundan “Takrîb” tabirini kullanmışlardır. İbn Hâcib, Kafiye isimli eserinde gayri munsarîfın illetlerini beyt halinde saydıktan sonra “ و

³⁹⁰ el-Kavzî, a.g.e., s. 146.

³⁹¹ Sîbeveyh, a.g.e., c. 1, s. 128-129, 138-141.

³⁹² Sa'leb, Mecâlîsi Sa'leb, s. 43; el-Ferrâ, Meâni'l-Kur'an, c. 1, s. 12-13.

”هذا القول تقريب“ diyerek, eserinde Takrîb tabirini kullanmıştır³⁹³. Bu sayılan illetler doğruya yakındır. Nahiv âlimleri bu şekilde yaptıkları beyin fırtınası çalışması ile yeni bir terim ortaya çıkarmışlardır. Takrîbi “كان - kane” Fiilin den mîsâl vererek açıklamaya çalışıyorlar. Şu kadar var ki “Kane” fiilinden önce bir şey takaddüm etmez. “Kane”nin ismini raf haberini nasb etmeye ihtiyacı vardır. Sîbeveyh’in “هذا زَيْدٌ مُنْطَلِقًا - Hazâ Zeydun Muntaliken” mîsâlinde zeyd sanki kane gibi gizli bir fiil ile ref’ olduğu düşünülüyor, böyle bir yakınlaşma yapılıyor.

Suyûtî’nin rivayetine göre; Kûfeli nahiv âlimleri böyle durumlarda, takrîb murat edildiği zaman “Kane” nin kardeşlerinden olurlar ve merfu’ isme, mensub habere ihtiyaç duyarlar demişlerdir. - كَيْفَ أَخَافُ الظُّلْمَ وَهَذِهِ الخَلِيفَةُ قَادِمًا - “Bu Hâlife iş başında oldukça ben zülümünden nasıl korkarım”. Bu misâlde takrîb murat edildiğinden kane ve kardeşleri gibi amel etmiştir. Yine nahiv âlimleri, Esmâ-i işâretten sonra gelen isimler takrîben i’rablanır derler. Misâl olarak “هَذَا ابْنُ صَيَّادٍ أَشَقَى النَّاسِ” Burada esmâ-i işâretten sonra gelen isim “ibn seyyâd”tır. Takrîben i’rablanmıştır. Merfu’ okuduğumuz zaman takrîben isimdir. Mensûb okuduğumuz zaman takrîben haberdir³⁹⁴.

Bu husus Basralı nahiv âlimleri ile Kûfeli nahiv âlimleri arasında ihtilafı olan mevzu’lardandır. Kûfeli nahiv âlimleri takrîb âmildir, - كَانٌ - nin ameli gibi amel eder derler. Onlar bunun yeni bir icat olmadığı görüşünü savunurlar.

Takrîb yeni bir terimdir. Basralı nahiv âlimleri ve Sîbeveyh’in takrîbi bilmediğini söylemek çok mubalağalı bir iddiadır³⁹⁵. Halbu ki Sîbeveyh şöyle der; “Takrîb mübhem muzaf menzilindedir. Mübhem izâfetle bir şeye yakınlaşmıştır veya uzaklaşmıştır” sözü ile takrîbe işaret etmiştir. Sîrafi, “Mübhem âlem için ayırıcı bir özelliktir” demiştir. Çünkü mübhemde yakınlığı veya uzaklığı icab eden lafız vardır. Sîbeveyh bir lafzı kullanırken onun manevi delaletini de açıklamıştır. Sîbeveyh mübhem bir vasıftan konuştuğu zaman, - مَرَرْتُ - بِزَيْدِ الطَّوِيلِ - Ben uzun olan Zeyd’e uğradım. Misâlinde, Zeyd has isim kılınmıştır. Bu bir nevi “Ben bir kişiye uğradım ama şöyledir” dediğimizde onu bir şeye yakınlaştırarak işaret etmiş oluyoruz. Sîbeveyh takrîbi böyle anlatmıştır. Ona göre takrîb için amel etmek yoktur. Bu nedenle Sa’leb’in “Sîbeveyh takrîbi bilmez” sözünde haklılık payı vardır. Buna karşılık Sîbeveyh’in talebeleri de “Takrîb Kûfeliler indinde âmildir “كان - Kane”nin ameli gibi amel eder” demişlerdir³⁹⁶.

³⁹³ İbn Hâcib, a.g.e., s. 6.

³⁹⁴ el-Kavzî, a.g.e., s. 132.

³⁹⁵ Sîbeveyh, a.g.e., c. 1, s. 223.

³⁹⁶ el-Kavzî, a.g.e., s. 133.

2.3.38. Tâu't-Te'nîs - تَاءُ التَّائِبِث

Sîbeveyh te'nîs ta'sına “ha - ha” diye isim vermiştir. Cem'i müennes salim alametinden cemi' tası diye ifade etmiştir. Cem'i müzekkerlerdeki “Vav” ve “Ye” alametine benzer kılmıştır.

2.3.39. Tevkîd (Te'kîd) - التَّوَكِيدُ

Sîbeveyh, Tevkîde tahsis ve sıfat diye isim vermiştir. Sibeveyh, Zamir-i faslı anlamsız görmez. Onu Te'kîd anlamında kullanır. Te'kîde tekrîr diye isim verdiği gibi Bedel diyede isim vermiştir.

2.3.40. Zamîr - الضَّمِيرُ

Sîbeveyh, Zamir terimine muzmer dediği gibi, izmar diye de isim vermiştir. Terimlerin gelişimini incelediğimizde; Basralı nahiv âlimlerinin Sîbeveyh'e tabi' olduğu görülmüştür. Sîbeveyh'in terimlerine kanaat getirici oldukları halde buna karşılık Ferrâ, zamîre, meknî diye isim vermiştir. Kûfeli nahiv âlimleri, Ferrâ'nın meknî terimi üzerine tabi' olmuşlardır. Mecnî terimi ile zamiri kastedici oldukları halde bazıları da “Vücu” diye isim vermişlerdir³⁹⁷.

Zamirlerden, sen, ben manalarını ifade eden “أنا، أنتَ” Mütekellim ve muhatab zamirleri günübirlik konuşmalarda çok kullanılmıştır. Zamirler konusu geniş bir bâhistir. Yalnız mütekellim ve muhatab için vaz' edilmemiştir. Zamirler; Gâib, Gâibe, Muhatab, Muhataba ve Mütekellim zamirleri olmak üzere on dört kalıbı vardır. Bunlardan on iki tanesi Kur'an'ı Kerim'de zikredilmiştir. Bunlar; “أنا، نحنُ، أنتَ، أنتُمَا، أنتُم، أنتِ، أنتُنَّ، هو، هُمَا، هُم، هي، هُنَّ” Ene, Nahnu, Ente, Entüma, Entüm, Enti, Entünne, Huve, Huma, Hum, Hiye, Hünne” zamirleridir. İki tanesi “هُمَا، أَنْتُمَا” Huma, Entüma” zamirlerinin müzekker ve müennesleri müsavi olduğundan aynı kalıpla zikredilmiştir.

İbn Ya'şî'ye göre muzmer ile meknî arasında fark yoktur. Bunlar “Elfâz-i müteradifedir” demiştir. Lafızları ayrı olsa da her ikisinin de aynı manaya geldiğini söylemiştir³⁹⁸.

Basralı nahiv âlimleri, “Muzmer, Mekniyyattan bir nevidir” demişlerdir. Her Muzmer Mecnîdir, Her Mecnî Muzmer değildir. Araştırmacılar, Sîbeveyh'in kitâbını incelediğinde

³⁹⁷ Ebü'l-Abbas Sa'leb, a.g.e., c. 1, s. 43.

³⁹⁸ İbn Ya'şî, a.g.e., c. 3, s. 184.

Muzmer ile hem zamire hem de zamirin gayri ism-i mevsûl ve Esmâ-i işârete de Şâmil olduğu görülmektedir. Sîbeveyh zamir ismini kullanarak terimin kalıcılığını temin etmiştir³⁹⁹.

2.3.41. Zarf - الظَّرْفُ

Sîbeveyh, zarfı mütemekkin ve gayri mütemekkin diye iki kısma ayırmıştır. Biri mekânla alakası olan, Zarf-i mekân, diğeri mekânla alakası olmayan, Zarf-i zamandır. Ayrıca zarfa gaye diye de isim vermiştir. Zurufu'z-Zaman, Zurufu'd-Dehr ve Zurufu'l-Hîn diye de isimlendirmiştir. Zarf teriminin merhabası geniştir. Basralı nahiv âlimleri Sîbeveyh'in bu terimlerine tabi' olmayı tercih etmişlerdir. Yani, Sîbeveyh'in Zarf, Gaye, Dehr, Hîn ve Mevzi' isimlerini kullanmasına muvafakat etmişlerdir. Kûfeli nahiv âlimleri de sıfat, mahal terimini tercih etmişlerdir. Ferrâ, Mef'ûlu fihe Mahal diye isim vermiştir. Kisâî Zarfa, Sıfat demiştir⁴⁰⁰, Basralılar, Mef'ûlü fihe Zarf, Ferrâ ve arkadaşları Mef'ûlu fih diye isim vermişlerdir. Yine Basralılardan sonra gelen nahiv âlimleri de, فى manasını içine aldığından, Zarf'a Mef'ûl'ü fih diye isim vermişlerdir. Şu bir gerçektirki, Zarf terimini Halil b. Ahmed'ten bize ilk ulaştıran Sîbeveyh'tir. Sîbeveyh, zarfı nev'i hasebiyle ve mananın delaleti hasebiyle Hîn, (dehr) için Zarf veya mevzi' için Zarf diye ikiye ayırmıştır. Bugün bildiğimiz Zarf-i Zaman ve Zarf-i Mekân kastedilmiştir. Ebü Hayyân "Fiil üzerine şâmil olma cihetinden hakiki zarfa benzediği için zarf diye isim verilmesi mecâz yolu üzerinedir" demiştir. Bunu da iki sebep üzerine bina kılmıştır. Birincisi, Araplar kelâmlarında zarf yerine, ism-i mekân veya ism-i zaman diye isim vermemişlerdir. İkinci sebep, zarf lügatta "ve'a" (göl) gibi kaplayıcı olduğundan bu isim verilmiştir. "Ev'iyе" Her tarafa şâmil olucu anlamındadır. Zarfa, mekân ismi verdiğimizde bütün her tarafa şâmil olma manası son bulur⁴⁰¹. Bu nedenle sadece zarf diye isim vermişlerdir. Bazı nahiv âlimleri, zarf-i mustakar diye isimlendirmiştir. Suyûtî de zarf istikrara taalluk ettiği için zarf-i mustakar ismini vermiştir⁴⁰². Bazıları zarf üzerine genişleme yaparak mecâz yolu üzere mef'ûlu bih demişlerdir. Türk nahiv âlimi İmam Birgivî'nin *İzhar* isimli kitabında ve onun şerhi *Eyyübî*'de, zarf-i mustakar ve zarf-i lağv diye ikiye ayrıldığı görülmüştür⁴⁰³. Bu terimler nahiv âlimleri arasında çok derin düşünce ve çalışmalar sonucu ortaya çıkmıştır. Zarf terimini kullanarak en isabetli görüşü Sîbeveyh açıklamıştır.

³⁹⁹ Abdulkâdir el-Kengaravî, **el-Mufî fi'n-Nahvi'l-Kûfî**, Şerh ve Talîk, Muhammed Behcet el-Beytar, Arabî İlimler Cemiyeti, Dimeşk, 1370/1950, s. 92.

⁴⁰⁰ el-Ferrâ, **el-Müzekker ve'l-Müennes**, a.g.e., s. 335.

⁴⁰¹ el-Kavzî, **a.g.e.**, s. 142.

⁴⁰² es-Suyûtî, **a.g.e.**, c. 1, s. 234.

⁴⁰³ Abdullah b. Salih, **a.g.e.**, s. 27.

2.3.42. Zaman Zarfları - الظُّرُوفُ مِنَ الْأَزْمِنَةِ

Sîbeveyh, Zaman zarflarını mensub olarak getirmiştir. Zarflar, Kelâmın başında geldiği gibi sonunda da gelir. Ayrıca zarflar mübteda haber olarak merfû' da olurlar. “الْفِتَالُ يَوْمَ” - Savaş Cuma günüdür” Misâlinde, Zarfı zaman olan “Yevme” nasb olmuştur ve kelimenin sonunda gelmiştir. Zaman zarflarının isim olarak kullanımı mekân zarflarına göre daha çok kullanılmıştır. “الْيَوْمُ الْأَحَدُ” - Bugün Pazardır” Misâlinde olduğu gibi ref’ olmuştur⁴⁰⁴.

Sîbeveyh’in, *el-Kitâb*’ındaki terimlerinin tamamını bu çalışmamızda zikretmemiz mümkün olmadığından bazı terimlerine yer verilmiştir.

Sîbeveyh, Nahiv terimlerinde muayyen hedefe ulaşmak için ayrı ayrı üsluplar kullanmıştır, bazı terimlerinin sâbit olduğunu, bazılarının ihmal edilmiş tevile muhtaç olduğunu kabul etmiştir. Terimlerini tevil etmenin sonsuza kadar devam edeceğini düşündüğünden, terimlerinin tamamını istikrar bulmuş kabul etmez. Terimlerini bekâ ve fenâ cihetinden değerlendirmeye açık tutmuştur⁴⁰⁵. Bugün Sîbeveyh’in önceden kullandığı “Canlı Harf” terimi unutulmuş, onun yerine “Harekeli Harf” terimi kullanılmıştır. “Mecârî Evahiri’l-Kelim” terimi yok olmuş onun yerine “Harekeler” teriminin kullanımı devam edilmiştir. Yine “Elif” yerine “Hemze”, “Memtûl” yerine “Memdûd” terimleri canlılığını koruyarak günümüze kadar kullanılmaya devam etmiştir.

2.4. SÎBEVEYH’E ÂİT NAHİV TERİMLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Sîbeveyh’in, Terimlerini kabul edip inceleyenler; Terimlerin bazılarının bazılarına benzerliğinin olması, ayrıca Sîbeveyh’in terimlerini ifade etmede takip ettiği üslup gibi, bir takım zorluklar bulurlar. Sîbeveyh, terimlerini bazen vasıf olarak anlatmıştır, bazen de terimlerinin benzerlerinin zıddını zikr ederek açıklamıştır.

Sîbeveyh, *el-Kitâb*’ında kullandığı Nahiv terimleri başlıkları ile bugün kullanılan terimlerin başlıkları arasındaki farkı gösteren bazı örnekler aşağıda tabloda gösterilmiştir⁴⁰⁶.

⁴⁰⁴ Bulut, *Sîbeveyh’in el-Kitâb’ında Ele Aldığı Bazı Nahiv Konuları*, s. 274.

⁴⁰⁵ el-Kavzî, *a.g.e.*, s. 147.

⁴⁰⁶ Bulut, *Sîbeveyh’in el-Kitâb’ında Ele Aldığı Bazı Nahiv Konuları*, s. 66.

Bugün Kullanılan Başlıklar		<i>el-Kitâb</i> 'ta Kullanılan Başlıklar
البدل	1.	هذا باب من الفعل يستعمل في الاسم ثم يبدل مكان ذلك الاسم اسماً آخر فيعمل فيه كما عمل في الأول
عمل اسم الفاعل	2.	هذا باب من اسم الفاعل الذي جرى مجرى الفعل المضارع في المفعول في المعنى فإذا اردت فيه من المعنى ما اردت في "يفعل" كان نكرة مُتَوْنًا
المصدر أعمال	3.	هذا باب من المصادر جرى مجرى الفعل المضارع في عمله ومعناه
الفاعل الصفة المشبهة باسم الفاعل	4.	هذا باب الصفة المشبهة بالفاعل فيما عملت فيه
سقوط الأدوات مع الأفعال توسعاً وفيه بعض أساليب المجاز بالحذف	5.	هذا باب استعمال الفعل في اللفظ لا في المعنى لاتساعهم في الكلام والاختصار
المكان ظرف الزمان	6.	هذا باب وقوع الأسماء ظرفاً وتصحيح اللفظ على المعنى
المطلق المفعول	7.	هذا باب ما يكون من المصادر مفعولاً فيرفع كما ينتصب إذا شغلت الفعل به، وينتصب إذا شغلت الفعل بغيره
اسم الفعل	8.	هذا باب من الفعل سُمِّيَ الفعلُ فيه بأسماء مضافة ليست من أمثلة الفعل الحادث
حذف الفعل في حالت الأمر والنهي	9.	هذا باب ما جرى من الأمر والنهي على إضمار الفعل المستعمل إظهاره إذا علمت أن الرجل مستغنٍ عن لفظك بالفعل

التحذير	10.	هذا باب ما جرى منه على الامر والتحذير
المفعول معه	11.	هذا باب ما يظهر فيه الفعل وينتصب فيه الاسم
أَلْمَصْدَرُ النَّائِبُ عَنِ فِعْلِ الْأَمْرِ	12.	هذا باب ما ينصب من المصدر على إضمار الفعل غير المستعمل إظهاره
المفعول لأجله	13.	هذا باب ما ينتصب من المصادر لِأَنَّهُ عَدْرٌ
المكان الزمان ظرف	14.	هذا باب ما ينتصب من الأماكن والوقت

Görüldüğü gibi Sîbeveyh'in kullandığı başlıklar genelde uzundur. Çoğu zaman başlıkları anlamak için örneklerine de bakmak gerekmektedir. Sîbeveyh, bir konu için ayrı ayrı başlıklar kullanmıştır. Örneğin, Hal konusu için adet olarak ondan fazla başlık atar. Ancak bu yerlerin her hali, öbüründe cümle olarak gelen hali vb. gibi başlıkların içerikleri de farklıdır. Yukarıdaki tablomuza bakıldığında bu husus açıkça gözükmektedir.⁴⁰⁷

Yukarda gösterdiğimiz tabloda, bugün kullanılan başlıklara bakıldığında bu başlıklar kafamızda hemen belirli konuları çağrıştırır. Sîbeveyh'ten sonra gelen nahiv âlimleri, onun gramere âit görüşlerini devam ettirdikleri gibi, Bab başlıklarını devam ettirmemişlerdir. Yeni öğreneceklere kolaylık olsun diye terim başlıklarını kısaltmışlardır.⁴⁰⁸

Sîbeveyh'in kullandığı terimlerinden bize ulaşmayanlara “ölü terimler” diye isim verilir. Misal olarak, Sîbeveyh'in kadın ismi için söylediği, - هَذَا بَابٌ نَظَائِرٌ ضَرْبُهُ ضَرْبُهُ وَرَمِيَّتُهُ - diye bir terim bugün kullanılmamaktadır. Sîbeveyh, yaşamını devam ettiren terimlerine canlı terimler, devam ettirmeyenlere ölü terimler diye isim vermiştir. Diğer taraftan Sîbeveyh'in âmil olarak gördüğü çok önemli terimlerinden canlılığını koruyanlara amel edici harfler, Nasb edici harfler, Cezm edici harfler, Cer edici harfler, İ'rab harfleri ve tesniye harfleri adı altında canlılığını koruyan kalıcı terimler olarak değerlendirilmiştir. Örnek olarak - حركات - Harekeler terimini, - مَجَارِي أَوَاخِرِ الْكَلِمِ - terimine karşılık olarak kullanıyoruz.

⁴⁰⁷ Bulut, *Sîbeveyh'in el-Kitâb'ında Ele Aldığı Bazı Nahiv Konuları*, s. 67.

⁴⁰⁸ Bulut, *Sîbeveyh'in el-Kitâb'ında Ele Aldığı Bazı Nahiv Konuları*, s. 67; Abdussabûr Şahin, “el-Menhecû'l-Lugavî fî Kitâbi Sîbeveyh”, *Mecelletu Külliyyeti'l-Âdab ve't-Terbiye*, Cami'atu'l-Kuveyt, sayı 3-4, Kuveyt, 1973, s. 56-83.

Hemzeyi, Elife karşılık olarak kullandığımız gibi. Yine Sîbeveyh'in kullandığı "مطول - memtûl" terimi "ممدود - memdûd" teriminin şuyu' bulması ile terk edilmiştir. Yine vasıf olarak temeyyüz eden bazı terimler kaybolmuştur. Onların yerlerine başka terimler gelmiştir. Örnek olarak mef'ûlü mutlak için "حَدَّثَ حَدَّثَانِ - Hadesün Hadesan" diye vasıf ile tabir edilmiş iken, sonradan bu vasıflar terk edilmiş, bunların yerine - مفعول مطلق - Mef'ûlü Mutlak terimi kullanılarak istikrar bulmuştur⁴⁰⁹.

Yine Sîbeveyh tarafından icâd edilen bazı terimler nahiv ilminin dışına çıkarak nahiv terimlerinden ayrılmıştır. Misal olarak - مسند، مسندٌ اليه - terimleri belagât ilmine girerek nahiv terimlerinden ayrılmıştır. Bunların yerine - مبتدأ ، خبر - Mubteda Haber terimi kullanılarak istikrar bulmuştur. Yine tecvîd ve kiraât ilmine dâir terimler ile şiirin zaruretinden olan terimler nahiv terimlerinden ayrılarak diğer ilimlerin arasına girmişlerdir.

Sîbeveyh'in istikrar bulan Nahiv terimlerinin üzerinden asırlar geçmiş olmasına rağmen onun terimleri canlılığını korumuştur. Bu değişmeyen canlı terimler bugün kullandığımız nahiv terimleridir. Sîbeveyh'in günümüzde kullanımı devam eden çok kullanılan terimlerinden bazıları başlıklar halinde aşağıda zikredilmiştir⁴¹⁰;

Marifeler – المعارف

Marife ve Nekre – المعرفة والنكرة

Munsarif olan ve olmayanlar – ما ينصرف وما لا ينصرف

Fâil – الفاعل

Mef'ûlü bih – المفعول به

Mef'ûlü meah – المفعول معه

Mahal üzere atf – العطف على الموضع

Asmâ fâilîn ve vâcibât (Fâil ve Nâibi fâil) – أسماء الفاعلين والصفة

Şart ve Cezâ – الشرط والجزاء

İlga ve Talîku'l-Ef'al (Fiillerin Amelinin Bozulması) – الإلغاء وَ تَعْلِيْقُ الْأَفْعَالِ

İlletli Fiil – الفعل المعتل

İhtisas – الاختصاص

İstisna – الاستثناء

Na't ve Men'ut – النعت والمنعوت .

⁴⁰⁹ el-Kavzî, a.g.e., s. 148.

⁴¹⁰ Sîbeveyh, a.g.e., c. 1, s. 219; c. 2, s.363

Bu terimler gibi bunlara benzer terimler bugün nahiv kitaplarımızın sayfelerini süsleyen, istikrar bulmuş canlı nahiv terimleridir⁴¹¹. İkinci Bölümde Sîbeveyh'in Hocası Halil b. Ahmed'e ait terimler ile kendine âit bazı nahiv terimlerini zikrederek ikinci bölüm burada tamamlanmış oldu.

---

⁴¹¹ el-Kavzî, **a.g.e.**, s. 149.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
FERRÂ'NIN MEÂNİ'L-KUR'AN'INDA KULLANILAN
NAHİV TERİMLERİ

FERRÂ'NIN MEÂNİ'L-KUR'AN'INDA KULLANILAN NAHİV TERİMLERİ

Tezimizin üçüncü bölümünde Kisâî' den sonra Kûfeli nahiv âlimlerinin en meşhur ve ileri gelenlerinden olan Ebü Zekeriyya Yahyâ b. Ziyad el-Ferrâ (ö.207/822)'a âit nahiv terimlerine yer verilecektir. Ferrâ, Kûfe medreselerinin kurucusu kabul edilen Kisâî' nin talebesidir. Kisâî'nin çok fazla terimi olmadığından tezimizin üçüncü bölümünde Ferrâ'nın terimlerine yer verilmiştir. Kisâî daha çok Kur'an Kırââtı, şiir ve tenkîd sanatı üzere meşhur olmuştur. Kisâî'nin pek fazla nahiv terimi olmadığı gibi, Nahiv kaidelerini kullanma hususunda hassasiyetide yoktur. İlmi münazaralarda gerekli olduğunda rahatlıkla kâideleri kullanmaktan çekinmemiştir. Ferrâ Onun talebesi olmakla beraber Nahiv ilminde özellikle Kûfeliler arasında Ferrâ'nın derin bir yeri vardır. Kûfeli nahiv âlimleri arasında onun yeri, Basralı nahiv âlimleri arasında Sîbeveyh gibidir¹. Her ikisi de nahiv terimlerini kitap haline getiren ve eserleri günümüze intikal eden nahiv ilminde öncü şahsiyetlerdir. Onun lügat ve nahiv üzerindeki görüşlerine kendi döneminde hiç kimse ulaşamamıştır. Şevki Dayf, bu cihetten Ferrâ'nın hocası Kisâî'den daha meşhur olduğunu söylemiştir². Ferrâ'nın daha kültürlü olması, Kelâm ve Felsefe üzerine eğitimi, Hüküm çıkarmadaki kudreti, çalışmalarında kıyası kullanması ve eda gücünün yüksekliği ile öne çıkmıştır. Nahve dâir görüşlerini vefat etmeden üç yıl önce *Meâni'l-Kur'an* isimli eserini yazarak kitâp haline getirmiştir. *Meâni'l-Kur'an*, Ferrâ nin nahiv terimleri ile ilgili görüşlerinin olduğu çok değerli eseridir. *Meâni'l-Kur'an*, Kur'an'daki manası anlaşılmayan kelime ve ifadeleri konu alan ilim dalının ismidir. Ferrâ'nın bu eseri Nahiv, Lügat, Arap kelâmı Kırâât ve Şiir ağırlıklıdır³. Ferrâ Kûfelilerin içinden nahve dâir müstakıl bir şahsiyet olarak ortaya çıkmıştır. Basra terimlerine zıt yeni nahiv terimleri ortaya çıkarmıştır. Hatta kendisine nahivde müminlerin emiri ünvanı verilmiştir. Kûfeli Sa'leb onun için “ Ferrâ olmasaydı Lügat olmazdı” demiştir⁴. Ayrıca içinde altmış adet nahiv terimi olan nahve dâir hususi bir kitâp daha yazmıştır. Ancak bu kitâp günümüze ulaşmamıştır. Ferrâ'ya âit nahiv terimlerinin iki özelliği öne çıkmaktadır. Birincisi, Ferrâ nahiv terimlerini kullanmada büyük bir genişleme meydana getirmiştir. İkincisi, Basralı nahiv âlimlerinin indinde bulamayacağımız, nahiv ilmine dâir yeni terimler inşa etmiş olmasıdır⁵

¹ Bulut, “Ferrâ'nın Meâni'l-Kur'an'ında Kullandığı Kûfe Dil Okuluna Ait Terimler”, O.M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 14-15, Samsun 2003, s. 324.

² Yuhanna, “Mevsu'atu'l-Mustalahı'n-Nahv min'en-Neşeti ila'l-İstikrar”, c. 1, s. 368.

³ Bulut, “Ferrâ'nın Meâni'l-Kur'an'ında Kullandığı Kûfe Dil Okuluna Ait Terimler”, s. 324.

⁴ ez-Zübeydî, a.g.e., s. 133.

⁵ Yuhanna, a.g.e., c.1, s. 369.

dolayı inkâr ettiler. Kûfeli Ferrâ bu âyetlerde geçen “Cahd” kelimesinden “Cahd” terimini ortaya çıkarmış ve nefy manasına kullanmıştır.

Nefy - لا -sının lügavi manası terk ve tard etmek manasındadır. Mâide sûresindeki âyette geçen “يُنْفُوا” kelimesinden alınmıştır: - أَوْ تُقَطَّعَ أَيْدِيهِمْ وَأَرْجُلُهُمْ مِنْ خِلَافٍ أَوْ يُنْفَوْا مِنَ الْأَرْضِ- . Yeryüzünde fesad çıkarmaya çalışanların cezası, ancak ve ancak tepelenmeleri veya asılmaları yahut elleriyle ayaklarının çapraz kesilmesi veya buldukları yerden sürgün (tard) edilmeleridir¹². Bir nevi yok etmek nefy etmek manasını ifade etmiştir.

Ahmed b. Fâris cahde red diye isim vermiştir. - بَابُ الرَّدِّ بِكُلِّهِ- diye bir bab ortaya koymuştur. Ahmed b. Fâris sen kelamı “ كَلَّا ” ile red etmeyi istediğin zaman bunun üzerine durman gerekir. Çünkü mana red anında tanzim olmaktadır. Misal olarak, sen konuştuğun bir kişiye “ اَأَكَلْتَ تَمْرًا ” - Sen hurma yedin mi? diye sorduğun zaman cevaben - كَلَّا - Asla! Yani “ اِنِّي ” Ben hiç hurma yemedim. Başka nahiv âlimleri de “ كَلَّا ”yı nefy etmek manasına kullanmışlardır. “ كَلَّا ” Ma kabline red, Ma ba’dine isbattir. Red kelimesi yukarıda ifade ettiğimiz gibi tamamen nefyin karşılığı olarak kullanılmıştır¹³.

Ferrâ’ nın Cahd ve İkrar terimlerine toplu olarak baktığımızda bunların ortaya çıkışına lügavî mananın çok büyük tesirinin olduğunu görüyoruz. Ferrâ Lügat manasına ihtimam göstermiştir. Esas itibariyle Basralı ve Kûfeli Nahiv âlimlerinin arasındaki ihtilafların sebebi, Mana cihetiyle birbirlerine benzer lafızları kullanarak ortaya çıkarılan yeni terimler ile bağımsızlıklarını ortaya koymuşlardır.

3.2. Edevât - الْأَدْوَاتُ

Edavat terimini, Ferrâ kullanmıştır. Basralılar, - حُرُوفُ الْمَعَانِي - Hurufu’l meâni” diye isim vermişlerdir. Edevat başka bir mana için geldiğinde özel bir terim ile hususleşmiş olur demişlerdir. Misal olarak - نَعَمْ وَبَلَى - Edatları arasında kullanıldıkları yere göre farklı manaları vardır. Her ne kadar ikisi de evet manasına gelsede yerine göre biri diğerinden daha farklı manayı ifade etmek için kullanılır.

Araf sûresinde - فَهَلْ وَجَدْتُمْ مَا وَعَدَ رَبُّكُمْ حَقًّا قَالُوا نَعَمْ -¹⁴. Bir de cennetlikler, cehennemliklere, gerçekten biz, rabbimizin bize va’d buyurduğunu hak bulduk. Sizde Rabbinizin va’d buyurduğu cezayı hak buldunuzmu diye seslenirler. Onlar evet derler. Bu âyette geçen “ نَعَمْ ” edatı ile evet manası kastedilmişken, - نعم - yerine - بَلَى - getirmiş olsaydık

¹² Mâide Sûresi, 5/33.

¹³ el-Kavzî, a.g.e., s. 172.

¹⁴ Araf Sûresi, 7/44.

- أَلَمْ يَأْتِكُمْ نَذِيرٌ قَالُوا بَلَىٰ قَدْ جَاءَنَا نَذِيرٌ - Misâl olarak, Mülk sûresinde -¹⁵. Size uyarıcı gelmedi mi diye sorarlar. Onlar derler ki: Evet, bize uyarıcı geldi. Bu âyetlerde ise evet manasına - بَلَىٰ - Edatı gelmiştir. Burada “ بلى ” yerine “ نعم ” edatının gelmesi doğru olmazdı. Bunun sebebi - بَلَىٰ - evvelinde (Cahd) inkâr manası olan şeyi ikrar etmek için kullanılırdı¹⁶. Mülk sûresindeki âyette “ Size bir korkutucu gelmedi mi - بلى - evet geldi manası böyle tamam oluyor. - نَعَمْ - Edatı ise evvelinde (cahd) inkâr istifhamı olmayan yerlerde yapılan ikrarda kullanılır. A’raf sûresinde “ Rabbinizin va’d ettiklerini gerçek buldunuz mu ?” derken inkârî istifham yoktur. Burada “ نَعَمْ ” ile cevap verilerek doğru mana elde edilmiştir.

3.3. el-Elifu'l Hafife - الْأَلِفُ الْخَفِيفَةُ

Ferrâ, hafif elif terimi ile vasıl elifini kastediyor veya Basralılar indinde kullanılan “Hemze” yi kastediyor. Hadid suresinde “ يَوْمَ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ وَالْمُنَافِقَاتُ لِلَّذِينَ آمَنُوا انظُرُونَا نَقْتَبِسْ مِنْ”¹⁷ âyetinde “نوركم”¹⁷ da hafif elif, intizar manasındadır. Elif’i Hafife istifham hemzesi yerinede kullanılmıştır¹⁸. Nahiv âlimlerinden İbn Yâiş şöyle demiştir. “Mutakaddimûn nahiv âlimleri, Fethaya “Elif”i sağir’e, Zammeye “Vav”i sağir’e, Kesreye “ya”i sağir’e diye isim vermişlerdir. Çünkü onlara göre hareketler ve harfler sestir. Her ne kadar ses isimlendirilmesinde aynı olsa da, nahiv âlimleri işittikleri seslerden güçlü olanına harf, zayıf olanına hareke diye isim vermişlerdir¹⁹.

Ferrâ, hafif elif’i (harekeli elif) hemzeden daha aşağı seviyede görmüştür. Ona doğrudan elif diye isim vermemiştir. Bununla beraber onu harekenin de üstünde bir seviyede tavsif ederek değerlendirmiştir. “الْأَلِفُ الْخَفِيفَةُ” - Elifu'l-Hafife” diye isim vererek terim olarak kullanmıştır²⁰.

3.4. el-Esmâu'l-Muzafe - الْأَسْمَاءُ الْمُضَافَةُ

Muzâf isimler, Ferrâ indinde kullanılan bir terimdir. Esmâ’i sitteye itlâk edilerek bu isim verilmiştir.- أَبَيْكَ و أَخِيكَ - Senin baban, Senin kardeşin” izâfetle gelen muzaf isimlerdendir²¹.

¹⁵ Mülk Sûresi, 67/8-9.

¹⁶ el-Ferrâ, **Meâni'l-Kur'an**, c. 1, s. 52.

¹⁷ Hadid Sûresi, 57/13.

¹⁸ el-Ferrâ, **Meâni'l-Kur'an**, c.1, s. 70.

¹⁹ es-Suyûti, **a.g.e.**, c. 1, s. 173.

²⁰ el-Kavzî, **a.g.e.**, s. 181.; el-Ferrâ, **Meâni'l-Kur'an**, c.1, s.70.

²¹ el-Ferrâ, **Meâni'l-Kur'an**, c. 1, s. 409.

3.5. Fiil - الْفِعْلُ

Ferrâ, Fiil terimini Basralıların kullandığı gibi kullanmıştır. Ferrâ fiil terimini Basralıların kabul ettiği gibi üçe ayırarak. - الْفِعْلُ الْمُضَارِعُ، الْفِعْلُ الْمُسْتَقْبَلُ وَ الْفِعْلُ الْمَاضِي - . Fiil-i Muzari, Fiil-i Mustakbel ve Fiil-i Mazi isimlerini vererek kullanmıştır. Kûfeliler Emir Fiilini Fiil'i Muzari den bir cüz olarak kabul etmişler ve Mahzûf emir lamı ile meczûmdur demişlerdir²². 'Ferrâ çok kere fiili isim üzerine itlak etmiştir. Ayrıca müzekker fiil ile Müennes fiil arasını müennes - ها – Hası ile tefrik etmiştir. Ancak Araplar; “ إِمْرَأَةٌ حَائِضٌ، ” - طَاهِرٌ، طَامِتٌ، طَالِقٌ، diye söylerler. Bunlara Müennes “ha”si getirmezler. Arapları hasız kullanmaya sevk eden sebep, bu sigaların müzekker için kullanılmasına imkân olmadığıdır. Zira bu durumlardan hiç biri Erkeklerde bulunmayacağı için kadınlara mahsus hal olduğundan te'nis alameti olan “ ة ” he'yi getirmeye ihtiyaç duymamışlardır. Ancak - قَائِمَةٌ جَالِسَةٌ - gibi fiil olan isimlerde müennes alameti olarak (ة) he getirilir, bunlarda müzekker ile müennes arasını tefrik etmeye ihtiyaç vardır. Kûfeli nahiv âlimleri başkalarının ortak olmadığı bir vasıfta, müennes bir kelime gördüğün zaman ondan “ha”i soyutlayarak getirirsin demişlerdir²³.

Kûfeliler Hal murat ettikleri halde fiil terimini kullanmışlardır. Bakara sûresindeki “وَلَمَّا جَاءَكُمْ كِتَابٌ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ مُصَدِّقٌ”²⁴. “Onlara ellerindeki tasdik üzere Allah tarafından bir kitap (Kur'an) gelince” âyetinde “ مُصَدِّقٌ ”i ister “ كِتَابٌ ” den sıfat yaparak ref okursun, çünkü kitâp nekredir. İster “مصدقاً” diye kitab için fiil yaparak hal üzere nasb okursun demişlerdir. Kitâbtan hâl yaparak nasb okumayı daha doğru görmüşlerdir. Çünkü vasıf ile hususileşerek marifeye yakın oldu demişlerdir²⁵.

Yine Kûfeli nahiv âlimleri, Abdullah ibn Abbas'ın kıraâtinde “تُمْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مُصَدِّقًا” âyetini fiil olarak kabul ederek hal üzere nasb okumuşlardır. Kûfeliler, fiil terimini “ كَانَ ظَنَّ، - Kane, Zanne ve kardeşlerinin haberi üzere hal yaparak nasb okumuşlardır²⁶. Araplar, Sebe sûresinde “وَيَرَى الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ الَّذِي أَنْزَلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ هُوَ الْحَقُّ”²⁷. “Kendilerine ilim verilmiş olanlar görüyorlar ki Rabbinden sana indirilen Kur'an hakkın kendisidir” âyetinde geçen الْحَقُّ

²² Yuhanna, a.g.e., c. 1, s. 374-375.

²³ el-Ferra, el-Müzekker ve'l-Müennes, s. 58.

²⁴ Bakara Sûresi, 2/89.

²⁵ Sîbeveyh, a.g.e., c. 1, s. 55.

²⁶ el-Ferrâ, Meâni'l-Kur'an, c. 1, s. 12.; el-Kavzî, a.g.e., s. 168.

²⁷ Sebe Sûresi, 34/6.

yi nasb olarak okumuşlardır. Çünkü Raeytu fiili Zanentunun kardeşlerinden olan kalbî fiillerden kabul edilmiştir.

3.6. Fiil'i Dâim - الْفِعْلُ الدَّائِمُ

Ferrâ, Fiili Dâimden Basralıların kullandığı ve amel eden ism-i fâil terimini kastetmiştir. Kûfeli nahiv âlimleri fiili üç kısma ayırırlar. Mâzî, Muzârî ve fiil-i Dâim. Fakat Ferrâ bunu sadece amel eden ism-i fâil için kullanmıştır²⁸.

3.7. Fi'lu'l-Vâkı' - الْفِعْلُ الْوَاقِعُ

Vakı' olan fiil terimi Ferrâ'nın kullanımındadır. Basralılar buna müteaddî fiil diye isim vermişlerdir. Sîbeveyh vakı' terimini teâddî manasına kullanmıştır. Ferrâ bu terimi Sîbeveyh den almıştır. İbn Mesud'un kıraâtında, Bakara sûresinde “صَمًّا بُكْمًا عُمِيًّا”²⁹ diyerek nasb okumuştur. Burada iki vecih üzerine nasb okunur. Ya terk edilen bir mana üzerine nasb okursun veya onların zulumat içine terk edildiklerine dâir kesin kanaât getirerek nasb okursun, bu takdirde mana, onlar ne oldukları halde “Kör, Sağır ve Dilsiz oldukları halde” diye mana vermişlerdir³⁰.

3.8. Hurûc - الْخُرُوجُ

Ferrâ, Hurûc terimi için bir tarif vaz' etmemiştir. Lügat itibariyle çıkış yapmak manasınadır. Bunun için bir tarif yapmamakla beraber Ferrâ bu terimi kullanmıştır. Kıyame sûresinde -يَقَادِرِينَ - أَيَحْسَبُ الْإِنْسَانُ أَنْ لَنْ نَجْمَعَ عِظَامَهُ بَلَىٰ قَادِرِينَ عَلَيَّ أَنْ نُسَوِّيَ بَنَانَهُ -³¹ ayetinde geçen -يَقَادِرِينَ - üzerine çıkış yaparak nasb okumuştur³². Kûfeli nahiv âlimlerinin ekserisinin Hilafda nasbın olduğunda ittifak etmediler. Basralılar bunu reddetmekle beraber, Sîbeveyh'de “Vav” ve “Fe”nin Fiil-i muzariyi nasb edici olmasını reddettiler. Bu harfler onlara göre atf harflerindedir. Nasb olmaları ise - أَنْ - takdiri ile dir. “Vav” veya “Fe”dan sora gelen gizli “en” ile nasb olmuştur derler. Ferrâ ne zaman ki bu harflerin izmâri ile nasb olmayı uygun görmedi. Hilaf ile nasb olmuştur dedi. Basralılar da, Hilaf asıl itibariyle nasb edici olmazken nasıl olurda fer' itibariyle nasb edici olur diye karşı gelmişlerdir. Ayrıca “Vav” ve “Fe”nin atıflıktan çıkarılması aslına muhaliftir. Asıl itibariyle bunlar atf harfleridir,³³diyerek kûfelilerin huruç terimini reddetmişlerdir.

²⁸ Bulut, **Ferrâ'nın Meâni'l-Kur'anında Kullandığı Kûfe Dil Okuluna Ait Terimler**, s. 334.

²⁹ Bakara Sûresi, 2/14.

³⁰ el-Ferrâ, **Meâni'l-Kur'an**, c. 1, s. 16.; Sibeveyh, **a.g.e.**, c. 1, s. 412.

³¹ Kıyame Sûresi, 75/3-4.

³² el-Ferrâ, **Meâni'l-Kur'an**, c. 3, s. 208.

³³ Sîbeveyh, **a.g.e.**, c. 1, s. 247.

Bu hususta Nahiv âlimi ed-Demamîni, “Halil b. Ahmed ve Sîbeveyh indinde olanlara göz attığımız zaman Kûfelilerin hilaf diye isimlendirdikleri şeye işaretler olduğunu görürüz” der ve aşağıda geldiği gibi terimleri zikretmiştir. - هَذَا بَابٌ لَا يَكُونُ الْمُسْتَنْتَاءُ فِيهِ إِلَّا نَصْبًا لِأَنَّهُ مُخْرَجٌ مِمَّا - أَدْخَلَتْ فِيهِ غَيْرُهُ Şeklinde zikretmiştir³⁴. Müstesnâ babında müstesnâ ancak nasb olur. Çünkü başkalarının içinde olduğu şeyden çıkarılmıştır sözü, Hurûc için bir işaret kabul edilmiştir.

Basrali nahiv âlimlerinden, Sîbeveyh’in bu babından: “Müstesnâ Müstesnâ minh’in i’rabını alır” kâidesi anlaşılmaktadır. Kûfeliler bu babta geçen “مخرج - Muhrec” lafzından Hurûc terimini meydana çıkararak nasb olur diye muhalefet etmişlerdir.

3.9. İmâd Zamiri - الضَّمِيرُ الْعِمَادُ

Ferrâ, isim cümlesinin iki ögesi olan mübteda ile haber arasına giren zamire imâd zamiri adını vermiştir. Basralılar ise fasıl zamiri terimini kullanmışlardır. وَإِذْ قَالُوا اللَّهُمَّ إِنْ كَانَ هَذَا - هُوَ الْحَقُّ مِنْ عِنْدِكَ - ile هَذَا âyetinde hocam zamiri sıla menziline imâd zamiri olarak gelmiştir ve الحق diye nasb olmuştur³⁵. İmad terimi Kûfelilerin kullandığı terimlerden³⁶. Kûfeliler buna “Deâme” diye de isim vermişlerdir³⁷. Kûfeliler, zamire i’ mât terimini kullanmışlardır. İbn Hâcib zamir-i fasla sıfat diye isim vermiştir. Ayrıca mübteda için mutabik olan merfû’ munfasil zamiri diye de isim vermişlerdir³⁸. Birgivî, *İzhâr* isimli eserinde bu zamire “Şan zamiri” diye isim vermiştir. Fasıl zamirinin ismi üzerine ihtilaf olduğu gibi, i’rabının üzerine de ihtilaf olmuştur. Kûfeliler bunun için i’rab den mahal vardır demişlerdir. Basralılara göre i’rab den mahal yoktur görüşünü savunmuşlardır. İbnü’n-Nehhas i’ mât ve fasıl zamirini zâid hükmünde görmüştür. Arâf sûresinde “إِنَّكَ هُمُ الْمَفْلُحُونَ”³⁹ âyetinde geçen - هم - İmâd/Fasıl zamirini zâid olarak görmüştür. Bununla beraber “هم” zamirini ikinci mübteda, “المفلحون” İkinci kabul edenler vardır. Basralılar - هُمْ - Zamirini zâid olarak görürler ve buna fasıl zamiri diye isim verirler. Kûfeliler “İ’ mât zamiri” demişlerdir⁴⁰. Bazı Kûfeliler “إِيَّاكَ”deki - ك - kef’in zamir olduğunu - أَيَا - nin i’ mât olduğu görüşüne gitmişlerdir.

İbnü’l-Enbarî bu görüşü reddetmiştir. “Bir şey kendinden olanla imâd olmaz demiştir. “إِيَّاكَ”de “أَيَّا” zamirdir. - ك - kef harfi hitap için gelmiştir. Bunun için i’raptan mahal yoktur

³⁴ Sîbeveyh, a.g.e., c. 1, s. 369.

³⁵ Bulut, *Ferrâ’nın Meâni’l-Kur’an’da Kullandığı Kûfe Dil Okulu’na Ait Terimler*, s. 331.

³⁶ Muvafiku’d-Dîn Ya’iş b. Ali İbn Ya’iş, a.g.e., c. 3, s. 110.; el-Havarizmî, a.g.e., s. 36.

³⁷ el-Ferrâ, *Meâni’l-Kur’an*, c. 1, s. 52.

³⁸ el-Enbarî, *el-İnsaf fi Mesâilî’l-Hilaf*, c. 2, s. 545, Mesele 100.

³⁹ Arâf Sûresi, 7/157.

⁴⁰ Ebü’l-Kasım Abdurrahman b. İshak ez-Zeccac, *İrabu’l-Kur’an el-Mensub ilâ ez-Zeccâc*, Thk. İbrahim el-Ebyarî, I-III, Kahire, 1963, s. 4.

diyerek Kûfelilerin görüşüne karşı çıkmıştır. Basralılar indinde ise, Sîbeveyh zamiri fasıl için bir bab vaz' etmiştir ve ona - بَابُ مَا يَكُونُ فِيهِ هُوَ وَ أَنْتَ وَ أَنَا وَ نَحْنُ وَ أَحْوَاثُهُنَّ فَصْلًا - diye isim vermiştir⁴¹. Bu Babta fasıl zamirinin ahkâmından bahs etmiştir. Fasıl zamiri kendinden sonra gelenin i'rabını değiştirmez. Fasıl zamiri zikir edilmeden önce hangi hal üzere ise o hal üzere i'rabı baki kalır. Misal olarak - حسبُ ذِيًّا هُوَ خَيْرًا مِنْكَ - misâlinde - هو - Fasıl zamiri kendinden sonra gelen ismin i'rabında hiçbir değişiklik yapmamıştır. - كَانَ عَبْدُ اللَّهِ هُوَ الظَّرِيفُ - misâlinde - عبدالله – Abdullah” Kane”nin ismidir. - الظَّرِيفُ - ez-Zarif”u sıfat olarak ref” olması “Kane”nin isminden sıfat olarak geldiğindedir de - هو - fasıl zamirinden değildir demişlerdir. Fasıl zamiri, Cümleyi ismiyyede mübtedayı habere bağlayan rabitalardan biridir.

Burada Ferrâ'nın diğer bir terimine geçmeden önce, Ahmet Mekkî Ensarî'nin görüşü üzerine durmak istiyoruz. Çünkü kendisi “ İmâd terimini Ferrâ'nın, Fasıl zamiri manasında kullandığını, imâd zamirini fiil menziline indirerek açıklamıştır. Enfâl sûresinde “ إِنْ كَانَ هَذَا هُوَ ”⁴² âyetinde geçen - هو - Fasıl zamirini i'mâd olarak isimlendirmiş ve Fiil mertebesinde görmüştür ve - الحق - yi nasb okumuştur. Kur'an'da mevcut harekesi nasbtır.

Ferrâ bu âyette geçen “الحق” kelimesinin ref” ve nasb okunması hususunda şöyle görüş bildirmiştir. Eğer - هو - yi isim yaparsan - الْحَقُّ - el-Hakku diye ref” okursun. Eğer - هو - Huve yi imâd yaparsan sıla menziline - الحق - el-Hakke diye nasb okursun demiştir⁴³. Bu âyette “الحق”nun ref” ve nasb okunması manayı değiştirdiğinden önem arz etmektedir. Ferrâ imâd olarak sıla menziline değerlendirir ve - هو - Hüveyi zâid veya - حشو - haşiv sıla olarak kabul etmiştir. Çünkü Ferrâ'ya göre sıla ziyade manasındır. Ferrâ'ya göre i'mâd zamiri; Ref”, Nasb, cer olmak için vaz' edilmemiştir. Ancak herbir mevzi'de fiil den önce isimle başlamak için vaz' edilmiştir demiştir. Bu aynı zaman da Müberred'in de görüşüdür. İmâd zamiri iki marife arasında veya marife ile marifeye yakın olan nekre arasında zâid olarak gelir görüşündedirler⁴⁴.

3.10. İ'rab – الإعراب

Ferrâ, İ'rab terimini i'raba dâir hareketler üzerine delalet etmesi için kullanmıştır. *Meâni'l-Kur'an* isimli kitabında buna çok kere yer vermiştir. Ferrâ, i'rabı göstermek için şu

⁴¹ Sîbeveyh, a.g.e., c. 1, s. 394.

⁴² Enfâl Sûresi, 8/32.

⁴³ el-Ferrâ, *Meâni'l-Kur'an*, c. 1, s. 409.

⁴⁴ el-Müberred, a.g.e., c. 4, s. 103.

misali çok kullanmıştır. - هَذَا غَلَامِي - Misâlinde “Mim” harfî i’rabın bütün cihetlerinde cer okunur demiştir⁴⁵.

3.11. İ’rab Harekeleri- الْحَرَكَاتُ الْإِعْرَابِيَّةُ

Ferrâ, İ’rab hareketleri (alametleri) ile Ref’, Nasb, Hafdı kastetmiştir. Basralılar da bunları i’rab hareketleri olarak kullanmıştır. İ’rab hareketlerinden Ferrâ’ nın kullandığı Hafd terimini ilk önce kullanan Halil b. Ahmed’ tir. Kisâf’inin bu terimi kullandığı da bir gerçektir. Bu nedenle umumi olarak Hifd terimi kûfelilere nisbet edilmiştir. Ferrâ da hocasının usulu üzere hareket etmiştir⁴⁶. Ferrâ, i’rab ve bina alametlerini birbirinden ayırmadan birini diğersinin yerine kullanmayı uygun görmüştür. Bu durum kûfe medreselerinin belirgin bir özelliğidir. Halbukî basra medreselerinin önemli temsilcisi Sibeveyh, i’rab ve bina alametlerini birbirinden ayırmıştır. Sîbeveyh’e göre ref, nasb, cer ve cezm i’rab alametidir. Fetha, kesre, damme ve vakf (sükûn) mebnilik alametidir⁴⁷.

3.12. İrsal – الْإِرْسَالُ

Ferrâ Sukûn terimini kullanmakla beraber nadiren sukûn yerine irsal terimini de kullanmıştır. Hûd sûresinde - وَاسْتَوَتْ عَلَى الْجُودِيِّ - âyetinde⁴⁸. - الْجُودِيِّ - kelimesi bazı kraât alimleri tarafından “Ye” nin sukûnü ile irsal yapılarak okunmuştur derler. Kûfelilerin kullandığı Tahkîr/Tasğîr terimini Ferrâ’ nın kullandığı söylensedey bu terimler Ferrâ’ dan çok önce Sîbeveyh’in kitâbında kullanılmıştır⁴⁹. Bu nedenle tahkîr/tasğîr terimlerini Ferrâ’ ya nisbet etmiyoruz.

3.13. İsmu’l-Mevdu’ - اسْمُ الْمَوْضُوعِ

İsmi mevdu’ terimi Ferrâ’ya göre cins isimdir⁵⁰. Ahmed İvaz el-Kavzî; Ferrâ, ismi mevdu’ ile âlem olan isimleri kastetmiştir görüşündedir⁵¹. Ferrâ, Mevdu’ isim terimini “ زَيْدٌ ” gibi isimler için kullanmıştır⁵². Yuhanna, “Bunlar terim değildir sadece âlem isimler için vaz’ edildi” demiştir⁵³.

⁴⁵ el-Ferrâ, **Meâni’l-Kur’an**, c. 2, s.40.

⁴⁶ Yuhanna, **a.g.e.**, c.1., s. 371.

⁴⁷ Bulut, **Ferrâ’nın Meâni’l-Kur’an’ında Kullandığı Kûfe Dil Okulu’na Ait Terimler**, s. 333.

⁴⁸ Hûd Sûresi, 11/44.

⁴⁹ Bulut, **Ferrâ’nın Meâni’l-Kur’an’ında Kullandığı Kûfe Dil Okuluna Ait Terimler**, s. 336.

⁵⁰ Sîbeveyh, **a.g.e.**, c. 1, s. 409.; el-Ferrâ, **el-Müzekker ve’l-Müennes**, s. 69-70.

⁵¹ el-Kavzî, **a.g.e.**, s. 174.

⁵² el-Ferrâ, **Meâni’l-Kur’an**, c. 1, s. 409.

⁵³ Yuhanna, **a.g.e.**, c. 1, s. 383.

3.14. İzmâr – الإِضْمَارُ

Ferrâ bu terim ile Basralıların zamir murad ettikleri halde kullandıkları Muzmer ve izmar terimi üzerine kullanmıştır. İzmar terimi ile Basralıların kastettiği zamiri murat etmiştir. Ferrâ Taha sûresinde - فَلَمَّا آتَاهَا نُودِيَ يَا مُوسَى إِنِّي أَنَا رَبُّكَ - Ne zaman ona gidince kendisine Ey Musa diye seslenildi⁵⁴. Burada - إِنِّي - deki elif ibtida mevki’i kabul edilerek kesre okunmuştur. Şayet fetha okunsa daha isabetli olurdu. Nida burada “innî” üzerine vaki’ olmuştur. Ne diye nida olundu sorulduğu zaman fâil mevki’ine gelmiştir. “Elif Nun” maddesi fâil mevki’inde fetha okunur. Ayrıca Meçhûl fiilinin nâibi fâili olarakda ref’ mevzi’inde “ennî” okumak daha doğru olur⁵⁵.

3.15. Kat’ - الْقَطْعُ

Kisâf tarafından kullanılan Kat’ terimini Ferrâ hâl Terimi olarak kullanmıştır. Fatiha sûresinde - غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ - “Hişma uğrayanların değil”⁵⁶. Bu âyette geçen غير kelimesini Kisâf’ye göre nasb okumak câizdir. Burada kat’ غير kelimesini عليهم den hal yaparak mensup kılmaktır. Bakara sûresi ikinci âyette “هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ”⁵⁷ Takva sahipleri için doğru yolu gösterendir. Burada “هُدًى” kelimesi iki yönden ref’ ve nasb okunur. Kur’an’da nasb olarak gelmiştir. Birincisi “ذَالِكَ”yi “الْكِتَابِ”yi “هُدًى”i “قطع” hâl üzerine nasb okursun. Kûfeli Ferrâ burada kat’ ile hal’i kasd etmiştir. Çünkü nekre ma’rife üzerine delil olmaz. İkinci olarak “هُدًى”i “فِيهِ”nin “ها”sından kat’ üzere nasb okursun. Bu takdirde manası “لَا شَكَّ فِيهِ” “Bunda hidayet edici olduğu halde hiç bir şüphe yoktur” olur⁵⁸.

Sîbeveyh, Kûfelilerin kat’ dediği hâl terimi için başka birtakım terimler de kullanmıştır. Müberred de bu hususta Sîbeveyh’e tabi’ olmuştur. Hâl’e mef’ûlu fih demişlerdir. “هُدًى بَابُ عَنِ الْمَفْعُولِ فِيهِ” diye bir bab vaz’etmişlerdir. Daha sonra gelen nahiv âlimleri “Hâl” ismini kullanmaya başladıkları zaman mef’ûlu fih ismini kullanmaktan kaçınmışlardır⁵⁹. Hâl “فى” manasını tazammun ettiği için zarf’a benzetilmiştir. Bu nedenle nahiv âlimleri “Hâl” terimi ile mef’ûlü fihi hususileştirmişlerdir⁶⁰.

3.16. Lamu’l-Emr - لَامُ الْأَمْرِ

⁵⁴ Taha sûresi, 20/11.

⁵⁵ el-Ferrâ, **Meâni’l-Kur’an**, c. 1, s. 211.; Yuhanna, **a.g.e.**, c.1, s. 372.

⁵⁶ Fatiha sûresi, 1/7.

⁵⁷ Bakara sûresi, 2/2.

⁵⁸ el-Ferrâ, **Meâni’l-Kur’an**, c. 1, s. 11-12.

⁵⁹ el-Müberred, **a.g.e.**, c. 4, s. 166.

⁶⁰ es-Suyûtî, **a.g.e.**, c. 2, s. 80.

Emir lamı terimini Ferrâ şu âyette kullanmıştır. - **وَأَلْحِكُمْ أَهْلَ الْإِنجِيلِ** - İncil ehli de, Allah'ın onda indirdiği ahkâmla hükümlerini⁶¹.- **وَأَلْحِكُمْ** - Emir lamı ile cezm olmuştur. Bugün bildiğimiz emir lamı ve nehiy lamı bu çalışmalar sonucu ortaya çıkmıştır. Hamza ve diğer kurrallar ise bu âyeti nasb okumuşlardır⁶².

3.17. Lam'i Key- لام كي

Key lamı Terimini Ferrâ şu âyette kullanmıştır.- **وَأْمُرْنَا لِنُسَلِّمَ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ** - Biz âlemlerin Rabbine halis Müslüman olalım diye emir aldık⁶³. **لِنُسَلِّمَ** Fiili gizli **أَنْ** ile nasb olmuştur. Key lamı Terimini Ferrâ nin hocası Kisâî de kullanmıştır⁶⁴.

3.18. Mâ lem Yüsemme Fâilühü - مَا لَمْ يُسَمَّ فَاعِلُهُ

Ferrâ bu terimi Mebniyyün lil-Mechûl, babında Nâib fâil manasına kullanmıştır. Mâide sûresinde - **وَمَا أَهْلَ لَيْعِنِ اللَّهِ** - “Allah'tan başkası namına kesilen hayvan size haram kılındı”⁶⁵. âyetinde “ Allah'dan başkası adına kesilen” (ما) Nâib fâil mevki'ine gelmiştir. Ferrâ'nın kullandığı bu terimi hocası Kisâî de kullanmıştır⁶⁶. Ferrâ bu terimi Basralıların meçhûl fiil terimine karşılık olarak kullanmıştır⁶⁷.

3.19. Ma Yücrâ ve Ma La Yücrâ - مَا يُجْرَى وَمَا لَا يُجْرَى

“Ma Yücrâ ve Ma La Yücrâ” munsarîf ve gayri munsarîfler; Ferrâ'nın kendinin icad ettiği terimlerindedir. Ferrâ bu iki terimi munsarîf ve gayri munsarîf terimlerine karşılık olarak kullanır. Kûfeliler de bu terimi kullanmışlardır. Bunlara karşılık Sîbeveyh ise “ ما يُنْصَرِفُ - مَنُصَرِفٌ و ما لا يُنْصَرِفُ ” Munsarîf olanlar ve olmayanlar (Gayri munsarîf)” diye isimlendirmiştir. Sîbeveyh'in, Munsarîften kasdı cer ve tenvini kabul edendir. Gayri munsarîften kasdı ise cer ve tenvini kabul etmeyendir. Kûfeliler ise Basralıların kullandığı Munsarîf ve Gayri Munsarîf terimlerinden, Cer kabul edenler ve Cer kabul etmeyenleri kasd etmişlerdir. Basralı olduğu halde Müberred bu hususta Kûfelilere tabi' olur ve - **بَابُ مَا يُجْرَى وَ** - diye de bir bab vaz' eder. *Fethu'l-Bârî*'de bu terimi - **مَا يُجْرَى وَمَا لَا يُجْرَى** - diye Ferrâ'ya nisbet etmiştir. Bu terim çok eski bir terimdir. Araplar masruf olan isme mücrâ demişlerdir⁶⁸. *Fethu'l-Bârî* üç sebepten dolayı bu terimi Ferrâ'ya nisbet etmiştir. Birincisi

⁶¹ Mâide sûresi, 5/47.

⁶² Yuhanna, a.g.e., c. 1, s. 380.; el-Ferrâ, **Meâni'l-Kur'an**, c. 1, s. 312.

⁶³ En'am sûresi, 6/71.

⁶⁴ Yuhanna, a.g.e., c.1, s. 380.; el-Ferrâ, **Meâni'l-Kur'an**, c. 1,s. 220.

⁶⁵ Mâide Sûresi, 5/3.

⁶⁶ Yuhanna, a.g.e., c. 1, s. 381.; **Meâni'l-Kur'an**, c. 1, s. 301

⁶⁷ Bulut, **Ferrâ'nın Meâni'l-Kur'an'ında Kullandığı Kûfe Dil Okuluna Ait Terimler**, s. 335.

⁶⁸ İbn Hacer, **Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahihi'l-Buhârî**, c. 8, s. 484.

Kûfe terimlerinin çoğunu Ferrâ vaz' ettiği için. İkincisi Ferrâ - الخُدُودُ النحوية - isimli eserinde bu terimler için hususi bir bab vaz' etmiştir. Üçüncü olarak bu terim Kûfeliler tarafından çok kullanıldığı için Ferrâ'ya nisbet edilmiştir⁶⁹. Bununla beraber Ferrâ, Basra terimlerinin kullanımını engellememiştir⁷⁰. Bazı araştırmacılar Basra ve Kûfe terimleri arasındaki birleşmeleri tahlil etmişler ve bu birleşmeden Ferrâ'nın Bağdadî nahiv ekolunun temellerini oluşturduğu kanaatine varılmıştır. Her ne kadar böyle bir düşünce olsada Ferrâ'nın Hicrî 207'de vefat ettiği düşünüldüğünde o tarihlerde Bağdad medreseleri henüz kurulmamıştır. Bağdad medreselerinin, Basra ve Kûfeli nahiv âlimlerinin ilmî çalışmalarının sonucu üzerine kurulduğu da bir gerçektir. Ferrâ Bu mevzuda çeşitli terimler kullanmıştır. Bu terimlerden ba'zıları; Sarf, Mücrâ, Gayri Munsarif ve Gayri mücrâ terimleridir⁷¹.

3.20. Mahal - المَحَلْ

Ferrâ Mahal terimini Zarf karşılığında kullanmıştır. Bununla, Car ve Mecerûru kastetmiştir. Misâllerinde olduğu gibi⁷². Basralıların, Zarf ve Mef'ûlu fih olarak isimlendirdikleri terime Kûfeli Ferrâ, Mahal ismini vererek kullanmıştır. Mahal terim umumi olarak Kûfelilere nisbet edilmiştir⁷³.

el-Ezherî, Halil b. Ahmed'e Zarf terimini, Kisât'ye Mahal terimini, Ferrâ'ya Sıfat terimini nisbet ettikten sonra "Bu terimlerin hepsinin manası birdir" demiştir⁷⁴.

el-Ezherî'ye göre, bu terimlerin karışıklığı, (Kisât'ye Mahal nisbeti, Ferra'ya Sıfat nisbeti, Zarf ve Mef'ûlu fih'in Basralıların oluşu) Mahal, Sıfat, Gâye terimlerinin Kûfelilerin olduğuna dâir icma'nın varlığını değiştirmez⁷⁵.

İbnü'l-Enbarî, Zarf karşılığında bazı Kûfelilerin mahal, bazı Kûfelilerin de sıfat terimini kullandıklarını söylemiştir⁷⁶.

3.21. Masdar - المَصْدَرُ

Masdar terimini Ferrâ Basralıların, Mef'ûlu mutlak manasına kullandıkları gibi kullanmıştır. Feâle Yef'âlu mevki'ine gelen her masdarı nasb okumak câiz olur. Yusuf sûresinde - قَالَ مَعَادَ اللَّهِ أَنْ نَأْخُذَ إِلَّا مَنْ وَجَدْنَا مَتَاعَنَا عِنْدَهُ - Yusuf, "Allah'a sığınırız! Biz, malımızı

⁶⁹ el-Ferrâ, *Meâni'l-Kur'an*, c. 2, s. 19.; el-Ferra, *el-Müzekker ve'l-Müennes*, s. 86, 103.

⁷⁰ el-Ferrâ, *Meâni'l-Kurân*, c. 1, s. 42.; el-Ferrâ, *Meâni'l-Kur'an*, c.1, 427- 428.

⁷¹ Yuhanna, *a.g.e.*, c. 1, s. 394.

⁷² el-Ferrâ, *Meâni'l-Kur'an*, c. 1, s. 28.

⁷³ el-Ferrâ, *el-Muzekker ve'l-Müennes*, s. 109.

⁷⁴ el-Ezheri, *Tehzîbu'l-Luga*, c. 14, s. 373.

⁷⁵ el-Havarizmî, *Mefatihü'l-Ulum*, *a.g.e.*, s. 35.; İbnü'l-Enbarî, *el-İnsaf*, c.1, s. 44, 6. Mesele.

⁷⁶ Bulut, *Ferrâ'nın Meâni'l-Kur'an'ında Kullandığı Kûfe Dil Okuluna Ait Terimler*, s. 327.

kimin yanındabulmuşsak ancak onu alırız. âyetinde⁷⁷. “ معاذ ” Masdarı nasb okunmuştur. Fiil mevki'ine gelmiştir⁷⁸.

3.22. Masmûd/Maksûd- الْمَصْمُودُ/الْمَقْصُودُ

Ferrâ, *Meâni'l-Kur'an*'ında bu terimi kullanmıştır. Masmûd lügaten Maksûd manasına olduğundan aynı anlamı taşımaktadır. İkisi de aynı terim olarak kullanılmıştır. Samedehu/Kasedehu manasıdır. Ferrâ bu terimi çok kere lügat manasında kullanmıştır. Fatiha sûresinde - غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ - Hişma uğrayanların yolunu değil⁷⁹. Bu âyette geçen; غَيْرِ kelimesi cer dir. Önceki âyette geçen عَلَيْهِمْ den na't olarak gelmiştir⁸⁰.

3.23. Meârif - الْمَعَارِفُ

Meârif terimi, Ferrâ'ya göre haber manasıdır. Bu terimi Ferrâ kullanmıştır. Mahzûf mübtedaya zamir veya müzmer diye isim vermişlerdir⁸¹.

3.24. Mechûl Zamir - الضَّمِيرُ الْمَجْهُولُ

Mechûl zamir terimini Ferrâ ortaya çıkarmış ve şan zamiri mukabilinde kullanmıştır. Ferrâ Mechûl zamir terimini şu misalde şöyle kullanır. “ مِنْ الرَّجَالِ مَنْ هُوَ إِخْوَتُكَ ” “Adamlardan senin kardeşin hangisidir” diye sorar. Bu misâlde Cemi' zikredilmiştir. “ هو ” zamiri şan ile meçhul isme gitmek murat edilmiştir⁸².

3.25. Mekkî (Kinâye) - الْمَكْنَى

Ferrâ Mekkî terimini zamir için kullanmıştır. Basralılar buna zamir veya muzmer diye isim vermişlerdir. Ferrâ'nın gayri, Kûfeliler ise Kinâye diye isim vermişlerdir. - مُحْصَلٌ - isimli eserde, - إِعْلَمُ أَنَّ الضَّمِيرَ هُوَ الْكِنَايَةُ - “Bilin ki mutlak zamir kinâyedir” denilmektedir⁸³. Mütakellim konuştuğu zamanki hitabın ismidir. Muhatap da konuştuğu zamanki hitabın ismidir. Zamirler halin delalet edicileridir. *Muhassal* isimli kitabın sahibi de hâlin delalet edicileri olan zamiri, Kadir sûresinde olduğu gibi kelâmın evveline getirmiştir. - إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ - إِنَّا - mütakellim zamirdir ve kelâmın evveline gelmiştir.

⁷⁷ Yusuf sûresi, 12/79.

⁷⁸ el-Ferrâ, *Meâni'l-Kur'an*, c. 1, s. 39.

⁷⁹ Fatiha Sûresi, 1/7.

⁸⁰ Yuhanna, *a.g.e.*, c. 1, s. 382.

⁸¹ el-Ferrâ, *Meâni'l-Kur'an*, c.1, s. 369.; Ebu'l-Abbas Ahmet b. Yahya Sa'leb, *a.g.e.*, c. 1, s. 20.

⁸² Yuhanna, *a.g.e.*, c. 1, s. 411.

⁸³ el-Kavzî, *a.g.e.*, s. 174.; el-Ferrâ, *Meâni'l-Kur'an*, c. 1, s. 5, 19, 85, 210.

⁸⁴ Kadir Sûresi, 97/1.

3.26. Muvakkat ve Gayri Muvakkat - الْمَوْقَّتُ وِ غَيْرِ الْمَوْقَّتِ

Muvakkat ve gayri muvakkat terimleri Küfeli Ferra'yâ mahsustur. Yeni araştırmacılar bu iki terimi Ferrâ, Marife olan Zamir ve Âlem üzerine kullandığı görüşündedirler. Ferrâ Muvakkat terimi ile ma'rife olan âlem ve zamiri kastetmiştir. Gayri muvakkat terimini de nekre olan kelimeler üzerine kullanmıştır. Ferrâ ya göre isim, muştak ma'rife veya mevsul olduğu zaman gayri muvakkat marifedir. - مررتُ بِعَبْدِ اللَّهِ غَيْرِ الظَّرِيفِ - demek câiz olmaz. Ancak tekrar üzere söylenir. Çünkü Abdullah muvakkattır, âlemdir, bilinendir. Gayr kelimesi Ferrâ'nın mezhebinde gayri muvakkat nekredir. Na't olmaz ancak gayri muvakkat marife için olur demiştir⁸⁵.

Basralılara baktığımızda onlar, âlem için Has isim terimini kullanmışlardır. Kişiye has, lazım alamet olarak isimlendirmişlerdir. Muberrid de bu görüşe tabi' olmuştur⁸⁶.

3.27. Na't - النَّعْتُ

Ferrâ'nın kullandığı terimlerden biridir. Ferrâ, na't terimini genelde sıfat karşılığında kullanmıştır. Bununla beraber nadirde olsa na't terimi yerine sıfat terimini de kullanmıştır⁸⁷. Şevkî Dayf da bu terimi ilk defa sıfat karşılığında el-Ferrâ'nın kullandığını söylemiştir⁸⁸. Na't Terimi, Ferrâ'dan çok önce Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ında kullandığı terimlerden biridir. Sîbeveyh na'ta sıfat ve mevsuf dediği gibi atfu'l-Beyan da demiştir⁸⁹. Basralılarda na't teriminini kullanmışlardır. Ancak na't teriminden bazen sıfat bazende mevsuf manasını kastetmişlerdir. Ayrıca na'tı sıfat manasına tevkid için de kullanmışlardır. Kehf sûresinde - إِنَّ تَرَنِّ أَنَا أَقَلُّ مِنْكَ مَالاً -⁹⁰ - وَ وَلِئَا "أَنَا" zamiri fasl içindir ve sıfattır.

Müberred, te'kide sıfat dediği gibi na't diye de isim vermiştir. Sîbeveyh sıfat diye isim vermiştir. Küfeliler ise bu farklı kullanımları gördükten sonra istikrar olmadığı düşüncesi ile Na't ismi vermekle iktifa etmişlerdir⁹¹.

Ebü Hayyân, "na't tabiri Küfelilerin terimidir" demektedir. Basralılar, na'tı bazen kullansalar da onlar daha çok vasfı ve sıfatı kullanmışlardır. Na't teriminin daha çok Ferrâ

⁸⁵ el-Ferrâ, *Meâni'l-Kur'an*, c. 1, s. 56-57.

⁸⁶ el-Müberred, *a.g.e.*, c. 4, s. 323.

⁸⁷ Bulut, *Ferrâ'nın Meâni'l-Kur'an'ında Kullandığı Kûfe Dil Okuluna Ait Terimler*, s. 327.

⁸⁸ Şevki Dayf, *a.g.e.*, s. 202.

⁸⁹ Sîbeveyh, *a.g.e.*, c. 1, s. 223.

⁹⁰ Kehf Suresi, 18/39.

⁹¹ Sîbeveyh, *a.g.e.*, c. 1, s. 125-140.

indinde kullanıldığını aklımızdan geçirdiğimizde, Kehf sûresinde, - هُنَالِكَ الْوَلَايَةُ لِلَّهِ الْحَقُّ - 92. “İşte burada, velayet el-hak olan Allah’ındır” âyette geçen - الْحَقُّ - el-Hakku - den na’t olarak ref’ okunmuştur⁹³. Bu terimlerin manalarına baktığımız zaman her ne kadar aynı şey için olsalar da her dâim sıfat ve na’tı buluruz. Aralarında umumilik ve hususilik cihetinden kullanım farkları vardır. Na’t, Hilye manasınada kullanılmıştır. Cenab-i Hakk’ın sıfatlarına mevsuf deriz, ama men’ût diyemeyiz. “ضاربٌ جارحٌ” gibi vasıflar “Uzun - kısa” gibi vasıflar “طويلٌ قصيرٌ” gibi isim olan fiillerdir. Bu sıfatlar bunlarda bulunur. “Hilye - حلية” terimi için hem mevsuf hem de men’ût diyebiliriz. Resûlullahın vasıflarını ifade ederken Hilye-i Şerif, Na’t-i Şerifte birini kullandığımız gibi⁹⁴.

Na’t terimi Kûfelilerin vasıtası ile gelişip yayıldığından, tabi’i olarak bu terimi çok kullandıklarından dolayı onlara nisbet edilmiştir. Şevkî Dayf, “İlk defa na’t ismini terim olarak Ferrâ kullanmıştır” der⁹⁵.

3.28. Sarf - الصَّرْفُ

Kûfeli Ferrâ, Sarf terimini, Evvelinde bir hadise olan kelâm üzerine “Vav” bağlacı ile atf ederek getirmiştir. Öyle ki îadesi doğru olmadığı için “Vav” ile gelerek bir önceki cümleye bağlanır. Enfâl sûresinde - يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَخُونُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ وَتَخُونُوا أَمَانَاتِكُمْ وَأَنْتُمْ - يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَخُونُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ وَتَخُونُوا أَمَانَاتِكُمْ وَأَنْتُمْ - 96. Ey iman edenler, Allah’a ve resulüne ihanet etmeyin, bile bile emânetlerinize de ihanet etmeyin. - وَتَخُونُوا - fiili “vav” bağlacı ile getirilmiş ve bir önceki kelimenin anlamını bir sonraki cümleye aktarmıştır. Emanetlerinize de ihanet etmeyin manasını ifade etmiştir. Aşağıdaki şiir de aynı şekilde gelmiştir. - لَاتَنْهَى عَنْ خُلُقٍ وَتَأْتِي مِثْلَهُ عَارٌ عَلَيْكَ إِذَا مَا فَعَلْتَ عَظِيمٌ - “Sen kötü bir ahlakı yasaklama” derken mana tamam ve doğru anlaşılıyor. Bunun üzerine atf edilecek cümleyi “vav” ile atf ederek sarf yapılmıştır. “وَأْتِي مِثْلَهُ” derken bir önceki cümleye “vav” ile atf edilmiştir. Aslında “وَأْتِي مِثْلَهُ” demektir. “La” nefi harfi getirilmeden olumsuzluk manasına kullanılmıştır. Yani yasakladığın şeyin aynısını sen yapma demektir. Bu beyitte “Lam”ın îadesi câiz değildir. “وَأْتِي مِثْلَهُ” denmez. Beytin ikinci cümlesinde, eğer yasakladığın şeyi yaparsan senin üzerine büyük ayıptır. Kendin yaptığın bir yanlışı başkasına yasaklaman utanç vericidir⁹⁷. Ferrâ, Sarf’ı şöyle tarif eder. Evveline cahd veya istifham olan iki fiilin, “Vav, Fa, Sümme veya Ev” harflerinden biri ile cem edilmesidir. Cahd ve istifhamın atf ile tekrar edilmesi imkânsız görülür. İşte bu sarftır der. Sarfın hakikatı ise atf

⁹² Kehf Sûresi, 18/44.

⁹³ el-Ferrâ, **Meâni'l-Kur'an**, c. 2, s. 145-146.; el-Ferra, **el-Müzekker ve'l-Müennes**, s. 107.

⁹⁴ Muvafiku'd-Din Ya'îş b. Ali İbn Ya'îş, **a.g.e.**, c. 3, s. 47.

⁹⁵ Şevki Dayf, **a.g.e.**, s. 202.; el-Kavzî, **a.g.e.**, s. 166.

⁹⁶ Enfâl Sûresi, 8/27.

⁹⁷ el-Kavzî, **a.g.e.**, s. 187.

olunmuş ikinci fiilin manasını, Ma'tûf aleyh olan fiil üzerine gelen hükmü çıkarmaktır. Manayı değiştirdiği için sarf denmiştir. Bu nedenle burdaki “Vav”a Kûfeliler sarf “Vav”ı ismini vermişlerdir atf vavı ismini vermemişlerdir⁹⁸.

İbnu'l-Enbarî de Basralı ve Kûfeli nahiv âlimleri arasında ihtilafı konuları incelediği eserinde 75. Mesele olarak bu konuyu ele almıştır. - لَا تَأْكُلُ السَّمَكُ وَتَشْرِبُ اللَّيْنَ - misâlinde ikinci fiil kûfelilere göre sarf olarak. Basralılara göre ise gizli bir - أَنْ - ile mansub olduğunu söylemiştir⁹⁹.

3.29. Sıfat - الصِّفَةُ

Sıfat terimi Ferrâ'nın kullandığı bir terimdir. Ferrâ sıfat terimini bazen harf-i cer bazen de zarf karşılığında kullanmıştır. Ferrâ, Sıfat terimini nadiren de olsa bilinen anlamı ile kullanmıştır¹⁰⁰. Enbiyâ sûresinde - وَهَذَا ذِكْرٌ مُّبَارَكٌ أَنْزَلْنَاهُ - Bu ona indirdiğimiz mübârek bir zikirdir¹⁰¹. Burada - مبارك - ref' tır. - ذكر - den sıfat olmuştur. Bununla beraber sıfat terimini ilk önce kullanan Halil b. Ahmed'tir. Sonra dan Kisâ'te'ye nisbet edilmiştir, ondan da Ferrâ olarak zarf manasına sıfat olarak kullanmıştır¹⁰². Basralılara göre sıfat terimi harf-i cer dir. Ferrâ, Bakara sûresinde - فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا أَنْ يَتَرَاجَعَا -¹⁰³. İkinci koca boşarsa Allah'ın emirlerini yerine getireceklerinden ümitvar oldukları takdirde birbirlerine dönmelerinde ikisine de günah yoktur. Bu âyette şu izah getirilmiştir. - فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا فِي أَنْ يَتَرَاجَعَا - takdirindedir. - أَنْ - sıfat olmadığı zaman nasb mevzi'indedir demişlerdir.

İbn Ya'îş, Harf'i cerlere, Hurufu Cer ve Hurufu izafet diye isimlendirilmesi: Kendilerinden önce gelen fiilin manasını kendilerinden sonra gelen isimlere bitişitirdikleri için harf-i cer diye isim verilmiştir. Hurufu cer diye isim verilmesi, bu harfler kendilerinden sonra gelen isimleri cer ettikleri için bu isim verilmiştir¹⁰⁴.

Kûfeliler bu harflere sıfat diye isim vermişlerdir. Çünkü onlar, Ma kabline gelen nekrelerden sıfat vaki' olduğu için bu ismi verirler. Kisâ'te sıfat terimini zarf diye isim olarak kullanmıştır¹⁰⁵. Bu hususta Ferrâ da aynı görüşe sahiptir. Ferrâ indinde delillerin çokluğundan dolayı bu terimin Ferrâ'ya nisbeti tercih olunmuştur. Bakara sûresinde - وَأَتَّقُوا يَوْمًا لَا تَجْزِي نَفْسٌ -

⁹⁸ el-Ferrâ, **Meâni'l-Kur'an**, c. 1, s. 235.; el-Kavzî, **a.g.e.**, s. 188.

⁹⁹ İbnu'l-Enbârî, Mesele 75, s. 429.

¹⁰⁰ Bulut, **Ferrâ'nın Meâni'l-Kur'an'ında Kullandığı Küfe Dil Okuluna Ait Terimler**, s. 327.

¹⁰¹ Enbiya Sûresi, 21/50.

¹⁰² Yuhanna, **a.g.e.**, c. 1, s. 380.

¹⁰³ Bakara Sûresi, 2/230.

¹⁰⁴ Muvafiku'd-Din Ya'îş b. Ali İbn Ya'îş, **a.g.e.**, c. 8, s. 7.; el-Ferrâ, **Meâni'l-Kur'an**, c. 1, s. 148.

¹⁰⁵ el-Ferrâ, **el-Müzekker ve'l-Müennes**, s. 335.

¹⁰⁶ - عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا “Hem öyle bir günden korkun ki, o günde hiçbir kimse başkası namına bir şey ödeyemez” âyette geçen “لَا تَجْزَى فِيهِ نَفْسٌ” takdiri ile “fihi” diye sıfat önce gizlenmiş sonra izhar edilmiştir derler.

3.30. Sıla - الصَّلَةُ

Sıla terimini Ferrâ, Basralılardan alarak kullanmıştır. Zâid manasına olan Sıla terimi çok eski bir terimdir. Onu ilk vaz’ eden İbn Abbas’tır. Ondan sonra Basralılar ve Kûfeliler kullanmaya başlamışlardır. Kûfeli nahiv âlimlerinden sıla terimini kullananlardan biri de Ferrâ’tır. Ferrâ sıla terimini ziyade manasına çok kullandığı için bu terim ona nisbet edilmiştir.¹⁰⁷ Basralılar Sıla ya Haşv ve Ziyade diye de isim vermişlerdir. Ali İmran sûresinde ¹⁰⁸ - فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ “Sen, Allah’tan gelen bir merhametle, onlara yumuşak davrandın” âyetinde “Be” harf-i sıla olan “Ma” ile gelmiştir. Araplar sıla olan - ما - yı nekre ve marifede tek olarak sıla yaparlar¹⁰⁹. Nisa sûresinde ¹¹⁰ “فَبِمَا نَقُضِيهِمْ مِيثَاقَهُمْ” âyetinde yine “ب” harfi “م” harfi ile gelerek Sıla vaki’ olmuştur. “فَبِنَقُضِيهِمْ” manasınadır. Müminûn sûresinde ¹¹¹ “عَمَّا قَلِيلٍ لِيُصِيبَنَّ نَادِمِينَ” Allah teâla az bir (vakit) ten (sonra) mutlaka pişman olacaklar! âyetinde Kûfelilere göre sıfat, Basralılara göre harf-i cer olan - عَنُ - harfi- ما - sıla harfi ile gelerek amel etmiştir. خَفُضُ - Hafıdır yani cerdir. Kendinden sonra geleni de sıla olmak üzere ref’ okunmasını câiz görmüşlerdir¹¹².

İbn Yâiş, sıla ve haşvi Kûfelilere nisbet etmiştir. Ziyade ve İlğayı Basralılara nisbet etmiştir. İbn Hişam da Zâid, Sıla, Lağv, Tevkid terimlerini hudutsuz şekilde önceki nahiv âlimlerine nisbet etmiştir. Ziyade ve Lağv terimlerinin Basralıların olduğuna hiç şüphe yoktur. Bunun böyle olduğunu deliller teyid etmiştir. “حشو - Haşiv” ve Ziyâde terimlerinin Basralı Sîbeveyh’e nisbet edildiği açık delil olarak konuşulmuştur¹¹³.

Aslında bu terimlerin hepsi aynı manayı ifade etmektedir. Ancak Ferrâ sıla terimini ziyade manası üzerine tercih etmiştir. Kur’an’ı Kerim’e karşı gösterdiği edebinden dolayı ziyâde dememiş sıla ismini vermiştir. Çünkü ziyadenin manası o harfin fazla olması gibi kabul edilir. Halbûki Kur’an ziyade ve noksan olmaktan münezzehtir. Basralı nahiv âlimleri zâid harfleri faydasız da görmemişlerdir, bu harflerin tekid, takviye ve lafzı güzelleştirmek

¹⁰⁶ Bakara Sûresi, 2/48.

¹⁰⁷ Yuhanna, a.g.e., c.1, s.377.

¹⁰⁸ Ali İmran Sûresi, 3/159.

¹⁰⁹ el-Ferra, Meâni’l-Kur’an, c. 1, s. 244.

¹¹⁰ Nisa Sûresi, 4/155

¹¹¹ Mü’minün Sûresi, 23/40.

¹¹² el-Ferra, Meâni’l-Kur’an, c. 1, s. 244-245.

¹¹³ Sîbeveyh, a.g.e., c. 1, s. 269-270.; Muvafiku’d-Din Yâiş b. Ali İbn Yâiş, a.g.e., c. 8, s. 128.

için geldiklerini kabul etmişlerdir. ¹¹⁴”لا أُقْسِمُ بِيَوْمِ الْقِيَامَةِ لَا أُقْسِمُ بِهَذَا الْبَلَدِ“ Kiyâme ve Beled sûrelerindeki bu âyetlerin evveline gelen - لا – harf-i zâid olarak gelmiştir. Zâid olarak gelen - لا –harfi hiç şüphesiz tamamen anlamsız değildir. Cümleye kattığı bir mana vardır. “Öyle değil, Öyle sizin zan ettiğiniz gibi değil, ben kasem ederim” manasını meydana getirmiştir. Burdaki “ لا ” nefiy olarak gelmemiş zâid olarak gelmiştir. Kûfelilerin zâid için “azil” terimini kullandıklarında görülmüştür. Ziyade terimi hem harfi cerler üzerine hem de diğer harfler üzerine itlak olunmuştur¹¹⁵.

3.31. Takrîb - التَّقْرِيبُ

Ferrâ Takrib terimi ile - هذا - zamirinin Kâne nakis fiili gibi amel etmesini kastetmiştir. Ferrâ takrib terimini kendisinin bulduğunu söylemiştir. Tesbit edebildiğimiz kadari ile Ferrâ iki yerde takrib terimini kullanmıştır. Bunlardan biri: فَهَذَا السَّبَّاحُ مَخُوفًا. - Misâlinde “فهذا” Kane manasına takrib olarak kullanılmıştır. - السَّبَّاحُ - isim olarak ref’ tir. - ها أَنْتُمْ أَوْلَاءُ - Kânenin haberi olarak nasb olmuştur. İkinci olarak Ali imrân sûresinde ¹¹⁶ - Ha! Sizler öyle kimselersiniz ki, âyetinin yorumunda yine takribten bahsetmiştir. Burada "انتم" zamirini "ها" ile أَوْلَاءُ arasına girmesini ancak takrib olarak değerlendireceğini söylemiştir. Takrîb olan zamirin muhakkak bir haber alması gerektiğini de vurgulamıştır¹¹⁷. Bu âyetin açıklamasında, Taberî, Ferrâ’nın bu yorumunu aynen kabul ederek - ها أَنْتُمْ أَوْلَاءُ - den sonra gelen - تُحِبُّونَهُمْ - Fiili nin de takriben haber olduğunu söylemiştir. Ferrâ’nın kullandığı bu terimin Basralılar indinde hiçbir karşılığı yoktur¹¹⁸.

Birçok yeni araştırmacılar, Kinâye terimini kûfelilere âit görmüşlerdir. Bize göre Halil b. Ahmed’in terimidir. Buna rağmen Ferrâ kinâye (meknî) terimini kullanmıştır. Ferrâ, Ali imrân sûresinde - ها أَنْتُمْ أَوْلَاءُ - Ha! Sizler öyle kimselersiniz ki, âyetinde¹¹⁹. Araplara göre, Zamir ismi meknî olarak geldiği zaman esmâi işaret arasını - انتم - zamiri ile kinaye olarak fasl ederler. Burada kinâye ile zamiri kastetmişlerdir¹²⁰.

3.32. Tebrîe lâsı- لا لِلتَّبْرِئَةِ

Ferrâ, Tebrîe lası terimini hocası Kisâi gibi Cinsi nefi için olan “La” harfine delalet etsin için kullanmıştır. Şu âyette - فَلَا رَفْتٌ وَلَا فُسُوقٌ وَلَا جِدَالٌ فِي الْحَجِّ - Hacda kadına yaklaşmak,

¹¹⁴ Kiyame Sûresi, 75/1.

¹¹⁵ el-Kavzî, a.g.e., s. 179.

¹¹⁶ Ali İmran Sûresi, 3/119.

¹¹⁷ el-Ferrâ, Meâni'l-Kur'an, c.1, s. 231-232.

¹¹⁸ Bulut, Ferrâ'nın Meâni'l-Kur'an'ında Kullandığı Kûfe Dil Okuluna Ait Terimler, s.329.

¹¹⁹ Ali İmran Sûresi, 3/119.

¹²⁰ el-Ferrâ, Meâni'l-Kur'an, c. 1, s. 231.

manasınada kullanmıştır. - جَهَنَّمَ يَصْلَوْنَهَا - “ Cehenneme kondurdular ”¹³⁰. İbrahim sûresindeki bu âyette geçen - يَصْلَوْنَهَا - Bedel olmak üzere nasbdır¹³¹. Ferrâ tefsir terimini, Sîbeveyh’in kitâbından aldığı rivayet edilmiştir¹³².

İbnü’n- Nehhâs da nekre olarak tefsir ettiğinde yine nasb okumuştur. Misâl olarak - عُنْدِي - Benim yanımda on beş dirhem vardır, dediğimiz zaman. Bunun birçok manaya ihtimali vardır. - دِرْهَمًا - kelimesi aslında nekre olduğu halde tefsir olarak geldiğinden hem nekrelikten kurtulmuş hem de tefsir olmak üzere nasb olmuştur. Basralı ve Kûfeli nahiv âlimlerinin farklı şekilde isimlendirdikleri; Temyiz, Bedel, Tefsir, Mef’ûlu lieclih terimlerinin hepsi nasbtır¹³³.

Tefsir ve tebyin terimlerinin temyiz manasına olduğu Halil b. Ahmed’in ilk dönem görüşlerindedir¹³⁴.

3.34. Tekrîr - التَّكْرِيرُ

Ferrâ Tekrîr terimini kullanmıştır. Bazı araştırmacılar, Bedel üzerine delâlet eden Tekrîr terimini Ferrâ’nın Sîbeveyh’ten aldığını zannetmişlerdir. Halbukî Sîbeveyh, Tekrîri hiçbir zaman bedel manası üzerine kullanmamıştır. Sîbeveyh, Tekrîri tevkid manasına kullanmıştır. Ferrâ Tekrîr terimini şu âyette kullanmıştır . - وَهُوَ مُحَرَّمٌ عَلَيْكُمْ إِخْرَاجُهُمْ -¹³⁵ Hâlbuki onları yurtlarından çıkarmak size haram kılınmıştı. Bu âyette “هُوَ” zamiri üzerine tekrîr için îade edilerek getirilmiştir. - إِخْرَاجُهُمْ - diye cim’in ref’ olarak gelmesi “هُوَ” üzerine tekrîr için gelmiştir¹³⁶.

3.35. Teşdid - التَّشْدِيدُ

Teşdid terimini Ferrâ’nın kullandığı söylenmiştir. Sîbeveyh buna tevkid ve tekrîr diye isim vermiştir. Şâirin sözünde geldiği gibi “كَمْ نِعْمَةٍ كَانَتْ أَوْ مَا كُمْ كَمْ وَكَمْ”. Bu harfin tekrarı kelâmın evveline gelseydi ikincinin tekrarına ihtiyaç olmazdı. Bir kişiye “نَعَمْ نَعَمْ” diye tekrar ederek söylemek gibi. Ferrâ, Vakiâ sûresinde “وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ”¹³⁷. “ Hayir işlemekte öncüler, onlar öncüdürler” vakiâ sûresinde ikinci “السَّابِقُونَ”yi birinci “السَّابِقُونَ”den te’kid için ref’ okursun veya “أُولَئِكَ الْمَقَرَّبُونَ”den teşdid yaparak ref’ okursun demiştir¹³⁸.

¹³⁰ İbrahim Sûresi, 14/29.

¹³¹ Yuhanna, a.g.e., c.1, s, 401.

¹³² Yuhanna, a.g.e., c. 1, s. 374.

¹³³ en-Nehhas, a.g.e., s. 24.

¹³⁴ Sîbeveyh, a.g.e., c. 1, s. 298.

¹³⁵ Bakara sûresi, 2/85.

¹³⁶ el-Ferrâ, Meâni'l-Kur'an, c. 1, s. 50.

¹³⁷ Vakiâ Sûresi, 56/10-11

¹³⁸ el-Ferrâ, Meâni'l-Kur'an, c. 3, s. 122.

Ferrâ'nın yaygın olarak, *Meâni'l-Kur'an*' da kullandığı bazı nahiv terimlerini misâlleri ile açıklamaya çalıştık. Üçüncü bölümü burada tamamlarken çalışmamızın araştırmacılar için faydalı olacağı kanaâtindeyiz.

SONUÇ

Bu çalışmamızda, Arapça Gramer'in karşılığı olan "Nahiv Terimlerinin Doğuşu ve Gelişimi" konusu, Hicrî ilk iki asırla sınırlı tutularak hazırlanmıştır.

Tezimizde nahiv terimlerinin önemi, amacı, kapsamı, doğuşu ve gelişimi ele alınmıştır. Kuruluş aşamasında konu ile ilgili yapılan çalışmalara, Nahiv terimi kullanılmadan önce kullanılan Arabiyye, Kelâm, Lahn. İ'rab ve Mecâz kelimelerine yer verilmiştir. Nahiv terimlerinin Hz. Ali'nin ilk Arapçaya dâir söylediği sözleri ve Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin Kur'an âyetlerini noktalama işini nasıl yaptığı bu uğurda sarf ettiği gayret ve çalışmalarına yer verilmiştir. Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin talebeleri ile başlayan gelişme faaliyetinin Halil b. Ahmed'e kadar devam ettiği, Sîbeveyh ile istikrar bulduğu açıklanmıştır. İlk defa nahiv terimleri Sîbeveyh'in el-Kitâb isimli eseriyle yazılı hale getirildiğinden, tezimizin birinci bölümüne Sibeveyh'in *el-Kitâb*'ından önce kullanılan nahiv terimleri, ikinci bölüme de Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ında kullanılan nahiv terimleri diye isim verilmiştir. Nahiv terimlerinin kolay bulunması için terimler alfabetik sıraya göre tanzim edilmiştir.

İlk nahiv terimi, bu ilmin kurucusu kabul edilen Ebü'l-Esved ed-Düelî tarafından ortaya çıkarılmıştır. Önce Hz. Ali'nin nahiv ilmi ile ilgili sözlerine yer verilmiştir, sonrada Ebü'l-Esved ed-Düelî'ye âit; Fâil, Mef'ûl, İmâle, Levlâ ile cer, Muzaf, Ref', nasb, cer ve cezm harfleri ve Taaccüb terimleri açıklanmıştır. Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin ilk talebelerinin Ref', Nasb, Tenvin ve Naktu'l-İ'cam terimlerini kullandıkları izah edilmiştir. Halil b. Ahmed'e kadar geçen zamanda yapılan nahiv çalışmaları yazılı olarak bize intikal etmediğinden, yüz yıllık bu zaman dilimine "kayıp halka" diye isim verilmiştir. Nahiv ilminin gelişip olgunlaştığı yüz yıllık bu devrede, Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin talebeleri tarafından ortaya çıkarılan nahiv terimlerinden, el-Atf ale'l-Mahal, Bedel, Hal, İzmâru'l-Fiil, İzmaru'l-Harf, İstisnâ, İsmu'l-Fâil'i Ya'melü Amele Fi'lih, İştigâl, La en-Nafiye li'l-Cins terimi anlatılmıştır. Ayrıca Mâ Yensarifu ve Mâ Lâ Yensarif, Masdar, Mecrûra ma'tûf olan ismin gizli bir fiilile nasbı, Naktu'l-İ'câm, en-Nasbu ale'l-Medh evi^z-Zem, en-Nasbu ale'z-Zarfiyye, Neseb, Ref' ve Nasb, Tahkîr, Te'nisu'l-fi'l lil-fâil ve Tenvin terimlerine yer verilerek misâllerle açıklanmıştır.

Halil b. Ahmed'e kadar gelen nahiv âlimleri aynı zamanda kurrâ oldukları için birçok nahiv terimi, Kur'an âyetlerinin kıraât farklılıkları neticesinde ortaya çıktığı açıklanmıştır. Yüzyıllık bu dönem içinde yaşamış nahiv alimlerinden; Ebü Amr b. Alâ, İsa b. Ömer, Nasr b.

Âsım, Abdurrahman b. Hürmüz, Abdullah b. Ebî İshak, Yahyâ b. Ya'mer, Yunus b. Habîb ve Hur b. Abdurrahman'ın faaliyetleri hakkında bilgi verilmiştir.

Nahiv terimlerinin olgunlaşma döneminin sonlarında yaşamış, Nahiv ilminin ikinci Kurucusu kabul edilen, Sîbeveyh'in de hocası Halil b. Ahmed'e ait bazı nahiv terimlerine yer verilmiştir. Halil b. Ahmed'e âit terimlerden; Cezm, Harekeler, Haşv, Hird, İmâle, İşmâm, Kesr, Nasb, Necr, Revm, Ref', Nasb, Sukûn, Taz'îf, Tenvin, Tevcîh, Tefhîm, Tevkif ve Vakf başlıkları altında açıklanmıştır. Halil b. Ahmed nahiv terimlerinin gelişiminde kıyas ve illet'i kullandığı hususunda bilgi verilmiştir. Sîbeveyh'in de kıyas ve illeti kullanarak hareket ettiği bu sayede terimlerinin canlılığını ve istikrarını koruduğu hususunda açıklamalar yapılmıştır.

Sîbeveyh'in kullandığı bazı terimleri; İsmu'l-Alet, Mucerred-Mezîd, Murekkeb-i Mezcî, İştigâl, Takrib, Fi'lü'l-lazım ve'l-Muteaddî, Ef'alü'l-medh ve'z-Zem adı altında açıklanarak yer verilmiştir. Ayrıca Esmâu'l-İşare, Mef'ûlu li eclih, Fi'lü'l-Mahzuf, Fetha, Hemze, Tâ-i te'nis, Lamu'l-farika, Hurufu'l-Müteharrik, Hurufu'l-İzafe terimleri misalleriyle açıklanmıştır. Sîbeveyh'e âit terimlerden Haşv, Mef'ûlu'l-Mutlak, Atfu'n-Nesak, Atfu'l-Beyan, Tevkîd, Hal, Zarf, Alem, Zamir, Fâil, Nâibu'l-Fâil, Maksûr, İdrab, Âkıl ve Gayri âkıl, Muzaf, Muzafun ileyh, Şebîhun bi'l-Muzaf, el-Ef'âl, Tahzîr isimli terimler ile *el-Kitâb*'ta yer verdiği diğer bazı terimler misalleriyle açıklanmıştır. Sîbeveyh hocası Halil b. Ahmed'ten uzaklaşmazken kendi termlerinin tartışılmasına imkân vererek muhalif görüşlerin ortaya çıkmasına, Kûfe dil medreselerinin doğmasına sebebiyet vermiştir.

Basralı nahiv âlimlerine özellikle Sîbeveyh'e karşı şiddetli mühalefet eden Ahfeş, Kûfe medreselerinin kurucusu kabul edilen Kisâî ve onun talebesi Ferrâ gözükmektedir. Ferrâ Kûfeliler tarafından nahiv ilminde otorite kabul edildiği ayrıca Sibeveyh gibi terimlerini yazılı hale getirdiğinden ve hocası Kisâî'den daha çok nahiv terimine sahip olduğundan onun Meâni'l-Kur'an'ında kullandığı Nahiv terimlerine yer verilmiştir. Ferrâ'nın terimleri, Hocası Kisâî'den daha çok olması ve terimlerini yazılı hale getirmiş olmasından dolayı tercih edilmiştir. Ferrâ kullandığı terimleri bazen Halil b. Ahmed'in kullandığı gibi bazen de Sîbeveyhin kullandığı gibi kullanmıştır. Bazı terimlerini de kendine has bir üslupla ortaya koymuştur. Ferrâ'nın nahiv terimleri alfabetik sıraya göre tanzim edilmiştir. Bunlar Cahd-İkrar, Edevât, Elifu'l-Hafife, Esmâu'l-Muzafe, Fiil, Fiilu'l-Dâim, Fi'lu'l-Vaki' isimli terimlerine yer verilmiştir. Yine Ferrâ'nın kullandığı terimlerden; Hurûc, el-İmâd Zamiri, İ'rab, İ'rab Harekeleri, İrsâl, İsmu'l-Mevdu', İzmâr, Kat', Lamu'l-Emr, Lam'i Key, Ma Lem Yüsemâ Fâiluh, Mâ Yücrâ ve Mâ La Yücrâ, terimleri açıklanmıştır. Ayrıca Mahal, Masdar, Masmûd/Maksûd, Meârif, Mechûl Zamir, Mekkî, Muvakkat ve Gayri Muvakkat, Na't, Sarf,

Sıfat, Sılâ, Takrîb, Tebrîe, Tefsir, Tekrîr ve Teşdîd terimleri misâlleriyle açıklanmıştır. Bu terimler üzerine diğêr nahiv âlimlerinin görüşlerine de yer verilmiştir.

Kûfeli Ferrâ'nın kullandığı terimlerin çoğuş Basralı nahiv âlimlerinin kullandığı terimlerden alınmıştır. Ferrâ birçok hususta basralılarla aynı görüşü paylaşmıştır. Ferrâ'nın terimleri öz itibarı ile aynı şeyi ifade eden farklı kalıplardan meydana gelmiştir. Kûfeliler özellikle Ferrâ yeni kalıplarla ortaya koydukları terimlerle hem kendi bağımsızlıklarını ortaya koymuşlar hem de nahiv ilminin genişlemesine katkı sağlamışlardır.

Bu çalışmamız nahiv terimlerinin doğuşu ve gelişimi üzerine, hicrî ilk iki asırla sınırlı tutularak hazırlanmıştır. Nahiv terimlerinin ortaya çıkışı, hazırlık safhası, gelişimi ve olgunlaşma devreleri incelenerek anlatılmıştır.

Bu çalışmamızın Arapça gramer nahiv ilmi alanında çalışma yapacak araştırmacılara faydalı olacağı kanaâtindeyiz.

KAYNAKÇA

1. Abdullah b. Salih b. İsmail, **Şerhu'l-İzhar li-Abdullahi'l-Eyyubî**, Maarif Nezaret-i Celîle, İstanbul, 1309/1931.
2. Adalı, Şeyh Mustafa b. Hamza Kuşadalı (ö.1085/1674), **Adalı Cedîd ale'l-İzhâr**, Salah Bilici Kitâbevi, İstanbul, T.y.
3. el-Ahfêş el-Avsat, Sa'id b. Mes'ade (ö.215/830), **Meâni'l-Kur'an**, Thk. Abdulemîr Muhammed Emin el-Verd, Beyrut, 1985; **Meâni'l-Kurân**, Thk. Huda Mahmud Kurâ'a, I-II, Kahire, 1990.
4. Ali Nasif en-Necdî, **Sîbeveyh İmamu'n-Nuhât**, Alemu'l-Kutub, Kahire, 1372/1953.
5. Avn Hasan Seyyid, **Tatavvuru'd-Durusu'n-Nahv**, Arap Dili Araştırmaları Tezler Enstitüsü, Kahire, 1390/1970;
___ **el-Luga ve'n-Nahv**, 1. Baskı, İskenderiye, 1372/1952
6. Banarlı, Nihad Samî, **Türkçenin Sırları**, Kubbealtı Neşriyat, 45. Baskı, İstanbul, 2014.
7. el-Bağdadî Abdulkadir b. Ömer (ö.1093/1682), **Hazinetu'l-Edeb ve Lübbü Lübbabi Lisani'l-Arab**, Daru Sadr, I-IV, Beyrut, T.y.
8. Bedevi, Ahmed Ahmed, **Sîbeveyh Hayatuhu ve Kitâbuhu**, Mektebetu Nahda, Mısır, Kahire, T.y.
9. Benli, Ali, **Sîbeveyh'in el-Kitab'ı Çerçevesinde Dil Çalışmalarının Doğuşu**, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2007.
10. el-Birgivî, Muhammed b. Pîr Ali, **Avâmil**, Fazilet Neşriyat, İstanbul, 1380/1960;
___ **İzhar**, Fazilet Neşriyat, İstanbul, 1380/1960.
11. Bulut, Ali, **Hicrî İlk Üç Asırda Kur'an Filolojisine Dair Eser Veren İlim Adamları ve Eserleri**, Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun,1999.;
___ **Sîbeveyh'in el-Kitâb'ında Ele Aldığı Bazı Nahiv Konuları, İşleme Yöntemi ve Koyduğu Kurallar**, Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 2003.;
___ **Nahiv Terimlerinin Ortaya Çıkış Süreci**, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, VIII, sayı:2, 2008;
___ **Ferrâ'nın Meâni'l-Kur'an'ında Kullandığı Kûfe Dil Okuluna Ait Terimler**, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 14-15, Samsun, 2003.

12. el-Cahiz, Ebû Osman Ömer b. Bahr, (ö.255/869) **el-Beyan ve't-Tebyin**, I-IV, Thk. Şerh. Abdüsselam Muhammed Harun, 2. Baskı, Daru'l-Meârif, Mısır, 1395/1975.
13. el-Câmî, Nureddin Abdurrahman (ö.898/1493), **Mollâ Câmî (el-Fevâidu'z-Ziyâiyye) Şerhu'l-Kâfiye li'bni'l-Hâcib**, I-II, Thk. Usame Taha er-Rifâ'î, Dâru'l-Kitâbi'l-İslamî, İstanbul, T.y.
14. el-Cumâhî, Muhammed b. Sellam (ö.231/846), **Tabakatu Fuhuli's-Şuâra**, Thk. Muhammed Muhammed Şakir, Daru'l-Medeni, I-II, Cidde, T.y.
15. Davudoğlu, Ahmed, **Kur'ân-ı Kerim ve İzahlı Meâli** (Türkçe Anlamı), Çile Yayınları, İstanbul, 1981.
16. Şevkî Dayf, **el-Medârisu'n-Nahviyye**, Dâru'l-Maârif, 7. Baskı, Kahire, 1968.
17. Develioğlu Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, 14. Baskı, Ankara, 1997.
18. Ebü'l-Esved, Zalim b. Amr, **Divanu Ebi'l-Esved**, Thk. Abdulkерim ed-Decili, 1.Baskı, Bağdat, 1373/1954.
19. Ebü'l-Mekârim Ali, **Tarihu'n-Nahvi'l-Arabî Hatta Evahiri'l-Karni's-Sanî el-Hicrî**, 1.Baskı, Kahire, 1391/1971.
20. Ebü't-Tayyib el-Luğavî, Abdolvâhid b.Ali el-Halebî (ö.351/962), **Merâtibu'n-Nahviyyîn**, Thk. Muhammed ebû'l-Fazl İbrahim, Kahire, Ty.
21. Ebü Ubeyde Ma'mer b. Musenna, **Mecazu'l-Kur'ân**, Ta'lîk, Muhammed Fuad Sezgin, Kahire, 1374/1954.
22. Halil Es'ad, **Hulâsatu's-Şurûh**, Mahmut Bey Matbaası, Dersaâdet, 1305.
23. Ergüven, Şahabettin, **Arap Dilinde Lahn'ın Ortaya Çıkışı ve İlk Görüntüleri**, Hitit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2007, c. 6, Sayı: 11, s. 155-183.
24. el-Ezherî, EbûMansur Muhammed b. Ahmed, **Tehzibu'l-Luga**, I-XII, Thk. Abdusselam Muhammed Harun, Daru'l-Mısriyye, Kahire, 1384/1964.
25. el-Ferrâ, Ebû Zekeriyya Yahyâ b.Ziyâd, (ö.207/822), **el-Müzekker ve'l-Müennes**, Thk. Dr. Ramazan Abdu's-Sevab, Kahire, (1395/19759.;
- ___ **Me'ani'l-Kur'an**, Thk. Ahmet Yusuf Necati ve Muhammed Ali en-Neccâr, I-III, 1.Baskı, Alemu'l-Kutub, Beyrut, (1374/1955).;
- ___ **el-Menkûs ve'l-Memdûd**, Thk. Abdu'l-Aziz el-Meymeni, Dâru'l-Meârifi, Mısır, (1354/1935).
26. Halef el-Ahmer (ö.180/796), **Mukaddime fi'n-Nahv**, Thk. İzzuddin et-Tennuhî, Dimeşk, 1961.
27. Hasan Abbas, **el-Lugatu ve'n-Nahv Beyne'l-Kadim ve'l-Hadîs**, 2. Baskı, Daru'l-Meârif, Mısır, 1391/1971.

28. el-Havarizmî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Yusuf, **Mefâtihu'l-Ulum**, 1. Baskı, İdaretu Taba'ati muniriye, Mısır, 1342/1922.
29. İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osman (ö.392/1001), **el-Hasâis**, Thk. M. Ali en-Neccar, Alemu'l-Kutub, I-III, Beyrut, (1331/1913)
30. İbnü'l-Hâcib, Cemâluddîn Ebû Amr Osman b. Ömer, **el-Kâfiye fi'n-Nahv**, Cevâib Matbaası, 1302/1882;
 ___ **el-Kâfiye fi'n-Nahv bi-Şerhi'r-Radî**, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1310/1890.
 ___ **Eş-Şafiye Şerhi Razî lil-Bağdadî**, Thk. Muhammed Nuru'l-Hasan, Beyrut, 81395/1975.
31. İbn Haldun (ö.808/1406), **Mukaddime**, Kahire, T.y.
32. İbn Halûye, Ebû Abdullah el-Hasan, **Muhtasar fi Şevazi'l-Kur'an**, Matbaatu'r-Rahmaniye, Dimeşk, 1354/1934.
33. İbn Hayyan Ebû Abdullah Muhammed b. Yusuf b. Ali, **et-Tefsiru'l-Kebir (el-Bahrul-Muhît) Mektebetu'n-Nasri'l-Hadis**, Riyad, T.y.
34. İbn Hişâm, Abdullah b. Yusuf b. Abdullah b. Ahmed (ö.761/1360), **Muğni'l-Lebib 'an Kutubi'l-E'arîb**, I-II, Thk. ve Talîk Berekât Yusuf Hebbud, Şirketi Darı'l-Erkem b. Ebi'l-Erkem, Beyrut, 1.Baskı, 1419/1999.
35. İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, ed-Dineverî, **Uyûnu'l-Ahbâr**, 1. Baskı, Daru'l-Kutubu'l-Mısriyye, Kahire, 1346/1925.
36. İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemaluddin Muhammed b. Mukrim (ö.711/1311), **Lisanu'l-Arab**, I-IX, Camiatu'l-Bağdad, Bağdat, 1976.
37. İbn Vellâd Ebü'l-Abbas Ahmet b. Velid, **Kitâbu'l-Maksûr ve'l-Memdûd**, 1.Baskı, Kahire, 1326/1908.
38. İbn Yâiş, Muvaffiku'd-Dîn Yâiş b. Ali (ö.643/1245), **Şerhu'l-Mufassal**, Alemu'l-Kutub, Mektebetu'l-Mutenebbî, I-X, Beyrut, T.y.
39. İbnu'l-Enbarî Ebü'l-Berekât Abdurrahman b. Muhammed ebi Sâid (ö.577/1181), **el-İnsaf fi Mesâili'l-Hilaf Beyne'n-Nahviyyîn el-Basriyyîn ve'l-kûfiyyîn**, Dâru'l-İhyâi't-Türasi'l-Arabî, I-II, Beyrut, (1433/2012).;
 ___ **Nuzhetu'l-Elibbâ' fi Tabakâti'l-Udebâ**, nşr. M.Muhyiddîn Abdulhamid, Mısır, 1330/1952.
40. İbnu'l-Enbarî Ebû Muhammed b. Kasım b. Beşar, **İzahu'l-Vakf ve'l-İbtida fi Kitâbillah**, Thk. Muhiddîn Abdurrahman Ramazan, Dimeşk, 1390/1971.
41. Kabâve, Fahreddin, **Cüzürü't-Tahlili'n-Nahvî fi Medreseti'l-Kur'aniyeti'l-Kudemâ**, Daru'l-Gavsan, Dimeşk, 1427/2007.;

- ___**Kitâbu'l-Cumel fi'n-Nahv**, Tasnif: el-Halil b. Ahmed el-Ferâhidî, 6. Baskı, Daru'l-Fikr, Dimeşk, 1429/2009.;
- ___**Kudsiyyetu Lugati'l-Arabiyye**, Mektebetu Lubnan, Beyrut, 1432/2012.;
- ___**Menheciyyetu Tahlili'n-Nahvî li'n-Nusûsi'l-Edebiyye**, Mektebetü Lubnan, Beyrut, 1432/2012.
42. el-Kavzî, Ahmed Ivaz, **el-Mustalahu'n-Nahv Neş'etühü ve Tatavvuruhû Hattâ Evâhiri'l-Karni's-Sâlisi'l-Hicrî**, İmadetü Şu'ûni'l-Mektebât, Câmiâtu Riyad, Riyad, 1401/1981.
43. el-Kaysî, Mekkî b. Ebî Tâlib, **Kitâbu Muşkili İ'râbi'l-Kur'an**, Thk. Yâsîn Muhammed es-Sevvas, Dâru'l-Me'ûn li't-Turâs, Dimeşk, T.y.
44. el-Kengaravî, Abdulkâdir, **el-Mufi fi'n-Nahvi'l-Kûfi**, Şerh ve Talik, Muhammed Behcet el-Beytar, Mecmeu'l-Lugat'il-Arabiyye, Dimeşk, 1370/1950.
45. el-Kurtubî, İbn Mada, **Er-Reddu Ale'n-Nuhat**, Thk. Şevki Dayf, 1.Baskı, Kâhire, 1366/1947.
46. el-Mahzumî, Mehdi, **Medresetu'l-Kûfe**, 2.Baskı, Kahire, 1377/1958.
47. Mehmet Zihni, **el-Muntehab ve'l-Muktedab fi Kava'idi's-Sarf ve'n-Nahv**, Marifet Yayınları, İstanbul, 1991.
48. el-Muradî, Hasan b. Kâsım (ö.749/1375), **el-Cene'd-Dânî fi Hurûfi'l-Me'ânî**, Thk. Fahreddin Kabâve, Muhammed Nedîm Fâzil, Dâru'l-Kuktubî'l-İlmiyye, Beyrut, 1992.
49. el-Müberred, Ebü'l-Abbas Muhammed b. Yezid b. Abdu'l-Ekber (ö.285/898), **el-Muktadab**, I-IV, Thk. Muhammed Abdulhâlık Uzayme, Alemu'l-Kutub, Beyrut, T.y.
50. en-Nehhâs Ebû Ca'fer Ahmet b. Muhammed (ö.338/949), **et-Tuffahetu fi'n-Nahv**, Thk. Gorgis İvad, Bağdat, 1385/1965.
51. er-Rafi'î, Mustafa Sadık, **Tarihu Adâbi'l-Arab**, 4. Baskı, 1394/1974.
52. er-Rummanî, Ebü'l-Hasan Ali b. İsa b. Ali b. Abdullah (ö.388/998), **Şerhu Kitâbi Sîbeveyh**, Millet ktb. Feyzullah ef. Böl. II-V, No. 1984-1987.
53. Sa'leb, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Yahya, **Mecâlis'u Sa'leb**, Şerh ve thk. Abdusselam Muhammed Harun, 2. Baskı, Daru'l-Meârif, Mısır, 1375/1956.
54. es-Seyyid, Abdurrahman, **Medresetu'l-Basrati'n-Nahviyyîn Neş'etuha ve Tatavvuruha**, 1. Baskı, Daru'l-Meârif, Mısır, 1388/1968.
55. Sîbeveyh, Ebu bişr Amr b. Osman b. Kanber (ö.180/796), **Kitâb Sibeveyh**, I-II, Bulak Baskı, Mısır, 1898.;

- ___ **el-Kitâb li'Sîbeveyh**, Thk. Emîl Bedî' Ya'kûb, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, I-V, Beyrut, 1999.
56. es-Sirafî, Ebû Sa'id el-Hasan b. Abdullah (ö.368/979), **Ahbaru'n-Nahviyyîn el-Basriyyîn**, Thk. F. Frenkow, Beyrut, 1936.
57. es-Suyutî, Celaluddîn Abdurrahman b. Ebi Bekr, (ö.911/1505), **el-Eşbahu ve'n-Nezâir fi'n-Nahv**, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, I-IV, Beyrut, Ty.
58. Şahin Abdussabûr,"el-Menhecu'l-Lugavî fî Kitabi Sibeveyh", **Mecelletu Külliyyeti'l-Adâb ve't-Terbiye**, Cami'atu'l-Kuveyt, sayı: 3-4, Kuveyt, 1973, s.56-83.
59. Şemseddin Sâmi, **Kâmûs-i Türkî**, İkdâm Matbaası, Dersâdet, 1317/1928.
60. Tantavî, Muhammed, **Neş'etü'n-Nahv ve Tarihu eşheri'n-Nuhât**, Talîk Abdu'l-Azîm eş-Şeravî Muhammed Abdurrahman el-Kürdî, 2. Baskı, Kahire, 1389/1969.
61. Tüccar, Zülfikar, **el-Ferra, Hayatı, Eserleri ve Arap Dili ve Edebiyatındaki Mevkii**, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1987.
62. Yuhanna, Mirza Hamis, **Mevsua'tu Mustalahı'n-Nahv mine'n-Neş'eti ila'l-İstikrar**, I-II, Beyrut, 1433/2012.
63. Zemahşerî, Cârullah Ebü'l-Kasım Muhammed b. Ömer, **Esasu'l-Belağa**, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1989.
64. Zaza, Hasan Tefvik, **Kelâmu'l-Arab**, Beyrut, 1391/1971;
el-Lisan ve'l-İnsan, Beyrut, 1391/1971.
65. ez-Zeccâc, Ebü'l-Kasım Abdurrahman b. İshak (ö.337/948), **el-İzahu fi ileli'n-Nahv**, Thk. Mazine'l-Mübarek, 2.Baskı, Beyrut, 1393/1973.;
- ___ **İ'rabu'l-Kur'ân el-Mensub ilâ ez-Zeccâc**, Thk. İbrahim el-Ebyarî, I-III, Kahire, 1963.;
- ___ **Mecâlisu'l-Ulemâ**, Thk. Abdusselâm Muhammed Harun, Kuveyt, 1962.
66. ez-Zübeydî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan Endelüsî (ö.379/989), **Tabakatu'n-Nahviyyîn ve'l-Lugaviyyîn**, Thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Kahire, 1. Baskı, 1373/1954.